

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SVENDBORG AMT

AARSSKRIFT

FOR

1926

NYBORG

C. SCHØNEMANN'S BOGTRYKKERI

1928

Til Medlemmerne.

BESTYRELSEN maa igen i Aar bede om Undskyldning for, at Aarbogen kommer saa sent.

Aarsagen er væsentlig den, at »Samfundet« har for smaa økonomiske Midler til sin Raadighed.

I de første Aar, »historisk Samfund« virkede, var Bogtrykpriserne lave, og de indkomne Medlemsbidrag slog godt til, ja, i flere Aar udsendte vi endog to Skrifter om Aaret. Vi gjorde dette ud fra den Anskuelse, at de indkomne Midler straks burde komme Medlemmerne tilgode. Havde vi dengang opsparret nogle Tusinder, hvad vi godt kunde have gjort, saa havde vi nu haft dem at støtte os til; men vi vil ikke angre, at vi handlede, som vi gjorde; det var gode og værdifulde Skrifter, vi udsendte, og de har forhaabentlig ogsaa virket baade til Glæde og Udbytte for vore Medlemmer.

I Bestyrelsen har vi altid været enige om, at det skulde være billigt at være Medlem af »historisk Samfund«, for at alle, som havde Lyst til det, ogsaa kunde faa Raad til at være Medlem.

Det er da ogsaa billigt. Medlemsbidraget staar fremdeles ved 2 Kr., som da vi for 20 Aar siden begyndte; medens Bogtrykarbejde er blevet ca. dobbelt saa dyrt. Andre Amters historiske Samfund har da ogsaa betydeligt højere Medlemsbidrag.

Desværre har den lette og billige Adgang alligevel ikke bevirket en stor Tilslutning. Dette skyldes ikke, at vore Skrifter er lidet værdifulde. Mange kyndige Folk har til Styrelsen udtalt, at vor Aarbog bragte endog ualmindellig mange gode Bidrag.

Vi har da ogsaa det Indtryk, at Medlemmerne i Almindelighed har været glade ved at læse »Svendborg Amt«.

Men hvorfor har da »historisk Samfund« saa ringe Tilslutning? —

Maaske ligger det i, at Bestyrelsen har haft for ringe Evner til at faa Medlemmerne i Almindelighed til at arbejde med.

I hvert Fald, de har ikke gjort det.

Vi henstiller endnu engang indtrængende til alle, som synes, at »historisk Samfund«s Arbejde har Værdi, at de virkelig gør noget for at skaffe Tilgang af Medlemmer.

Det skulde jo i Grunden være en let Sag.

I Fjor stillede vi i Udsigt, at der skulde blive gjort et Forsøg med at holde historiske Møder; men der ikke kommet noget ud af det.

Ogsaa dette skyldes i nogen Maade Mangel paa økonomiske Midler. Kundgørelser om saadanne Møder og Talere til histo-

SVENDBORG AMT

AARSSKRIFT

FOR

1926

NYBORG

C. SCHÖNEMANN'S BOGTRYKKERI

1927

REDAKTIONSUDVALG:

J. CHR. CLAUSEN, Præst, Korinth.

THØGER DISSING, fhv. Højskoleforstander, Vejstrup.

Helligkilder i Svendborg Amt.

Ved Aug. F. Schmidt.

I det følgende skal fremlægges i kortfattet Gengivelse de Oplysninger, det er lykkedes mig at finde gennem trykt og utrykt Litteratur om de hellige Kilder i Svendborg Amt. Der er saa vidt muligt tilstræbt Fuldstændighed i Meddelelsen af de positive Enkeltheder, men et eller andet Smaatræk kan muligvis være undsluppet min Opmærksomhed. Stedkendte Folk vil sikkert i flere Tilfælde kunne supplere de anførte Oplysninger, især vedrørende de Kilder, hvor til der i Forvejen kun er optegnet faa Træk. Rettelser og nye Optegnelser om Helligkilderne modtages med Tak af *Dansk Folkemindesamling*, Kgl. Bibliotek, København. K.

Hovedparten af det utrykte Materiale om de nedenstaaende Kilder findes i *Dansk Folkemindesamling*, Kapsel 1906/31 og B26 (forkortet til DFS. 1906/31; B 26) og er væsentligt optegnet efter 1906.

Det er Hensigten at give saa grundig og systematisk en Behandling af St. Regisse Kilde som vel muligt, hvorfor man maaske vil synes, at de mange

Smaatræk, som paa en vis Maade ofte gentages, gør Fremstillingen mindre livlig, men sligt maa man søge at se bort fra og ihukomme, at det er den berømteste Helligkilde paa Fyn, der her for første Gang er Genstand for en Undersøgelse, der antagelig vil vise sig at være nogenlunde udtømmende.

Foruden det store Kildemarked i Frørup Sogn holdtes der jo ogsaa et andet bekendt sydfynsk Marked, nemlig *Egeskov Marked*, men da dette Marked — efter *P. Jensens* Undersøgelse — næppe har haft nogen Forbindelse med en hellig Kilde, kan en nærmere Omtale af dette Spørgsmaal derfor udelades her. Til yderligere at belyse de gamle Kildemarkeder har det sin Interesse at læse om *Egeskov Marked*, som vi er saa heldige at have en fortræffelig Afhandling om af ovennævnte Dyrslæge *P. Jensen*, trykt i »Svendborg Amt« 1913, 31 ff.

Kilderne nævnes i det følgende i samme Rækkefølge som Sognene i Traps Danmark — med den Undtagelse, at Kilderne paa Øerne Syd for Fyn her er samlede tilsidst i Rækken.

En *Sundhedskilde* (*Sunds Herred, Stenstrup Sogn*) fandtes i Kideløkken ved Stenstrup, hvor den pibede frem af en Egerod.¹⁾

Hellig Kilde (*Salling Herred, Krarup Sogn*) fandtes lige Nord for Skolehaven. Kilden er nu drænet ud, men det kan endnu ses, hvor den har været. Rundt om den var sat Sten, der var kønt hugget i Runding. De blev vistnok taget op omkring Midten

¹⁾ Trap⁴ IV, 693. Svendb. Avis ²³/₈ 1924.

af afvigte Aarhundrede. Der har ligget (eller ligger) tre af dem uden for Dalgaard. Den ene var hugget i Firkant, de to andre var rundhuggede. — Førend Krarup Kirke fik et Taarn, var Klokken ophængt i et Træ eller en Galge, tilsidst var det i hvert Fald i en Galge Vesten Kirken. Engang røg Klokken af sit Leje — ned ad Kirkebanken, og sank i lige ved Siden af Kilden i Mosen i Dalgaards Kirkemark tæt Vesten for Kirkebanken. Siden den Tid havde Vandet i Kilden saadan en god Kraft, at det kunde helbrede, og Folk rundt om fra kom for at blive helbredte. Men den mistede sin Kraft, da de engang kom fra Lydinge eller Snarup med nogle skabede Heste og vaskede dem i dens Vand. Folk sang forhen saadan om Klokken:

»Ding, dang!
Klokken klang
nede i Kildemose!«

Der er ogsaa blevet fortalt, at man undertiden kunde høre Klokken ringe nede i Kildemose, men dette huskes dog ikke saa bestemt af Traditionen.¹⁾

Røde Kilde (*Salling Herred, Herringe Sogn*) var en Vældkilde paa Biærte Mark, som aldrig udtørrede. Til Ole Worm meddeles 1623, at »i gamle Dage hvo som havde nogen Brøst, og de kunde bekomme Vandet af samme Kilde, var i den Mening, at de blev deraf helbredne og hjulpne.«²⁾

¹⁾ DFS. 1906/31; opt. 1925 af Lærer *H. Chr. Frydendahl*, Krarup Skole, efter *Niels Dalgaard*, f. i Dalgaard, Krarup, (85 Aar gl.) Jfr. *Niels Rasmussen Søkilde: Brahetrolleborg og Omegn* (udg. af Fr. Barfod 1870), 38. Svendb. Avis ¹⁰/₆ 1924.

²⁾ Suhms Saml. I. 1, 77 = Danske Sagn III, Nr. 1143. Trap⁴ IV, 735.

Hellig Kilde (Salling Herred, Hillerslev Sogn) fandtes i den østlige Side af Kirkelung, en Mose i Nybølle. Kilden var i Begyndelsen af 19. Aarhundrede en anset Lægedomskilde, der blev vanhelliget, da Gaardejer Jørgen Madsen, Nybølle, vaskede et skabet Øg i den. Øget kom sig. Jørgen Madsen ejede den ene af Spejlsgaardene i Nybølle fra 1802 til sin Død 1820.¹⁾

[*Hellig?*] *Kilde* (Salling Herred, Vester-Hæsinge Sogn) findes — efter Trap⁴ IV, 753 — i Trente Mølleles Have. Det maa være denne Kilde, som nævnes 1743 »paa Landevejen« mellem Vester-Hæsinge og Faaborg. Trente Mølle malede da alene ved det Vand, der kom fra det stærke og meget rige Kildevæld, »som udkommer fra de der omliggende høje Sandbanker. Det mærkeligste er ved dette Væld, at det imod Regnvejr giver meget overflødiger Vand end ellers, og ihvor stærk Regn man end har haft, sagtnes dog Vandet imod Tørrevejr.« Præsten slutter, at Aarsagen hertil »maa være, at Vandene, hvorfra Vældet har sine Aarer, maa imod Regn trækkes af Luftens store Vægt, og imod klar Vejr disiperer sig Luften og ikke trækker saa hart Jorden.«²⁾ Denne Kilde har vist næppe været hellig, selvom Trap benævner den som saadan.

St. Olufs Kilde (Salling Herred, Faaborg) nævnes 1623, idet der til Ole Worm oplyses følgende: »Øster uden Faaborig haver været en Capel eller Helligdom, kaldet det hellig Kors, did søgte Kranke og syge, ofrede og gave Skenk og Gave til den Afgud, kasted Stok og Krykke, gik sunde og karske

¹⁾ DFS. 1906/31. Trap⁴ IV, 752. Svendb. Avis ²⁹/₈ 1924. Fot. i DFS.

²⁾ Svendb. Aarb. 1916, 84. Svendb. Avis ²⁹/₈ 1924.

hjem igen. Og derhos *en Kilde*, der baded de, vaske-
de og toede sig hvide, herlige og favre.«¹⁾ Den
nøjagtige Stedsbestemmelse for denne Kilde har man
været uvidende om til 1916. Det var ved Undersø-
gelser i de gamle Thingbøger lykkedes Birkedommer
H. H. Hvass gentagne Gange — 1638 ³¹/₁, 1640 ⁹/₁₂,
1662 ¹⁹/₃ og 1662 ²³/₄ — at finde »Hellig Kors« om-
talt, og Birkedommer *Hvass* kunde herigennem paa-
vise, at »Hellig Kors« maatte ligge mellem Faaborg—
Svendborg Landevejen og Stranden, og der var da
kun et Sted, der kunde passe til de angivne Lokal-
forhold i Thingbøgerne, nemlig Matr. Nr. 86, en
Park kaldet *Carolinelund* (Svendborgvej 74); den her-
liggende Villa hedder »Solhjem«. Under Ledelse af
Arkitekt *C. M. Smidt*, Nationalmuseet, paabegyndtes
saa en systematisk Udgravning af Stedet den 12.
September 1916, og den fortsattes i flere følgende
Dage. Der fandtes da — som ved tidligere mere til-
fældige Udgravninger — aarhundredgamle Flaske- og
Potteskaar, Stentøjs- og Lerkrukker, ligesom der ogsaa
fandtes Skaar fra nyere Tid. Man blottede da et rekt-
angulært Kampestensbassin (maaske et Vandingssted),
en Træbro og en Stenbro. Derimod fandt man ingen
Rester af et Kapel, skønt man ogsaa har fundet Munke-
stensbrudstykker paa Stedet. Det fundne er ikke af-
gjort en Helligkilde, men der er den største Sandsyn-
lighed for, at vi her har haft den hellige St. Olufs
Kilde, hvad et Fund af et lille *Guldkors* afgjort synes
at vidne om. Guldkorset fandtes ved Gravning og
Spredning af den afgravede Jord ¹/₈ 1899 i den syd-
vestlige Del af Ejendommen ca. 30 Alen fra Strand-

¹⁾ Ny kgl. Saml.⁴⁰, 728; jfr. Trap⁴ IV, 622.

bredden. Korset er et *Reliqvigemme* og har foruden Indskription indgraveret Aarstallet 1589. Paa Korset staar bl. a. Navnene *Maren* og *Jens*; muligvis har disse to Kildegæster(?) ofret Korset i — eller kort efter — Aaret 1589. Udgravningen 1916 blev beko-
stet af Villaens Ejer, Købmand C. S. Larsen.¹⁾

I en Præsteindberetning fra 1755²⁾ meddeles efter en 80-aarig Mand, at der fandtes en *St. Olufs Kilde* paa en høj Bakke i de saakaldte *Søegs Marker*. Denne Kilde var anset som hellig, men blev vanhelliget af en skabet Hest en *St. Hansaften*. Hesten blev rask, men dens Ejer blev i Stedet for selv skabet. Præsten føjer hertil, »at den Relation . . . have[r] sin Oprin-
delse fra de misundelige *Muncke*, som mueligt span-
gerede sligt, da de ikke længere kunde profitere af den« [p: Kilden]. Nu er det, jeg tror, at Kilden, der nævnes 1623 som beliggende »Øster uden *Faaborig*« er identisk med Kilden paa *Søegs Marker*, nævnt 1755. Navnet er det samme og efter Generalstabens Kort over Egnen at dømme, synes der heller intet vægtigt at kunne indvendes herimod, Endvidere er der det at bemærke, at 1755 nævnes Kilden to Gange³⁾ af forskellige Præster, nemlig af Præsten i *Faaborg* og Præsten i *Svanninge*. Kilden er ogsaa senere henlagt un-
Svanninge, saaledes i Traps fjerde Udgave, hvor der baade nævnes en *St. Olufs Kilde* ved *Faaborg* og en lignende i *Svanninge Sogn*. Mon nogen i Egnen ken-
der og kan paavise, hvor *Søegs Marker* laa? Dette

¹⁾ Efter Arkitekt C. M. Smidts omfattende Indberetning til Nationalmuseets 2. Afdeling i Decbr. 1916. Fot. i DFS.

²⁾ Kall Nr. 377 II⁴⁰, Bl. 72; smlgn. smstds. Bl. 90. Hofman VI, 116; smsts., 104 (>Danske Atlas VI, 730; smsts., 794. Trap⁴ IV, 764.

³⁾ Kall Nr. 377 II⁴⁰, Blad 72, 90.

vilde vel være den afgørende Oplysning vedrørende dette Spørgsmaal.

Frue Kilde (*Salling Herred, Horne Sogn*) fandtes paa Bøjden, og var 1755¹⁾ næsten tilstoppet. Et Sagn, optegnet i den nyeste Tid, knytter sig til en Kilde paa Bøjden, og det maa sikkert være den i 1755 nævnte: Der skal have været en befæstet Borg paa Bøjden, hvilket hyppige Fund af Murstensbrokker ogsaa i Virkeligheden beviser. En af Borgens Besiddere tyranniserede sin Frue i høj Grad og bragte hende omsider af Dage ved at binde hende til sin Hests Hale, hvorved hun blev slæbt til Døde. Paa Stedet, hvor hun døde, fremvældede en Kilde, der endnu (ca. 1910) kaldes Frue Kilde, ligesom Marken, hvor Kilden findes, stadig skal hedde Fruemarken.²⁾ I det anførte Sagn har vi et Motiv, der har sin Rod i barbariske Tidens Retstilstande. Det var en almindelig Straf, i den ældre Middelalder f. Eks., at straffe en utro Hustru ved at slæbe hende til Døde efter en Hest. I Folkevandringstidens Vølsungesagn har vi i Fortællingen om Brynhilde et Træk, der meget minder om ovenstaaende Sagn. Og i den bekendte Folkevisen: *Adelbrandt og Lantolille* (DgF. Nr. 311) er hele Visens Handling bygget over Motivet: ung Kvinde slæbes til Døde af Hest. I *Axel Ollriks* Indledning til Folkevisen i »Danmarks gamle Folkeviser« Nr. 311 faar man udførlige Oplysninger om hele dette Spørgsmaal.

St. Annæ Kilde (*Gudme Herred, Ryslinge Sogn*) fandtes ved St. Annæ Kapel (efter Sigende opført 1470) i Lørup By ved Kapelmaen. Kapellet blev brugt til

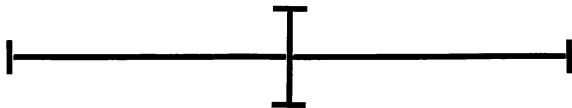
¹⁾ Kall Nr. 377 II⁴⁰, Bl. 66 (>Danske Atlas VI, 741).

²⁾ Trap⁴ IV, 768. DFS., B. 26. Svendb. Avis ²³/₈ 1924.

Hø 1589; 1610 nedreves det sidste af Kapellet. De syge, som var blevet helbredte ved Kilden, ofrede Lam til Kapellet. Lammene havde deres Opholdssted i Lammehaven tæt Vest for dette. I gamle Dage skal mange syge have valfartet til St. Annæ Kilde.¹⁾

Hellig Kilde (Gudme Herred, Gislew Sogn) skal have været ved et Kapel, der, efter et vistnok uhjemslet Sagn fra Middelalderen, skal have staaet Sydvest for Kirken paa de saakaldte Kapelagre.²⁾

St. Madses Kilde (Vinding Herred, Vinding Sogn) fandtes paa Kogsbølle Mark nær ved Vinding Kirke. 1623 meddeles til Ole Worm, at »Vesten for Ellensborg (hvilken er ærlig og velbyrdig Fru Elline Marsvins Hovedgaard [?: Holckenhavn]) findes et Vandspring, kaldet St. Mathias Kilde, flyder baade Vinter og Sommer, til hvilken siges i Pavedømmet at være mange vanføre Folk hen forrejst og toet sig af det Vand og er blevne helbredede. Hvorfore at der er overbyggt til Vindinge Sognekirke paa nørre Side en Kapel, kaldet St. Mathis Kapelle, og et Alter derudi kaldes St. Mathei Alter, hvor hans Billede staaer imellem St. Christoffer og St. Antonium. Og findes en Graasten udi Muren, som skal være hent fra Paven i Rom, betegnendes hans Helligheds Samtykke til samme Bygning, og findes paa den udhuggen denne Figur:

¹⁾ Danske Atlas VI, 708, 808. Boths Danmarksbeskrivelse I^o 437. Trap⁴ IV, 780. Skand. Folkemag. 1867, 483 ff. DFS. III², B 11:1092. Svendb. Avis ²³/₈ 1924.

²⁾ Trap⁴ IV, 782. Svendb. Avis ²³/₈ 1924.

Item paa samme St. Mathis Dag ($2^4/2$) stod aarligen et Marked i Vinding, er siden forflyt til Nyborg, hvor det endnu holdes samme Dag.«¹⁾

Th. Bircherod meddeler o. 1700, at der ved denne Kilde »menes at have været nogen sær Besøgelse af Syge derhos i fordums Tid.«²⁾ Kilden besøgte — ifølge *Trap*⁴ IV, 824 — St. Hans Aften.

Regisse eller *Rise Kilde* (*Vinding Herred, Frørup Sogn*) findes »to Pileskud« Sydvest for Frørup ovenpaa en temmelig høj Bakke (1623) tæt ved Svindinge Aa paa en Mark, der hører til Røde Mølle hinsides Aaen i Svindinge Sogn (1743, 1884, 1885, 1893, 1914), et Stykke Vest for Vejen, der fører fra Svinninge til Frørup.³⁾ Allerede 1496 nævnes i et Skøde fra Frørup Sogn: *Hellepölæ* og *Hellepölfang* (Glorup Arkiv), hvilke Navne antagelig staar i Forbindelse med den saa berømte hellige Kilde, der var viet til én ellers ukendt Helgen: *St. Regisse*, der hørte til Sognenes folkekaarne Helgener. Den 20. Marts 1589 besøgte Fyns Biskop, Jacob Madsen, Kilden, og skriver herom i sin Visitatsbog (udg. af C. Crone 1853), 85 følgende: »Er en Veldekielde ved et lidet Berge Klincke (∴ Bakkeskraaning) oc indgiæret. Vandet løber neder i Suinning Aa.« Jacob Madsen meddeler ligeledes »var (∴ havde været) 1 Capelle i

¹⁾ Suhm: Saml. I., 75. E. T. Kristensen: Danske Sagn III Nr. 1125.

²⁾ Kall 377 I^o, Bl. 110. Indb. t. Thurah, Afskr. 1755. (>Hofman V, 419 >Danske Atlas III, 511, VI, 694). Smlgn. P. Rhode: Laaland og Falsters Historie¹ I (1776), 482.

³⁾ Derfor er det, man tidligere har ment, at der i Svindinge Sogn, Gudme Herred, fandtes en hellig Kilde: *Risekilden*: men Risekilde og Regissekilde maa være identiske. (Smlgn. Svendb. Aarb. 1916, 83. *Trap*³ III, 714. Danske Atlas VI, 704. Svendb. Avis ^{29/12} 1924).

Sognet, hede Rigisse Capelle, var Helligdom till.« Om dette indberetter Præsten Bendix Hansen (Præst i Svindinge 1593—1645) 1623 til Ole Worm: »Hos samme Kilde (som han beskriver som en Vældkilde med klart og herligt Vand) stoed (∴ havde staaet) en capell, udi huilcken der bleff holdett messe oc prædicken engang aarligen paa Boelsmiss dagh. Udi samme Rigisse capell stoed Rigissæ hinndis effigies (∴ Billed) och efterlignelse met haanden under kinden ligesom en bedrøffuet, wehklagendis och grædendis Quinde.«¹⁾ Rektoren i Odense, Thomas Broder Birchod (1661—1731) meddeler i sin Fyns Lands Beskrivelse (o. 1700), at der stod »en fattiges Blok som gives Penge udi ved Kilden«²⁾ — Jacobus Berg (Præst i Svindinge 1707—1750) meddeler 1743 om denne Kildeblok, at den er »med Jærn inden og uden beslagen.« Pengene heri tager Fogeden paa Glorup (Svindinge Sogn) til sig og lader efter Herskabets Ordre uddele til Glorup Gods fattige.³⁾ H. C. Andersen, der i sin Barndom (o. 1815) har besøgt Kilden, fortæller i sin Roman »Kun en Spillemand« 1837, 51, at Kilden flyder mellem Hasler og Elle, og at den omskygges af nogle temmelig høje Træer, paa hvilken Almuen endnu den Dag i Dag (∴ 1815) efter katolsk Skik hænger sit Offer, som bestaar i nogle Lys. Højskolelærer A. C. Poulsen, Dalby, meddeler 1856 til Svend Grundtvig efter Oplysninger fra Trunderup, Kværndrup Sogn, at Kilden er omsat med en dobbelt Række Sten og omgives af Træer og Buske, bag

¹⁾ Ny kgl. Saml. 728⁴⁰, tr. i Danske Sagn III, Nr. 1137 (Ud-
tog i Suhms Saml. I, 75 (>Thiele¹ II, 10=II², 30).

²⁾ Ny kgl. Saml. 400, fol., Bl. 15.

³⁾ Svendb. Aarb. 1916, 83.

hvilke de syge klæder sig af. Højskolelærer Valdemar Bennike meddeler (o. 1884) til Evald Tang Kristensen¹⁾, at Kilden har Træbund, og at der tæt ved Kilden ligger en firkantet Sten med sære Tegn paa Forsiden »som der skal staa noget om i gamle Bøger²⁾. Dyrslæge P. Jensen i Kværndrup meddeler 1885³⁾, at Kilden i ældre Tid var forsynet med en Stensætning, senere kom en Brædderamme til, ligesom der ogsaa stod nogle Elletræer ved Kilden. Disse vilde en Mand engang fælde, men det gik ikke, Øksen sprang straks itu uden at skade Træerne, som derfor staar endnu. Kilden selv forfalder og bliver dyndet, Ejeren skal have forbudt Adgang til den. Lærer A. Poulsen, Svindinge, meddeler 1893, at der jævnlig pløjes Murbrokker af gamle Munkesten op, hvor det gamle forlængst forsvundne Kapel har ligget. »Gamle ærværdige Elletræer skygger over Kilden, der danner en aflang Firkant sat af solide Kampesten. Den har dejlig klart og velsmagende Vand.« J. Jensen tager i Nyborg Avis ¹⁶/₅ 1898 til Orde for at den minderrige Kilde, som nu er en Del forfalden, maatte blive oprenset og istandsat, saa den fik en mere tiltalende Skikkelse. I 1903 blev Kilden saa »restaureret« af Mænd fra Omegnen, og fik sin nuværende Skikkelse (Fot. i DFS.): en kvadratisk Cementkasse i hvis Bund ses en kvadratisk Brønd med stillestaende Vand. Museumsinspektør Kai C. Uldall undersøgte Kilden i Paasken 1915, og meddeler til DFS. følgende herom: Som Levning fra gammel Tid findes nu kun

¹⁾ Danske Sagn III, Nr. 1141.

²⁾ Smlgn. M. Rasmussen: Et Hundrede Folkesagn og Fortællinger 1855, 57.

³⁾ Danske Sagn III, Nr. 1142.

en Stump Stengærde eller Stensætning, der har begrænset Kilden paa Vestsiden. Kilden ligger jo nemlig paa en Bakke, der skraaner mod Vest, og Kilden har aabenbart haft sit Afløb ned ad denne Vestskrænt. Endnu risler en ubetydelig lille Strøm denne Vej, banende sig Vej under Cementstøbningen. I Stengærdet staar en Del meget gamle Træer, som ifølge Stedstraditionen ikke maa fældes. En gammel Mand fortalte, at det skulde staa i Røde Møllens Fæstebrev, at Træerne ikke maa ryddes, Paa Skrænten fandtes et Utal af Potteskaar o. lign., alt dækket med Mos og Krat. Stedet er meget afsides, og der kommer sjældent Folk dertil. Omkring 50 Alen Nord eller Øst for Kilden laa en Del store Sten, som generede Pløjningen. De blev fjernede i Sommeren 1914, og K. C. Uldall saa dem ligge i Dynge. En nærvæd boende Husmand fortalte, at Stenene laa i firkantet Form, og der er ikke Tvivl om, at det var de sidste Rester af Kapellet ved Kilden, Tidligere havde man fundet meget store, røde Munkesten, og Uldall fandt selv Stumper deraf paa Stedet.

Til St. Regisse Kilde knytter sig et *Oprindelses-*sagn. Jacob Madsen skriver herom 1589 i sin Visitationstsbog: »En Jomfrue, hede Regissa, bleff der mørd oc (?: af[?]) en Hermand; oc sprang en Kilde op«. Bendix Hansen meddeler 1623 i Tilslutning til sin Skildring af Regisses Billede i Kapellet, at der »sigis ochsaa, at denne Regissa haffuer hafft tuende børnn, huilcke der bleffue myrdett paa samme sted, som samme Kilde er, [som] strax derepter fik sinn udspryngh: oc der aff faaet det naffn, at hun kaldis Rigisse kilde.« Denne Sagnform genfindes ikke i nogen senere ægte Overlevering, og Sidestykker hertil kendes ikke fra

nogen anden dansk Helligkilde. Forklaringen er rimeligvis den, at Billedet i det katolske Kapel af den be-
drøvede, veklagende og grædende Kvinde, slet ikke
har forestillet Jomfru Regisse, men derimod »*mater
dolorosa*« : Jesu sørgende Moder. Pastor Jacobus
Berg i Svindinge skriver 1743: »Siges at en Bonde
har med Ploustaven slaaet Ploukiøreren, en Pige af
dette Naun Riise, ihjel, hvor denne Kilde er opvæl-
det«. Hofman¹⁾ meddeler 1760 blot: »Der er en hel-
lig Kilde, hvor Jomfru Regitze skulde være bleven
myrdet og derefter en Kilde opsprungen«. H. C.
Andersen gengiver i »Kun en Spillemand« 1837, 51,
Thieles udpyntede Genfortælling af Bendix Hansens
Sagnform om Moderen, hvis to Børn bliver myrdet.
Han har ikke ved sit Besøg ved Kilden i Barndom-
men hørt det ægte folkelige Sagn. A. C. Poulsen
meddeler 1856 fra Kværndrup Sogn: »Kilden hedder
egentlig Rise — eller Risi — Kilde og skal have sit
Navn og Tilblivelse efter en Pige, som blev myrdet
for Kristendommens Skyld, og som skal være begræ-
vet paa det Sted, hvor Kilden nu er.«²⁾ V. Bennike
meddeler o. 1884 fra Frørup: »Kilden er vældet op,
da en hellig Kvinde blev myrdet her.«³⁾ Dyrnlæge P.
Jensen i Kværndrup skriver i 1885⁴⁾: »Om Kildens
Oprindelse har man i vore Dage kun et halvt for-
virret Sagn. Der blev en Gang en Jomfru slaaet ihjel
der paa Stedet, da sprang Kilden frem og fik Navn efter
Pigen«. (Den kaldes af hans Meddeler Rise Kilde).
»Andre fortæller, at en Pige gik hen over Marken,

¹⁾ V, 421 (> Danske Atlas III [1767], 511; jfr. smsts. VI [1774], 694).

²⁾ Danske Sagn III, Nr. 1138.

³⁾ smsts. Nr. 1141.

⁴⁾ smsts. Nr. 1142.

og der, hvor Kilden nu er, skulde hun over en lille Vandrende (Bæk). For at komme ren og tør over, lagde hun et Brød, hun bar hos sig, ned i Vandet og traadte derpaa, men sank da med Brødet ned i Jorden, og netop paa det Sted, blev der et Kildevæld, som fik Lægedomskraft.« Dette Sagn om Pigen, der traadte paa Brødet¹⁾, kendes ikke knyttet til nogen anden dansk Helligkilde, og der kan da heller ikke være Tvivl om, at denne Tilknytning er ganske uop-rindelig. Lærer A. Poulsen meddeler 1893, at St. Regisse Kilde efter Sagnet fremkom, »hvor onde Mennesker dræbte den fromme Regisses tvende Børn«. Men A. Poulsen kender rimeligvis dette Sagn fra Thiele eller Trap, eller det kan være genopstaaet i Folket paa Grundlag af Thieles »Danmarks Folkesagn«. A. C. Poulsens Elev paa Dalby Højskole 1856, Rasmus Hansen (senere Forfatter af »Gamle Minder« I—II 1882-83) meddeler sin Lærer et Sagn om Regisse Kilde af følgende Hovedindhold: Da Ansgarius vilde rejse til Norge eller Sverig for at prædike Kristendommen, sender han en kristnet Mø, Risia, til Fyn, for at hun skulde prædike Kristendommen dér. Hun rejste længe om paa Fyn uden at se Frugt af sit Arbejde. Paa en Freirsfest, der afholdes kort efter, at Folk var færdige med at saa deres Vaarsæd, prædiker hun Kristendommen. Før hun blev færdig med at tale, blev hun afbrudt af det forbitrede Folk, der fór ind paa hende. En i Mængden svor at ville ofre hende til Freir og huggede Risia ihjel med sin Økse. Jorden aabnede sig under Morderens Fødder og luk-

¹⁾ Se Thiele¹ I, 61 >II², 309 og Thiele² II, 17; H. C. Andersens Æventyr: »Pigen, der traadte paa Brødet«; Feilbergs »Jydsk Ordbog« III, 553 b., Tillæg, 74.

kede sig over hans Hoved. Hvor Risias Blod flød, fremvældede en Kilde med det klareste Vand. De tilstedeværende begravede Risias Lig i en Høj, hvor^s over Frørup Kirke nu er bygget.¹⁾ Svend Grundtvig stiller sig tvivlende overfor dette Sagns Ægthed, og A. C. Poulsen spørger sin Elev ud, og skriver ²⁶/₈ 1856: »Rasmus Hansen forsikrer, at Optegnelsen var god, Fortællingen havde han fra sin Bedstemoder eller Moster, om hvem han med Vished vidste, at hun ikke havde læst sig dertil; Navnene Ansgarius, Risia og Freyers Torp var ægte«. 1872 skriver Rasmus Hansen en Artikel: »St. Hans Aften og Frørup Kilde« i Morten Eskesens Blad »Fylla« ²/₁₁ og ⁹/₁₁. Han meddeler her, at han fra sin Barndom kender to nær beslægtede Sagn, der fører deres Oprindelse tilbage til Kampen mellem Hedenskab og Kristendom. Han har desuden læst Sagnet fra »den senere Munketid« hos Thiele. Det ene Sagn er det samme som det lige nævnte i endnu mere udpyntet Form med det Tillæg, at Lundens Træer visnede med Undtagelse af de to, som Risia laa bleg og blodig under og Frejrs Stenstøtte smuldrede. Da Morderen var sunket i Jorden, fandt man, at hendes Blod ikke randt mere, og at Saarene var helbredte. Folket lod hente en hellig Mand, som døbte dem, og de lagde Kvindens Lig i Jorden paa det Sted, hvor hendes Blod flød. — Det andet Sagn har følgende Hovedindhold: Risia fik Lov af Thingfolket til at omvende, hvem hun kunde, og hun tog Bolig ved Aaen. En Bonde^s mand bød hende til sig, han ventede det skulde bringe hans Hus Lykke. I hans Hus vilde hun gøre Gavn

¹⁾ Danske Sagn III, Nr. 1139

for Føden, og hun hjalp ham derfor en Dag med at køre Ploven for ham ved Offerlunden. Da de bedede, tog hun Maden frem af Posen, Manden savnede en Kniv at skære Brød med og spurgte efter den. Hun svarede, at Kniven var glemt hjemme, men hun vilde hente den. Nej! tøv, sagde Manden, vi kan bruge Plovøksen. Han tog nu Øksen fra Ploven og kløvede i det samme Pigens Hoved. Hvor hendes Blod flød, fremsprang en Kilde, hvis Vand rislede sagte mellem Buskene. Nogle siger, at denne Bondemand var en Frejrspræst, som dræbte Pigen af Ærgelse over, at saa mange blev døbt af hende. Da han saa Underet, knuste han Frejrs Sten og gav sig i Kristi Tjeneste, og mange fulgte ham. — Bortset fra Indfatningen, hvis Ægthed er i høj Grad omtvistelig, minder dette sidste Sagns Midterstykke meget stærkt om Hr. Jacobus Bergs Opskrift af Risesagnet fra 1743, eller rettere, det er en Variant af samme Sagn i fuldgod folkelig Form. Dette Sagn om Bonden, der i Hidsighed dræber sin Pige med Plovøksen eller Plovstagen, kendes ogsaa fra *Ganse Kilde* paa Taasinge¹⁾ (se Side 36), her i den Form, at Kilden springer frem under en Busk, hvor Husbonden har begravet Pigen. Sandsynligvis er Taasingesagnet overført fra Frørup Kilde, som blev besøgt af Folk fra Fyn og de omliggende Øer. Rasmus Hansens første Sagn stemmer overens med P. Jensens andet Sagn i et vigtigt Punkt: Misdæderen bliver opslugt af Jorden. Iklædningen stammer enten fra M. Rasmussens »Et hundrede Folkesagn og Fortællinger« 1855, 57 (Navnet Frø eller Frey var jo som bekendt en hedensk Afgud«) eller det er præget

¹⁾ Sagnet er ogsaa knyttet til »Søren Postes Høl« i Skader Sogn, Sønderhald Herred, Østjylland.

af hin Tids — især i Højskolekredse — poetisk-kristelige Tale om den nordiske Mythologi. Men at ogsaa det første Sagn har en ægte folkelig Kærne, er der ingen Grund til at tvivle om. Sagnet er fortalt af R. Hansens Bedstemoder (∴ hans Farmoder), der blev født i Gudbjærg 1750 og døde 1841.¹⁾ Hendes Fortælling af Sagnet har rimeligvis haft følgende Indhold: En kristen Mø blev dræbt, da hun prædikere Kristendommen; en Hedning hugger hende i Hovedet med sin Økse; af hendes Blod udspringer Rise Kilde; Jorden aabner sig, og Morderen synker i Jorden. Denne Sagnform: kristen Mø dræbt, genfinder vi hos A. C. Poulsen 1856 (fra Trunderup) i ufuldstændig Form (Drabsmaade og Morders Straf glemt) samt hos P. Jensen i forvansket Form (Drabsmaaden glemt; et uvedkommende Sagn: Pige træder paa Brød og synker i Jord, fortrænger det oprindelige Motiv: Morder synker i Jorden). Vi har altsaa efter dette to Sagnformer i de yngre Kilder. 1) Pige dræbt ved Pløjning; 2) kristen Mø dræbt, Morder opslugt af Jorden. De to Sagnformer kan ikke være opstaaet uafhængige af hinanden: De har fælles Navn paa Heltinden (Rise) og paafaldende Lighed i Dødsmaaden (Pige dræbt ved Øksehug). Det maa antages som rigtigst, at Plovsagnet er det ældste af de to Sagn; Kristenmøsagnet er en yngre Omdannelse deraf, opstaaet af Sagnets Fortsættelsesdrift: man vil vide nærmere, hvem Rise er (∴ Rise bliver kristen Mø), og man vil se Morderen straffet (∴ Morderen synker i Jorden). Gaar vi nu over til de tidligere optegnede Sagn, hos Jacob Madsen 1589 og hos Hofman 1760

¹⁾ Se Rasmus Hansens Mindebog ved Morten Eskesen 1883, 39 f. Gamle Minder II, S. V.

kan man desværre ikke se, hvilken af de to Sagnformer, de hører til, da de er saa ufuldstændigt optegnede. Men de afviger fra de yngre Optegnelser i et bestemt Punkt; de har ikke Navnet Rise, men derimod Regisse, og det samme er ogsaa Tilfældet med Bendix Hansens Opskrift fra 1623 (Regisses to Børn myrdet, hvor Kilden fik sit Udspring). Spørgsmaalet bliver nu, hvorledes de to Navne forholder sig til hinanden; hvilket af dem har oprindeligt tilhørt Kildesagnet? Den ganske nærliggende Forklaring er den: Regisse er det oprindelige Navn i Sagnene, Rise en yngre folkelig Form deraf. Herimod taler, at Regisse ikke kendes som Helgeninde i katolsk Tid, ligesom Navnet heller ikke har været knyttet til nogen anden dansk Helligkilde. Antager vi, at det folkelige Navn Rise er det oprindelige Navn i Sagnet, kan Regisse hos Jacob Madsen og Bendix Hansen forklares som Indførelse i Sagnet af den finere Rigs sprogsform i Stedet for den i Bispens og Præstens Ører simplere Form: Rise. Er dette Tilfældet, forstaar vi Bendix Hansens usædvanlige Sagnform og Regisses to Børn, der myrdes. Det er muligvis et Laan fra den meget udbredte Folkevisse: »Riselille og Medivold« i dens gamle Form: Riselille føder to Børn ude i Lunden; hendes Kæreste Hr. Medivold, der har været ved Kilden at hente Vand til hende, finder Moderen død med de to levende Børn ved Brystet. Han begraver Børnene levende hos deres døde Moder og dræber saa sig selv.¹⁾ De to Sagn ligger saa langt fra hinanden, at der kun kan blive Mulighed for Laan, hvis de to Digtninger tilfældigt har samme

¹⁾ Danmarks gamle Folkeviser IV, 241, Nr. 271.

Navne paa Heltinden Rise i Plovsagnet og kristen-
 Mø-Sagnet og Riselil i Folkevisen. Muligheden for
 Laan styrkes yderligere af det sent middelalderlige
 Mariebillede i Kapellet ved Frørup Kilde. Er Nav-
 net Rise oprindeligt i Kildesagnene, er Spørgsmaalet,
 hvad dets Betydning er? Man kan maaske fremsætte
 den Formodning, at det betyder »den i Riset (∴ Kil-
 delunden) boende Kvinde«. Plovsagnet, der ganske
 sikkert er det oprindelige Sagn, kan naturligvis være
 opstaaet af en tilfældig middelalderlig Voldsgerning:
 en hidsig Husbond dræber sin Pige, der kører Plov
 for ham. Men der er ogsaa en anden Mulighed, der
 i det mindste kan fremsættes som en Formodning
 om Plovsagnets Oprindelse: Vi har her et Minde om
 rituel Pløjning i Hedenskabets Tid forbundet med
 Oftring af den unge plovkørende Pige. Frørup hed-
 der i Valdemars Jordebog 1231: Frøthorp. Det er
 ret sandsynligt, at vi i Forleddet *Frø* enten har Gu-
 den *Frøj's* eller Gudinden *Frøyas* Navn. Det kan
 være *Frø*, skønt Genitivs-s'et mangler; men det kan
 være *Frøya*, hvor Genitivsformen i Olddansk skulde
 mangle »s«. Hvad der er Tilfældet her, tør jeg ikke
 afgøre. Dog er jeg mest tilbøjelig til at tro, at vi i
 Frørup Kilde og Kildelund har haft en Dyrkelse af
 Kærligheds- og Frugtbarhedsgudinden *Frøya*. Dog
 er der den Ting at indvende, at Landsbyer, der end-
 der paa -rup, -strup, -drup, -trup (∴ thorp-Byer) er
 fra en ret sèn Tid, omkring 800–1200, og de for-
 bindes i Hovedsagen med et Personnavn og ikke med
 et Gudenavn. Men enkelte Undtagelser synes der
 dog at være, og Frørup hører øjensynlig til Undta-
 gelserne.

Kilden besøgte af »mange udi gammel dage« –

meddeler Bendix Hansen 1623 — »baade nær hoess och langt fraa fremme[de] stede haffuer heden søgt udi deriss siugdum, breck och skrøbelighed och ere bleffuen hjulpen«. Han meddeler for sin egen Tids Vedkommende, at Kilden »endnu undertiden hemelige besøgis som mand kann se och forfare heraff, at der ligger en banet gangestige dertill, och der findis mange kieppe, krycker och atskillige pALTER, lumpes och klude.« Thomas Bircherod meddeler i sin Fyns Lands Beskrivelse o. 1700, at »alle syge af hele Fyn og anden Sted søgte did hver St. Hans Aften besynderlig«, og dette bekræftes af Jacobus Berg, der 1743 meddeler, at Kilden af »mange uden- og indenlands hver St. Hans Aften og paa andre visse Tider af Aaret søges«. Han mener rimeligvis med Udtrykket: inden- og udenlands, ikke fra Danmark og andre Lande, men fra Fyn og andre danske Landsdele. Møller Morten Jørgensen noterer den 23 Juni 1826 i sin Dagbog, at da kørte et helt Læs Svendborgere til Regisse Kilde, selv Slægtninge af ham var med.¹⁾ Læge Hübertz paa Ærø meddeler følgende i sin »Beskrivelse over Ærø« 1834, 127: »Lider nogen af langvarigt Onde, der tillader ham at være oven Senge, da maa han valfarte til den hellige Kilde ved Frørup i Fyn paa St. Hans Aften. Hvert Aar afgaar et Par Ladninger af saadanne skrøbelige Folk fra Ærø.«²⁾ [Ærø hørte den Gang til Slesvig, ikke til Kongeriget]. Rentier Niels Skov fortæller i 1910, at de i hans Fæders Ungdom (f. 1821) paa Langeland brugte at rejse til Kilden ved Frørup. »Fynboen anser St. Regisse

¹⁾ Svendb. Avis ²⁹/₈ 1924.

²⁾ Jfr. Christine Reimer: Nordfynsk Bondeliv V, 732 [«Hübertz»].

Kilde (den fynske Bonde kalder den *Reise Kilde*) for at have størst Kraft, og da et saakaldt Kildemarked er forenet hermed, strømmer Mængden herhen.« »Fra flere Mils Omkreds, ja fra hiin Side Odense og Svendborg kom de Syge her Natten før St. Hans Aften«, skriver H. C. Andersen i »Kun en Spillemand«. A. C. Poulsen fortæller 1856, »at fra hele Fyn og ofte fra Egne udenfor Fyn kommer Folk til Kilden.« Didrik Johansen, født i Nr. Lyndelse, meddeler 1863: »Af de fynske Kilder er den ved Stenløse (i Nabo-sognet til Nr. Lyndelse) og den ved Frørup (ca. 4 Mil borte) de anseteste«. ¹⁾ P. Jensen, Kværndrup, fortæller 1885: Kildemarkedet er nu forlængst ophørt, men hidtil er der endnu hvert Aar kommen syge til Kilden Dagen før St. Hans Dag; dog langt fra saa mange som for 30 Aar siden. I min Barndom (f. 1846) saa man endnu Langvejsfolk køre gennem Trunderup (ca. to Mil fra Kilden) for at komme til Kjeldmarkedet. I 1885 synes Besøget ved Kilden fuldstændigt at være ophørt. Den nuværende Ejer siges at have forbudt Adgangen, og Kilden vil næppe blive søgt i Fremtiden. »Endnu for et Par Aar siden« — skriver Lærer A. Poulsen 1893 — »kom en Mand vandrende 3—4 Mil til Kilden for at vaske sig i dens Vand, da han troede, at det kunde helbrede ham for en Sygdom, han led af.« F. V. Larsen skriver i 1909: Kilden bliver St. Hans Aften besøgt af Omegnens unge (raske) Folk, og dette bekræftes af Højskoleelev Karl C. Nielsen samme Aar. Kun en enkelt Efterretning nævner noget om Standspersoners Besøg ved Kilden. Th. Bircherod fortæller nemlig o. 1700: »Jeg, som

¹⁾ Danske Sagn III, Nr. 1158.

havde et Laar af Lede falden, besøgte og samme Kilde, men uden Frugt«. Alle Efterretninger er enige om, at Hovedbesøgsdagene er St. Hansaften; kun H. C. Andersen meddeler, at den Brug efterhaanden har hævet sig, og at det er Natten før St. Hans Aften ($\frac{22}{6}$) de syge tilbringer ved Kilden for ikke at beskues af en talrig Mængde. Bendix Hansens Meddelelse 1623 om Messe og Prædiken i Kildekapellet »Boelsmessedagh« ($\frac{17}{6}$) i katolsk Tid, behøver ikke at betyde, at d. $\frac{17}{6}$ før Reformationen har været Hovedbesøgsdagen, kun, at den katolske Gejstlighed har forsøgt at afløse den hedenske Kildedyrkelse: Midsummerfesten med en kristen Kildedefest Ugen før. Desværre giver ingen af de ældre Kilder nærmere Oplysninger om, hvilke »visse Tider« (1743) Kilden blev besøgt foruden St. Hansaften. Rasmus Hansen meddeler 1872, at for at Vandet rigtig skulde hjælpe, burde Eftertvæt finde Sted 9 Dage efter St. Hansaften og 9 Dage efter denne Dag igen, helst ved selve Kilden, hvor der da samledes mange syge, men ingen Markedsgæster eller Tiggere. Dog kunde Vandet tages med hjem fra Kilden og benyttes, blot det ikke kom under Tag. P. Jensen meddeler, at Vandet senere anvendes friskt tre Torsdag Aftener i Træk, kun maa det ikke have været under Tag. Forestillingen om, at Vandet ikke maa komme under Tag, kendes af Hübertz, A. C. Poulsen, Didr. Johansen, F. V. Larsen og Karl C. Nielsen. Rasmus Hansen fortæller i en Barndomserindring fra Gudme (1831 eller 1832) om, hvorledes en Bondemand og hans Familie paa Hjemvejen fra Kilden var kørt i Læ i en Port i Tordenvej. I Gudme kommer Konen i Tanker om, at Turen var forgæves, Vandet havde mistet sin Kraft.

Manden vilde ikke køre den lange Vej tilbage til Frørup og hente nyt Vand. Enden paa det blev, at Pigen maatte gaa den 1½ Mil lange Vej tilbage til Frørup og hente nyt Vand. Det gamle blev hældt ud paa Gudme Gade som værdiløst. —

Der nævnes kun lidt i det overleverede Stof vedrørende St. Regisse Kilde, hvilke *Sygdomme*, Vandet hjalp for, og hvilke, det ikke hjalp for. H. C. Andersen, der blandt de syge særlig fremhæver en krampelidende Dreng og en trettenaarig sindssvag Pige, nævner som en gammel Kones Opfattelse, at Vandet ikke hjælper for Slag. Dyr læge P. Jensen meddeler 1885, at Vandet er særlig godt for daarlige Øjne, men ogsaa for Kirtelsyge, og hans Meddelerinde, Sofie Skram, Svindinge Mark, var blevet fri for Skab. En gammel Kone i Brænderup, Gudbjærg Sogn, lod Vandet hente fra Kilden som Middel mod Gigt — meddeler Karl C. Nielsen 1909.

Om *Fremgangsmaaden* ved Kildebesøget giver de ældste Kilder ingen Oplysninger. Derimod meddeler de om de syges *Ofre* ved Kilden. Jacob Madsen meddeler efter Præsten, Hr. Baltzer Petersens Beretning, at der endnu 1589 »hænges Klude, Hatte, Haar paa Torne oc kastis Pendinge i Brynden.« Selv fandt han ved sit Besøg ved Kilden ^{20/3} 1589 »Clude, Kröcker, Haar oc skurffuede Hatte der.« At Bispen saalænge efter St. Hansaften kan finde sligt ved Kilden, synes at tyde paa, at disse Offergaver til Helligdommen (Kilden plus omgivende Krat) var urørlige, og det samme gælder da rimeligvis ogsaa de i Kilden kastede Penge. Begge Offerskikke har holdt sig ned igennem Tiden. Bendix Hansen meddeler 1623, at der »findis mange kieppe, krycker och atskillige palter,

lumper och klude.« H. C. Andersen meddeler som en Barndomserindring fra o. 1815, at »de gamle Klæder bliver hængende paa Grenene, hvor de fattige tigge det til eget Brug.« A. C. Poulsen skriver 1856: »Enhver af de syge maa paa Stedet afgive det Linned, de har baaret, til de fattige, af hvilke der altid er en stor Mængde samlede,« Rasmus Hansen meddeler 1872: »Det Linned, som de syge tager af, naar de toes, maa de ikke bære mere, men de skal iføres nyt, rent Linned. Det gamle skal gives bort paa Stedet eller det henslænges der. . . Tiggerne gaar saa omkring, beder om at faa det gamle Linned eller opsamlers det, de finder henslængt.« V. Bennike meddeler 1884 fra Frørup, at hver af de syge maa give et Klædningsstykke til de fattige. Gartner Niels Fahle, født i Vejstrup, skriver 1909, at de syge efterlod deres afførte Klæder eller i hvert Fald deres afførte Linned, som blev givet til de fattige, der hjalp de syge med at hente Vand. Ofringer af Mønter i Kilden genfindes hos Rasmus Hansen, der efter en enkelt Meddeler beretter, at der skal kastes en Skilling over Plankeværket i hvert af dets fire Hjørner. V. Bennike meddeler o. 1884: »Hver, som drikker af Vandet, kaster en Skilling i Kilden, der har Træbund, og hvor to Mænd staar og rækker Vandet op.« P. Jensen meddeler 1885: »Man har før brugt, at kaste Betaling for Vandet ned i Kilden, hvor Manden saa fiskede Pengene op.« Kai C. Uldall meddeler 1915 efter Beretning fra en gammel Mand i Frørup: »Et Par fattige Fyre fra Svindinge By sad ved Kilden og øste Vand for Folk; de Penge, de fik derfor, blev kastet i Kilden, og naar Folk var borte, lukkede de for Vandet og tog Pengene.« Ved Siden af den

ældgamle Offerskik at kaste en Mønt i Kilden som Vederlag for Vandet, har man i Tidens Løb faaet mere moderne Fremgangsmaader. I det 18. Aarhundrede lader Herskabet paa Glorup opstille en *Kildeblok* ved Kilden. Det, der indkom i denne, skulde tilfalde Glorup Gods' fattige (Jacobus Berg 1743). Meningen har aabenbart været den, at de mange Penge, der blev kastet i Kilden til ingen Nytte, maatte komme de fattige til Gode. I Søren Abildgaards Dagbog (1760–62)¹⁾ meddeles, at der kastes Penge i Brønden, »og der findes endnu italienske Bøger, som beviser, at dette i de allerældste Tider har været brugeligt.«¹⁾ I det 19. Aarhundredes Meddelelser omtales Kildeblokken kun hos Uldall. Hans gamle Meddeler fortalte, at da Kildemarkedet holdtes paa Røde Møllens Grund i Svindinge Sogn, kom de Penge, der lagdes i Blokken, til Svindinge Sogn og ikke til Frørup Sogn, hvor Kilden jo var. Læge Hübertz meddeler 1834 i sin Ærøbeskrivelse: »Det er godt for Manden ved Kilden, at Vandet ingen Kraft har undtagen det købes.« P. Jensen meddeler 1885, at for at faa Vand betalte de besøgende nogle faa Skilling til den Mand, der øste Vandet op, og som i de senere Tider havde Kilden i en Slags Forpagtning. Afgiften tilfaldt Frørup Sogns fattige (Smlgn. Uldalls Oplysning). En Husmand fra Svindinge, Niels Sune-søn, havde i mange Aar lejet Kilden. Da F. V. Larsen i 1885 besøgte denne, var der en Mand fra Svindinge, »kaldet Bjælkerup Kildemester og uddelte Vand til de besøgende og modtog Almisse.« Rasmus Hansen oplyser, at foruden de 4 Skilling, der blev

¹⁾ Gl. kgl. Saml. 2349. 1c.⁴⁰; jfr. Indb. t. Thurah 1755 [III].

kastet i Kilden, skulde der betales mindst 2 Skilling for Vandet. »Det er nok en af Kildemestrene, der har sørget for at lægge Træbund i Kilden« (V. Ben- nike) for at faa det mest mulige ud af Ofret. Hos H. C. Andersen nævnes endnu en Offerskik, som hverken nævnes 1585 eller 1623, nemlig, at de syge efter katolsk Skik hænger nogle Lys i de høje Træer ved Kilden. Af de øvrige Hjemmelsmænd omtaler kun A. C. Poulsen denne Skik. Foruden de syges Linned »skal der for hver Syg i Træerne hænges et Lys, der dog ikke tændes, og eftersom Lyset hentæres, aftager Sygdømmen; men disse Lys bliver straks borttagne af de fattige, saa dette har vel ikke noget at betyde.«¹⁾ En fjerde Offerskik er den, at de nye, ubrugte Potter, hvori Vandet er baaret til de syge, slaaes itu (F. V. Larsen), og at det ofte er sket, kan sees af, at Uldall 1915 paa Skrænten ved Kilden fandt et Utal af Potteskaar dækket af Mos og Krat. Dog meddeler Rasmus Hansen, at de nye Skaale, som er købt hos Kildemarkedets mange Pottemagere, tages med hjem og menes at vedblive at være gode til Vask, da der altid maa blive noget hængende ved det Vand, som tages i dem. Men naar vi lige ovenfor har hørt, at Vandet tages hjem til Eftertvæt, maa selvfølgelig Potten tages med hjem.

1834 meddeler Læge Hübertz om *Dyrkelsen* og *Besøgene* ved Kilden følgende: »Naar de syge have købt Vand, gaa de ind i Skoven, hvor de om Nat- ten klæde sig nøgen af og vaske sig over hele Legemet dermed.« H. C. Andersen meddeler 1837 efter Barn- domserindringen fra 1815, at ved Solnedgang (^{22/6})

¹⁾ Danske Sagn III, Nr. 1138.

»vaskes de syge i Vandet, og et Leje tilberedes til Natten, i Morgenstunden bryde de op, de svageste føres hjem, de, derimod, hvis Sygdom tillader det, bliver og tage Del i Markedslystigheden« ($\frac{23}{6}$). De »grønne Hække rundt om maae tjene som Skærmbrædt for de Syge, der afklædes og vaskes.« Folk overnatter ogsaa i Vogne i Kildens Nærhed under aaben Himmel. M. Rasmussen antyder i sine »Et hundrede Folkesagn« 1854, at man om Natten sover paa Grønsværet ved Kilden, men han kan have overført sin Viden om *Tisvilde* Kilde i Nordsjælland til Frørup Kilde. A. C. Poulsen meddeler, at de »syge vaskes i Kildens Vand og drikke 3 Mundfulde deraf, hver Gang, de er der, og man kan se en stor Mængde Syge, unge og gamle, Børn og voksne, som bag Træerne og Buskene, der omgiver Kilden, bliver afklædte og vaskede i Vandet, som bringes fra Kilden i Spande og Lejler.«¹⁾ Selve Kilden er hele Dagen tæt omgivet af en Masse Mennesker, der vil have en Drik af Vandet. Thi det er ikke blot de syge, der drikker, men mange af dem, der ikke fejler noget, drikker for at bevare Sundheden. Saa kan det ske, naar Trængselen bliver for stor, at Folk kommer i Trætte om Kildevandet, men da er det – efter manges Forsikring – tit hændet, at Vandet bliver helt borte, og saa kommer det først igen efter et Par Timers Forløb. Dette sidste Træk meddeles af mange af vore Hjemmelsmænd: Rasmus Hansen, Lars Frederiksen, Didrik Johansen (Stenløse eller Frørup), V. Bennike og P. Jensen. F. V. Larsen mener, at det gik »naturligt« til: »Forøvrigt var der nok ogsaa lidt

¹⁾ Danske Sagn III, Nr. 1138.

Mekanik ved Kilden, saaledes at Vandet kunde lukkes ud efter Behag. Kilden giver nemlig kun lidt Vand.« Tre af vore Hjemmelmænd giver Oplysning om Kildedyrkelsens og Eftertvætningens Ceremonier, nemlig Lars Frederiksen, Rasmus Hansen og F. V. Larsen. Lars Frederiksen fra Ryslinge meddeler 1856: »Børnene skal vaskes i Vandet og derefter skal de gaa omkring Kilden tre Gange og se ned i den, men det maa ikke ske, før Solen gaar ned.«¹⁾ Rasmus Hansen giver 1872 i »Fylla« de udførligste Oplysninger: Ved selve Kilden skulde alt gaa meget ordentligt til. Alt var derfor sat i visse Former, og af disses Overholdelse afgang det, om Vandet havde den Virkning, Ordet tillagde det. For det første maatte ingen trættes om at komme hen til Kilden, om saa Trængslen aldrig blev saa stor, men de skulde kønt vente til Turen kom til dem. Var der nogen, der brød Freden, skubbede sig frem eller bare trættedes med andre, svandt Vandet pludselig bort fra Kilden, og det kom heller ej tilbage igen, før Freden var kommet i Stand. Hvem, der nu vilde have Vand, gik den samme Vej som Solen, og, i det mindste efter éns Beretning, som paastod at være godt underrettet, kastede en Skilling over Plankeværket i hvert af de fire Hjørner. Desuden skulde de give mindst to Skilling for Vandet. De skulde dernæst tage Vandet i en ny Lerskaal, som aldrig havde været brugt før. De fleste købte Skaalen paa Stedet af Pottemagere, der gjorde god Handel. Den, som skulde vaskes ved Kilden, maatte ikke selv hente Vandet, det skulde gøres som en Kærlighedsgerning mod de svage af

¹⁾ Danske Sagn III, Nr. 1140.

Forældre, Frænder eller Venner. De syge kom derfor ikke til Kilden, men ligger eller sidder henne paa Skrænten ned efter Aaen. Her klædes de af, faar lidt af Vandet og bliver toede. Linnedet, de syge tager af, skal gives bort paa Stedet eller henkastes. — Om *Eftertvætningen* under aaben Himmel 9+9 Dage efter St. Hansaften (R. Hansen), fortæller F. V. Larsen 1909: Vandet skulde anbringes udenfor Huset, og den syge føres derud og enten bades i Vandet eller ogsaa drikke af det: det hele skulde foregaa stiltiende. Den gamle Per Præst i Nybølle havde o. 1860 en daarlig Ryg, og hans Kone førte derfor stiltiende sin Mand ud til nogle Buske i Haven for at bade hans syge Ryg. For Spøg sagde Per Præst: »Det er Fanden partere mig det bedste, der har været gjort ved min Ryg endnu«! Konen blev vred og slog ham med knyttet Næve i Nakken og sagde: »Dit Asen, har jeg nu haft al den Ulejlighed (med at faa Vandet hentet) og saa skal Du endda spolere det hele, netop som det skulde virke«! En gammel Kone i Brænderup, Gudbjærg Sogn, sender sin Karl efter Vand fra Regisse Kilde; han fylder Dunken med Vand fra en Kilde udenfor Byen og sætter Vandet udenfor Porten. Konen bruger det »uægte« Vand med god Virkning — lige til Karlen røber, hvor han har taget det. Da ophørte hun med Kuren, og Gigten blev værre end før (Karl C. Nielsen 1909).

Hjælp nu hverken Kildebesøg (eller Eftertvæt) burde Besøget gentages, men hjælp det ikke det tredje Aar, kom den syge sig aldrig (H. C. Andersen og Lars Frederiksen).

En gammel Kone i Trunderup havde o. 1835 tre Aar i Træk været ved Kilden med et sygt Barn, men

det døde. »Naar Døden er der, saa kunde Vandet jo ikke hjælpe« (A. C. Poulsen).

En Beskrivelse af *Kildemarkedet* i Frørup findes i H. C. Andersens »Kun en Spillemand«: »Kildemarkedet staar oppe i Frørup By, men Dansen finder Sted nede ved Kilden. Paa den grønne Plads, hvor om Natten de syge havde sukket og læst Bønner, dansede nu de sunde, mens en Violin og en Clarinet græd en gammel Engelskdans. Ved Kilden drak Piger og Karle en Kærligheds Skaal, den Kærlighed som Blodet, men ikke Sjælen kender. I Landsbyen var broget Marked. Støvler og Potter, Komedie og Kramvarer. Alt stillede til Skue. Silkehuer, broderede med Pailletter, Silkebaand og brogede Forklæder var ogsaa mellem det, som blev solgt, derimod ikke Heste og Køer og hvad der ellers bliver solgt paa et Marked.« En anden fyldig Markedsskildring har Rasmus Hansen givet i »Fylla« ^{9/11} 1872: »Markedet blev især søgt af Egnens Ungdom, der i en noget vid Omegn fordrede det som deres Ret at have Frihed den Dag. De havde det ogsaa, upaatalt af deres Husbonder, i det mindste Karle og Piger. Drengene maatte som oftest blive hjemme og passe Hovederne.« I R. Hansens Opvækst (o. 1835) havde en Herremand villet gøre Brud paa denne Skik, og han lod derfor Byen tilsige til at køre Gødning til Hove den Dag. Bønderne mødte ogsaa med deres Folk. Men hele Formiddagen æggede Karlene hinanden til at gøre Brug af deres gamle Ret, og da Middagen kom, gik de hjem, smykkede dem og gik til Marked. Herremanden lod dem stævne, fordi de af ulovlig Grund havde forladt og forsømt Arbejdet. Karlene tabte Sagen efter at de længe havde værget

den som nedarvet Ret. 1872 var Skikken helt aflagt. Foruden af Ungdom blev Markedet besøgt af Tiggere, der jo fik de syges gamle Klæder, i saa stort et Tal, at man sagde, at det kunde være passende at kalde det »Kæltringmarkedet« i Stedet for »Kjældmarkedet«. Folk vil tit have hørt Stoddere sige til hinanden: »Ses vi ikke før, ses vi til Kildemarkedet«. Markedet blev forbudt vistnok o. 1860 (»for en Menneskealder siden« 1883, V. Bennike) og havde aldrig været nævnt i Almanakken som offentligt Marked, og det var jo da heller ikke ret meget af, hvad der ellers findes paa Markeder, som faldbødes her. — Præsten Chr. Nyholm meddeler 1893, at ved hans Ankomst til Frørup (1878) holdtes Markedet endnu, der solgtes særligt Pottemagerarbejde, Trævarer og Kager. 1893 er Markedet indskrænket til et Par Kagekoner (for Børnene) og et Dansetelt med vaade Varer, der samler Byens Ungdom om Aftenen og Natten. Lærer A. Poulsen meddeler samme Aar, at det aarlige St. Regisse Kildemarked har været holdt indtil ca. 1873. Nu er der intet mere af den Slags; dog holdes der gjerne hvert Aar ved Midsommertide én eller anden Folkefest der ved Møllen (Husflidsfest, Sangfest o. lign.), og disse Fester er altid godt besøgte. »Nu er det store Kildemarked forsvunden, og Kilden bliver kun St. Hans Aften besøgt af Omegnens unge Folk«, meddeler F. V. Larsen 1909. Egentlig Markedshandel var der som nævnt ikke ved Kildemarkedet, men de unge Karle handlede indbyrdes med Piber, Ure og desl., hvorpaa de drak Lidkøb. Det var de unge fra Frørup og omliggende Landsbyer, der brugte at flokkes ved Kilden og blive der Natten over (N. Fahle 1909). »De unge i flere

Mils Omkreds dansede og morede sig ved Kilden i den lyse Sommernat og her gjorde de deres smaa Indkøb af Pynt og andet, hvad de havde Brug for« (Karl C. Nielsen 1909).

Et gammelt *Digt* om St. Regisse, der har Thiele eller Trap til Forudsætning, er aftrykt i Nyborg Avis 9/5 1897. Det »er i en Families Besiddelse paa Landet, som har ejet det gennem flere(?) Slægter«, og det lyder saaledes:

»I gamle længst hensvundne Tid,
der var en venlig Kvinde
og altid man ved hellig Id
den fromme kunde finde.

Men Fjender hende efterstod
og hende skade vilde,
ja, hendes Børn man dræbe lod,
hvor nu er Hellig-Kilde.

Men se! fluks sprang med sølvklart Væld
en Kilde frem af Grunden,
som risled sent i Aftenkvæld
hen gennem Klippebunden.

O, Underværk! Man saa derpaa,
den sølverklare Vove
saa blid igennem Engen gaa
og gennem Fionas Skove.

Nu Himmelmaanen venlig blid
leer til St. Regisse Kilde,
som vidner gennem sene Tid,
det Mordere gaa ilde.

Helgeninden nu alt hviler
 under Frørup Kirkemur,
 naar St. Hansdagsaften smiler
 til den yndige Natur;

endog hendes Aand sig svinger
 til den klare Kilde hen,
 hvor den stadig Helse bringer
 til hver lidende igen.«

Synderlig Poesi er der jo ikke i Digtet.

Til den foranstaaende vidtløftige Omtale af St. Regisse Kilde skal blot tilføjes: Alle de Steder, hvor der ikke direkte er henvist til en trykt Kilde eller til et Haandskrift, findes Optegnelserne i *Dansk Folke-mindesamling* 1906/31, B 26: 1123; baade Originaler og Afskrifter. H. C. Andersen er citeret fra Udgaven 1854, 45 ff. af »Kun en Spillemand«. Se endvidere om Regisse Kilde: C. Dalgas: Svendborg Amt 1837, 53. Museum VI₂, 10. Trap⁴ IV, 826. Svendb. Avis ²³/₈ 1924.¹⁾

Hellig Kilde (*Vinding* Herred, *Ørbæk* Sogn) fandtes paa *Ørbæk* Gade. 1623 nævnes den som »en Kilde«. ²⁾ Der var opstillet en Fattigblok ved den. 1755 meddeles, at Kilden indeholder saa meget Vand, at den kunde forsyne en af de største Købstæder i Landet, hvis dens Vand kunde samles, »at in-tet der af til unytte skulde bortløbe«. ³⁾

¹⁾ For Oplysninger og Hjælp ved Udarbejdelsen af Afsnittet om St. Regisse Kilde er jeg Hr. Arkivar *Hans Ellekilde* megen Tak skyldig.

²⁾ Suhm I., 76.

³⁾ Kall 377 I⁴⁰, Bl. 183 (>Hofman V, 421 >Danske Atlas VI, 695). Trap⁴ IV, 828. Svendb. Avis ²³/₈ 1924.

TAASINGE.

[*Hellig*] *Kilde* (*Bregninge Sogn*) i *Bregninge Skov* besøgte 1755 St. Hansaften af *Taa-singboere* for »at dricke af Vandet og toe sig deri for Sundhed eller een og anden Breck og Meen«. ¹⁾ 1774 meddeler *Danske Atlas* ²⁾) at *Kilden* ikke besøges mere.

Ganse Kilde [*Gasse K.*] (samme *Sogn*) fandtes ved *Kærstrup Voldsted* (paa »*Nørs Mark*«) i *Nærheden* af *Bregninge Skov* ved *Vejen* mellem *Troense* og *Nyby*, var en anset *Lægedomskilde*, *Vandet* købt for 2 Skl. pr. Glas. En »*klog Kone*« opholdt sig ved *Kilden* ca. 8 Dage for at vaske Folk. ³⁾ *Sagnet* fortæller, at *Ganse* (eller *Gasse*), en ung *Bondepige*, blev dræbt af sin *Husbond*, medens hun drev *Ploven* paa *Vaars Mark*. *Husbonden* begravede hende under en *Busk*, hvor der udsprang en *Kilde*, og *Ugerningen* blev derved opdaget. *Kilden* fik *Pigens Navn*. ⁴⁾ (Jfr. *St. Regisse Kilde* S. 18). Muligvis er *Ganse Kilde* og ovennævnte i 1755 omtalte *Kilde* identiske(?).

St. Olufs Kilde (*Landet Sogn*) fandtes ved det i 1634 nedbrudte *St. Olufs Kapel* i *Bryllise Vang*, *Lundby Mark*. 1706 (*Gl. kgl. Saml.*) er *Kilden* tilstoppet, »dog har den igen taget sit *Løb* udenfor ved den østre Side.« *Trap* ⁵⁾) meddeler dog, at *Kilden* væl- der *Nord* for *Kapellet*, og at den nu er et *Vandings-* sted. Til *Ole Worm* meddeles 1623, — at til *St. Olufs* »*Spring og Vældkilde*« var »*stor Tilløb* i gamle

¹⁾ Kall Nr. 377 I⁴⁰, Bl. 227 (>Hofmans Foundationer VI, 50).

²⁾ VI, 724.

³⁾ DFS. 1906/31; opt. 1924.

⁴⁾ C. F. Lund: *Beskrivelse af Øen Thorseng*, 42 (>Thiele: *Danmarks Folkesagn* ² II, 32). *Trap* ¹ IV, 706. *Svendb. Avis* ²³, ¹² 1920, ²³/₈ 1924. Fot. i DFS.

⁵⁾ ⁴IV, 707.

Dage« af syge og skrøbelige Mennesker.¹⁾ 1706²⁾ og 1743 oplyses, at Kilden mistede sin Kraft, fordi der blev toet et skabet Øg i den. I Kapellet laa St. Olufs Billede forvaret. »Dette Billede ombare Bønderne paa Marken, naar deres Sæd var saaet, og tilbade sig en frugtbar Høst. Det traf sig en Gang ind, at en Bonde ombar dette Billede paa sin Jord, men da han skulde have sat det, som Skik var, paa sit Sted igien, saa syntes ham bedre og mageligere at bie der med til om Morgen, lagde det derfor i sin Bagerov. Hans Pige, som ikke vidste heraf at sige, stak derpaa om Morgen Ild i Ovn, og opbrændte St. Oluf. Dette spaaede man Landebye intet Godt af siden den Tid. Thi det blev et Mundheld, at samme Bye derefter ingen Lykke skulde have.«³⁾ — Denne Beretning om *Korsbyrdens* Anvendelse er vistnok blevet optegnet, fordi den har givet Anledning til »Mundheldet« om Landet, der ingen Lykke skulde have. Selve Beretningen bærer tydeligt Vidne om at handle om en temmelig sen Tid — muligvis endog efter Reformationen. Vi er nemlig i den naaet ned til, at Jordejeren selv foretager Signingen af Marken. Selv om Tiden løb hen, saa levede dog rundt i Sognene til længe efter Reformationen Tankesæt og Vane fra den ældste Middelalder.

LYØ.

Kong Valdemars Kilde findes i Nærheden af *Lyøby* i noget Krat. Nærved er »Kongens Ma«

¹⁾ Suhm I., 77 (>Danske Sagn III, Nr. 659).

²⁾ Gl. kgl. Saml. ⁴⁰ 2351, 58 f. = Kall Nr. 377 I ⁴⁰, Bl. 223 f. (1743) (>Svendb. Aarb. 1916, 106). Hofman VI, 50. Danske Atlas VI, 725. Jfr. Dän. Bibl. II, 52. Svendb. Avis ²⁹/₈ 1924.

³⁾ Dania IV (1897), 209. Thiele ²I, 162 f.

(?: Eng). Navnene knytter sig til Valdemar 2. Sejrs Tilfangetagelse af Grev Henrik af Schwerin 1223. Denne Kilde har dog vist næppe været hellig.¹⁾

LANGELAND.

Hellig Kilde (Sønderherred, Lindelse Sogn) fandtes mellem Snaremosesø og Lindelse Nor ved Nord-siden af Klæsø og udmunder i Helligkildegaards Have. Stedet for Kilden, der anses for hellig, var lige op til Nutiden en Dam, som nu er tildækket. Tæt ved denne Kilde findes *Viufkilden*, som antagelig har været en hedensk Offerkilde, idet *Viuf*=[vyv] maa udledes af det gammelnordiske Ord *Vi*, der betyder *Helligdom*.²⁾

Saræ Brønd (Sønderherred, Humle Sogn) fandtes ved Gaden i Humle. Saræ Brønd, nævnt 1830, var før »hellig og begavet med Lægedomskraft, men er nu (o. 1909) et ubetydeligt smudsigt Hul«. ³⁾

ÆRØ.

En *Kilde* (Rise Sogn) ved Foden af Lastenshøj paa Snekkemose Mark skal efter Sybilles Spaadom redde Ærø af den største Nød. Efter nogle skal det dog være Højen, som skal være Nødhjælperen. Kilden er noget svovlholdig.⁴⁾

¹⁾ Svendb. Aarb. 1916, 74 [1743] (>Hofman VI, 114 >Danske Atlas VI, 745). Trap⁴ IV, 770.

²⁾ V. Lütken: Bidrag til Langelands Historie 1909, 103. Svendb. Aarb. 1915, 119, 124. Trap⁴ IV, 863. Svendb. Avis ^{23/8} 1924.

³⁾ Lütken, 102 f. Trap⁴ IV, 867. Svendb. Avis ^{23/8} 1924.

⁴⁾ Hübertz: Beskrivelse over Ærø, 287 (>Thiele² II, 35). Svendb. Avis ^{23/8} 1924.

Fra Svenskekrigenes Tid.

Af Albert Thomsen.

TUNG var den Fred, som gamle Kong Christian den Fjerde maatte slutte med Sverige i 1645; Nederlag og Landafstaaelser var Krigens kummerlige Resultater. Tolv Aar senere, da Svenskekongen var optaget af den polske Krig, fik Frederik den Tredje og et krigslystent Parti indenfor Regeringen sat igennem, at Danmark erklærede Sverige Krig. Nu skulde Nederlagene hævnnes. Fra vor Barndoms Skoledage bevarer de fleste af os stærke Indtryk af de dramatiske Begivenheder, som nu fulgte, og som indlededes med Karl Gustavs ilsomme Marsch fra Polen gennem Tyskland, til Holsten og Sønderjylland, og hans eventyrlige Tog over de tilfrosne Sunde og Bælter.

Mørke Dage, skæbnesvangre Tider fulgte efter den letsindige og uforberedte Krigserklæring. I næsten fire Aar hærgede Fjenden Landet, og faa Egne gik Ram forbi.

En af de Egne, som fik Krigen og dens ulykkelige Følger haardest at føle, var den nordlige Del af Vindinge Herred, Sognene Nord for Nyborg. Her laa stadig svenske Tropper i Kvarter, herigennem pas-

serede til Stadighed fjendtlige Hærafdelinger paa Vej til eller fra Nyborg, som jo var et af Rigets vigtigste Trafikcentre; og her udkæmpedes tilsidst, i Avnslev og Hjulby Sogne, den store Kamp, som endelig afgjorde Krigens Udfald og betød ikke blot Fyens men hele Danmarks Befrielse fra Svenskernes Herredømme.

Efterfølgende Skildring skulde give Indtryk af Forholdene og Begivenhederne her i disse Egne, dels under Krigen, men især efter Fredsslutningen, og saaledes at Fremstillingen bygges ikke blot paa de trykte Kilder, men i overvejende Grad paa samtidige, utrykte Beretninger, især Herredets gamle Tingbøger.

*

*

Den 30. Januar gik Svenskerne over Isen ved Skamlingsbanken over til Fyen. De faa Hundrede Bønder og hvervede Soldater, som skulde hindre Landgangen, blev straks adsplittede eller fangede, og nu laa Fyen aaben for Fjenden.

Her paa Nyborgs-Eggen blev Bønderne, særlig de unge Karle, straks ved Krigens Udbrud delt i Hold til at forrette *Kystvagt* og *Bavnevagt* langs Stranden. Det blev en kold Vinter, ingen kunde mindes, at det havde frosset saa haardt. Storebælt lagde til. Oppe paa Bankerne langs Stranden gik Bønderne Vagt og frøs i de bidende kolde Januardage. For at faa Varmen tændte de store Baal op. Træet dertil tog de uden videre i de store Skove, der fulgte Kysten fra Nyborg til Kerteminde. Saaledes ser vi i Vind. Herreds Tingbog for 1657, at den 28. Okt. sagsøgte Ridefogden Jens Madsen (fra Nyborg Slots Ladegaard): »Bovense, Avnslev, Flødstrup og Ullerslev Mænd for deres ulovlige Skovhugst i *Restrup*

Skov, som de øve hver Dag, og som de foregive at være til deres Strandvagt.« Til deres Undskyldning fremførte de, at de kun efter Officerernes Ordre havde fældet Træ til deres Vagtblus ved Stranden.

Efterhaanden som Fjenden tog Øen i sin Besiddelse, blev de unge Karle rundt paa Landet udskrevet til svensk Krigstjeneste og sendt over til Østersøprovinserne; derved vilde man ogsaa forebygge et muligt Oprør. De fleste af disse Soldater omkom derovre.

I Gustav Adolfs Dage havde den svenske Hær været berømt for sin eksemplariske Mandstugt; men det var forbi. Som en Samling rovlystne Bander, Mænd med arrede, solbrændte Ansigter, ofte i skidne, pjaltede Uniformer væltede de sig ind over det ulykkelige Fyen. Og saa var Svenskerne selv endda ikke de værste; langt værre huserede de Polakker, som fandtes i deres Hære, Folk som var vant til at plyndre, skænde og brænde, hvor de kom frem.

Man ventede dem naturligvis i den største Rædsel. Ikke mindst her paa Egnen ved den store Hovedvej gennem Fyen. Mange Mennesker flygtede til mere afsides Egne. Kostbarheder gravede man ned i Haven og Marken.

I Løbet af Februar blev hele Øen besat.

I Sne og Sjap kom de saa marscherende, de svenske Tropper, her ud Øster paa, fra Odense ad den gamle opkørte og æltede Landevej, gennem Ulerslev, ned forbi Avnslev Kirke og op gennem Byen, hvor bange Øjne fulgte deres Færd fra Vinduer og Luger, og videre ud forbi Hjulby, endeløse Rækker af Fodfolk og Ryttere, Kanoner og Trosvogne.

— Saa erobrede de Nyborg.

Og derefter følger Historien om Karl Gustavs dristige Tog over Isen. Da Erik Dahlberg havde vovet Forsøget med sine 80 Ryttere og prøvet Isen helt over til Lollands Kyster, kom han den 4. Febr. til Kongen ude paa Dalum Kloster, og Karl Gustav blev saa begejstret over den dristige Plan, at han straks brød op og i en forfærdelig Snestorm ilede til Nyborg sammen med Dahlberg. Her lagde de Raad op med Overgeneralen, Wrangel, og Corfitz Ulfeld. Og her lykkedes det Dahlberg at overbevise Kongen om, at Planerne virkelig kunde iværksættes.

Og den 6. Febr. gik Svenskerne over til Lange- land; den 12. stod de paa Sjælland.

En knugende Angst og Modløshed greb alle ved Budskabet om Fjendens Fremtrængen. Der syntes ikke at være andet Raad end Fred, Fred for enhver Pris. Den 26. Febr. sluttede vi saa Freden i Roskilde; den tungeste, vort gamle Land havde oplevet.

Men de svenske Trøpper blev foreløbig staaende her paa Fyen, og svenske Embedsmænd udskrev svære Brandskatter og indsamlede Proviant, mens de raa Soldaterbander, der laa indkvarterede i Byer og Landsbyer, fortrædagede og plagede fredelige Folk paa enhver Vis.

I Juni Maaned besluttede Karl Gustav sig til at bryde Freden og pludselig kaste sig over det intet- anende Danmark. Nu skulde det knuses.

Den 7. August kunde de Avnslev-Bønder oppe fra Bankerne se den store svenske Flaade, som løb ind til Korsør, hvor Tropperne næste Dag blev land- sat. Men denne Gang fulgte Heldet ikke den svenske Krigerkonge. Københavns heltemodige Forsvar gav ham det Knæk, som han ikke siden forvandt.

Saa snart Krigen i August var brudt ud paany, begyndte Svenskerne overalt paa Fyen at udskrive de yngre Folk til at gøre Tjeneste i deres Hær. Kunde de i en Landsby ikke faa en ung og kraftig Karl, tog de uden videre en af de gifte, bosiddende Bønder, indtil en yngre var fundet.

Saaledes gik det en Gaardmand i Avnslev.

I Følge Vinding Herreds Tingbog fremstod ^{22/5} 1661 *Anders Sørensen* af Avnslev tilligemed fire af sine Naboer, som alle vidnede, hvorledes han en Dag blev af de Svenske med Gevalt udtaget til Soldat, og medens han var i deres Tjeneste, blev hans Gaard afbrændt og hans fattige Formue røvet, saa han nu ganske er forarmet og har aldeles intet til Levnedsmiddel for sig, sin Hustru og Børnene, hvorfor han nødes til at vandre ud og besøge gode og medlidende kristelige Folk og bede dem om en liden Hjælp og Undsætning.

Det blev *en lovløs Tid*. I de to Aar, Svenskerne huserede her paa Egnen, blev der ikke holdt Ting i Vinding Herred (^{27/1} 1658—^{18/1} 1660); og da Rettergangen igen begynder, kan vi i Tingbøgerne læse den ene Beretning efter den anden om Tyveri, Ran, Bedrageri, Vold mod forsvarsløse o. l. Og det sørgeligste er næsten den Omstændighed, at en uhyggelig Mængde af Forbrydelserne skyldes Egnens Folk og Landets Soldater; det er ikke alt, der kan skrives paa Fjendens Konto.

Adskillige Fæstere drog bort fra deres Gaarde og indfæstede sig hos andet Herskab i roligere Egne. Vi hører ogsaa i Tingbøgerne, hvorledes Folk i Smug førte en Del af deres Gods bort og gemte noget her,

og noget der, hos Slægt og Venner, for at det da ikke alt paa eet Bræt skulde gaa tabt.

Slaget ved Nyborg.¹⁾

I Slutningen af 1658 fordrev vore brandenburgske, polske og kejserlige Hjælpetropper Svenskerne fra Jylland, men Fyen havde de endnu fuldstændig i deres Magt. Da de saa havde lidt deres store Nederlag under Stormen paa København den 10.—11. Febr. 1659, fik den danske Regering Mod og Lyst til at forsøge en Tilbageerobring af Fyen.

Først d. 29. September viste den dansk-hollandske Flaade sig ved *Slipshavn*, ført af den berømte Søhelt *Ruyter*. Om Bord var der ca. 5000 Mand; men da man ikke, paa Grund af ugunstig Vind, kunde komme langt nok ind i Nyborg Fjord, maatte et Landgangs-forsøg opgives, saa Kampen indskrænkede sig til lidt Skydning mellem Krigsskibene og de svenske Tropper, som stod opstillede inde paa Østerøen under Kommando af den øverstbefalende fjendtlige Anfører paa Fyen, Feltmarschal *Philip, Pfalzgreve af Sulzback*. Derpaa forsøgte man forgæves at gaa i Land ved Ellensborg (Holckenhavn) om Natten, og hele næste Dag — d. 30. — laa Flaaden igen ud for Slipshavn under stadig svensk Beskydning. Saa besluttede de danske Førere at prøve Lykken oppe ved Kerteminde; og Kl. 3 om Morgenen d. 31. Oktbr. stod Krigsskibene saa Nord paa, men Svenskerne, som anede, hvad der forestod, fulgte med langs Stranden gennem Skaboeshuse og Nordenhuse. Og samme Dags Efter-

¹⁾ Se *K. C. Rockstroh's* Afhandling: »Svenskernes Fordrivelse fra Fyen 1659« (»Svendborg Amt« 1909).

middag lykkedes det at landsætte de allierede Tropper »i Guds Navn, med flyvende Faner og i god Orden« udenfor Kerteminde, hvorefter Pfalzgreven trak sig tilbage til Munkebotangen for at spærre Vejen til Odense og lod sit Infanteri blive staaende i Nyborg og Landsbyerne Nord for.¹⁾

Men i de samme Dage gik Feltmarschal *Eberstein* over Lillebælt med sine forenede danske, brandenburgske og polske Tropper, og Svenskerne drog ham da i Møde hinsides Odense, men da de fik Bud om, at den anden danske Overanfører, *Schack*, var brudt op fra Kerteminde og paa Vej mod Odense, frygtede Pfalzgreven for at komme i Dobbeltild, og uden at indlade sig i Kamp trak han sig d. 7.—8. Nov. tilbage til Nyborg i den Hensigt at holde Fæstningen saa længe som muligt.

De to danske Korps forenede sig derpaa i Odense, og efter langsommelige Forhandlinger mellem Generalerne og Admiralerne besluttede man at drage mod Nyborg. Den 12. Nov. kom de til Birkende og Dagen efter frem til Flødstrup og Ullerslev. Langsomt gik det nu i færdig Slagorden, hele Hæren formeret ud i en lang Linie over Markerne, ind over Avnslev og Korkendrup Jorderne. Ude i Sydøst blaanede de efteraarsnøgne Skove ved Kongens Bavnegaard (nu Juelsberg), bag dem pegede Nyborg Kirkespir mod den graa Himmel. Derude ved Skovene maatte Svensken

¹⁾ Saaledes kom flere Spejdere til General Schack og meldte, at de havde set svenske Tropper Syd for Kerteminde; en af Meldingerne lyder: »Lars Jensen i Risinge beretter, at imellem *Bogense* og *Skalkendrup* saa han i Aftes (d. 8. Nov.) en Hob Troupper og mente, det var af Fjendens; det er ved en halv Mil fra Kerteminde; og hørte han for en halv Time siden Trommer røres, hvorfor han ilede hid til Kerteminde at gøre Kundskab«.

vel være at træffe. Forsigtigt gik det derfor ned mod Pilevad-Sænkningen.

Men nu Svenskerne? Hvorledes havde de nyttet den Uges Frist, de fik ved Danskernes langsomme Fremrykning?

Straks efter at Pfalzgreven kom til Nyborg, gav han Ordre til, at de forsømte og svage Fæstningsværker skulde udbedres. Derfor drev man Omegnens Bønder derind i store Skarer, de skulde gøre Arbejdet. Samtidig opførtes *Stjerneskanen* ude ved Stranden (v. Kurstedet), og Nyborg Slots *Ladegaard*, som laa der, hvor Hjulby Aa løber gennem »Telegrafskoven«, blev nedrevet. Ude paa »Øen« var Svenskernes Teltlejr rejst.

I de samme Dage forlod de sidste svenske Tropper vore Landsbyer. Til Afskedshilsen stak de Ild paa flere af Gaardene, saa den røde Hane luede ondt paa deres Vej ind til Nyborg. Ved den Lejlighed var det, at Præstegaarden blev ødelagt. I Forvejen havde de Tropper, som laa i Skalkendrup, frarøvet Hr. *Hans Jacobsen* »Klæder, Korn, Hester, Hopper, Kvæg og al indhavende Bohave« samt jaget ham og hans Familie ud af Gaarden. »Siden der de Svenske igen opbrød med deres Lejr, haver de — mig fattige Mand til mere Fortred, større Ruin og Ødelæggelse — frivilligt sat Ild paa Præstegaarden og den ganske med Stik og Stage opbrændt.«

Det er saadanne Begivenheder, *Bircherod* tænker paa, naar han i sin Dagbog¹⁾ for 12. Nov. 1659 skriver: »Samme Dag begyndte den svenske Arme udi Fyen at give alt Landet — undtagen Købstæderne —

¹⁾ Biskop Iens Bircherods Dagbøger 1658—1708; udg. af Molbech 1846.

til Bytte og at plyndre rundt omkring i Landsbyerne for Fode.«

Og en af de hollandske Officerer i vor Hær skriver, da han har set, hvorledes Egnen viste sig mere og mere udplyndret og hærget, jo nærmere man kom Nyborg: »Det var en Jammer at se den elendige, ødelagte Tilstand i dette Land!« —

Det var som nævnt egentlig Fjendens Plan at blive i Nyborg og modtage en Belejring der, men da saa den dansk-hollandske Flaade igen viste sig i Nyborg Fjord, hvorfra den let kunde skyde Byen og den svenske Lejr sønder og sammen, besluttede Pfalzgreven og Generalfeltmarschal *Stenbock*, som Karl Gustav nu havde sendt herover, at forlade Byen og modtage Slag ude i fri Mark, hvor ogsaa det fortrinlige svenske Rytteri bedre kunde være til Nytte. Derfor rykkede de den 14. Nov. ud af Nyborg, og da de naaede ud gennem Skovene ved Bavnegaarden, saa de den allierede Hær rykke frem fra Avnslev i fuld Slagorden.

Forrest marscherede Eberstein med c. 5000 Mand, og derefter fulgte Schack med en lignende Styrke, saa Armeen talte c. 10,000 Mand, mens Svenskerne kun kunde møde med c. 7000, ganske vist bedre øvede og trænede Folk.

Det danske Artilleri — 14 Kanoner — tog Stilling oppe paa den høje Bakke Vest for Bavnegaarden, »Bavnehøj«. Herfra havde man et udmærket Overblik over hele Slagmarken.

Slagets Frontlinie gik i store Træk fra Hjulby Sø og ud til Skaboeshuse ved Storebælt. Her havde de Svenske indtaget en udmærket, stærk Stilling, støttet paa Fløjene af Søen og Bæltet. Fra det lille Fisker-

leje gik Slaglinien Norden om Skoven over mod Bavnegaarden, og derpaa langs med en stor og dyb, men tør Grøft, som afledede Vandet fra Skoven ud til Søen, omtrent hvor nu »Lindborg« ligger. Lidt Sydvest for den nuværende Havelykkegaard stod en Afdeling af det svenske Artilleri; den anden ude paa Lindborgbakken. Oppe ved Leddet, hvor Banen nu skærer Hovedlandevejen, stod et mindre, dansk Bateria.

Nu gik Tiden fra Kl. 11 til henad 1 med smaa Forpostfægtninger, hvor man gensidig følte hinanden paa Tænderne, mens Førerne lagde Raad og den endelige Placering af Troppeafdelingerne foretoges. Der fortælles, hvorledes man, inden Slaget for Alvor gik løs, holdt Bøn med Lovsang, og Schack formanede »med bevægelige Ord« sine Folk, »at de samtlig skulde betænke den store Fare, Kongen og Kronen var sat i af Fjendens Aag og Tyranni, for hvilken ogsaa baade de selv og deres, saa vel som vore Landsmænd staar udi Fare — at de alle i denne Slagting vilde vove Liv og Blod og stride mandelig for deres Herre og Konge. Hvilket de alle samtlig hver og en med lydelig Røst og Stemme belovede at ville gøre og stride mandelig.«

Det første Angreb, som Ebersteins Tropper foretog, mislykkedes i høj Grad, især paa højre Fløj ude ved Landevejen, hvor Rytteriet, efter at være kommet over den store Grøft, forgæves søgte at trænge gennem de tætte Hegn paa den anden Side; og til sidst blev det drevet helt tilbage, saa Kampens første Afsnit ved 2 $\frac{1}{2}$ Tiden endte med et dansk Nederlag, og hvis det svenske Rytteri havde vovet et Fremstød nu, vilde Fjenden sikkert snart have vundet en fuldstændig Sejr.

Paa vor venstre Fløj ved Skoven og ud mod Stranden gik det lige saa daarligt; ja, Eberstein var sammen med sine Officerer nær blevet fanget, da de under et Fremstød havde vovet sig for langt ind i de svenske Rækker. Da han og Obersten for det holstenske Rytteri, *Ditlev Ahlefeldt*, derefter red op til Artilleriet paa den høje Banke ved Bavnegaarden, saa de straks, at begge Fløjene blev trængt haardt tilbage. Der var altsaa Fare paa Færde. Paa Ebersteins Anmodning red Ahlefeldt derfor hurtigt over til Feltmarschal Schack og bad ham gribe ind med sin Hær. Han havde jo — efter de trufne Aftaler — holdt sig tilbage hidtil, men greb nu ind i Slaget med friske Kræfter.

Og nu lykkedes det de danske og hollandske Tropper at slaa sig igennem ude ved Landevejen efter en blodig Kamp — Svenskerne sloges »som desperate Mennesker« fortæller en samtidig Beretning. Generalløjtn. *Hans Ahlefeldt* forfulgte energisk de flygtende Rytterafdelinger helt ind til Nyborg Volde.

Men samtidig udkæmpedes der en haard Kamp i Centrum og især ude paa vor venstre Fløj, hvor den unge Pfalzgreve tappert slog de danske og polske Afdelinger tilbage Gang paa Gang, og her faldt flere af vore Anførere.

Derimod lykkedes det snart det stærke, sindige hollandske Fodfolk, som nylig havde bidraget til Sejren paa højre Fløj, at erobre de svenske Stillinger i Centrum, saa hele deres Artilleri faldt i vore Hænder efter en fortvivlet Kamp.

Nu var saaledes Fjendens venstre Fløj og Centrum slaaet, men endda holdt han tappert Stand ude i Øst ad Stranden til. Derfor sendte Schack *Claus*

Ahlefeldt med hollandsk Infanteri og fire Ryttereskadroner om gennem Skoven, saa de Syd fra faldt Fjenden i Ryggen. I dette Angreb deltog ogsaa Frederik III's Søn Ulrik Fr. Gyldenløve. Og da Hans Ahlefeldt, som var vendt tilbage efter at have forfulgt Svenskerne ind til Nyborg, nu greb ind Nord fra ude ved Stranden og ligeledes gik om i Ryggen paa Fjenden, kan man kun undre sig over, at det alligevel lykkedes Pfalzgrevens Rytteri at redde sig hjem til Lejren paa Østerøen. Men Fodfolket havde lidt frygtelige Tab. Især de Stakler, som under Flugten traf paa vore raa, polske Hjælpetropper, der ikke vilde give Pardon. Mange af de flygtende søgte ned mod Hjulby Sø og Aaen, hvor adskillige omkom i de utallige Mosehuller eller dræbtes af Egnens Bønder, som nu efter stedlige Sagn ogsaa deltog i Forfølgelsen.¹⁾

Nu rykkede de allierede Hære helt ind til Nyborgs Fæstningsværker, og Artilleriet paa begge Sider fortsatte Kampen. Og næste Formiddag løb den dansk-hollandske Flaade ind i Fjorden og beskød Byen fra den Side; og da de svenske Soldater helt havde tabt Modet, tilbød Generallojtn. *Horn*, som nu havde Kommandoen,²⁾ at overgive Fæstningen, og en Del af de svenske hvervede Tropper blev derefter indlemmet i Modstandernes Rækker.

Svenskerne havde lidt et Tab af 3—4000 Mand i Slaget, vort Tab var langt ringere. Desuden faldt et stort Bytte i vore Hænder.

¹⁾ Der er i Hjulby-Moserne fundet adskillige Skeletter, som sikkert stammer fra Nyborg-Slaget.

²⁾ Pfalzgreven og Stenbock var om Natten undsluppet til Korsør, hvor Karl Gustav som bekendt gav dem en meget uaa- dig Modtagelse.

Schack, der vidste, hvor vilde *Polakkerne* var, naar der gaves dem Lejlighed til Rov og Plyndring, vilde nødig have dem med ind til Nyborg, for at skaane Byen, og gav dem derfor Ordre til d. 14. om Aftenen at vende tilbage og gaa i Kvarter i *Avnslev*, men Eberstein protesterede derimod, og de fulgte, til Byens Ulykke, med de sejrrikt indtrængende Tropper ind i Nyborg.

Efter Slaget blev de lagt i Kvarter i Omegnen, ogsaa i vore Sogne; og nu gik det, som Bircherod skriver under 26. Nov. i sin Dagbog: »Men deres Plyndringer øvede de fornemmelig paa Landet, saa som en Del af dennem bleve (efterdi der ikke var Rum til saa mange i Staden) henviste til Landsbyerne, hvor de gjorde skjelligent rent Bord, og hvad Svecus tilforn havde levnet tilbage, de toge de nu.«

— — —

»*Slaget ved Hjulby Sø*« hedder Kampen i Folkemunde. De gamle kan endnu fortælle eet og andet fra de onde Dage, da Svensken huserede her paa Egnen; og naar man ved Tørvegravning fremdrager Dele af Menneskeletter, hvad der jævnligt finder Sted i Egnens Moser, hedder det straks, at »det er nok af en Svensker«. Der er ligeledes rundt i Markerne i Tidens Løb fundet adskillige Skeletter; men da intet af disse Fund¹⁾ har været underkastet videnskabelig Undersøgelse, kan det ikke siges med nogen Sikkerhed, om de stammer fra Svenskekrigene, eller det er Oldtidsbegravelser.

Men paa selve Slagmarken, i en Grusbanke paa

¹⁾ Saadanne Skeletfund kendes saaledes fra Hjulby, fra »Hesselager« i Avnslev, »Grønnehave«s Mark, Aaskovs Moser. —

Borgeskovs Jorder, fandt man for en Del Aar siden en Snes Skeletter af kraftige, velvoksne Mænd. Man skulde tro, at der ogsaa maatte findes Vaabendele o. l. i Graven, men saa vidt jeg har kunnet faa oplyst, fandtes der kun ubetydelige Smaadele, f. Eks. et Metalspænde.¹⁾ Derimod er der i Egnens Marker optaget en Del Kanonkugler fra Slaget.

Tæt ved Ringe-Banen, hvor den gennemskærer Borgeskovs Jorder, ligger et Par Høje, om hvilke det altid er blevet fortalt, at der laa de i Slaget faldne Svenskere begravede. Det er meget sandsynligt, at Traditionen har Ret, men nogen Undersøgelse af Højene er, saa vidt jeg ved, ikke foretaget.

Til Slut et lille Sagn, som jeg har hørt flere nulevende, ældre Folk berette.

Efter Slaget flygtede de Svenske ad Nyborg til, og en Soldat, der vilde gemme sig sikkert for sine Forfølgere, krøb op i en stor Bøg paa denne Side Ladegaardsbroen (altsaa ved »Telegraf«). Da Træet imidlertid var hult, lod han sig glide ned i det, men han sank saa langt ned i »Trøske og Fedteri«, at han ikke orkede at arbejde sig op igen. Fast sad han sammenklemmt, og naar han i Fortvivelse søgte at faa fat med Hænder og Negle, gav det efter; alle hans Anstrengelser var frugtesløse. Han fandt sin Død her i Træet.

Men da Bøgen saa hundrede Aar efter blev fældet, raslede hans Skelet ud af den hule Stamme sammen med enkelte Dele af hans Uniform og Vaaben.

¹⁾ Ofte plyndrede man Ligene paa Slagmarken for Uniform og Vaaben, inden de begravedes.

Egnens Tilstand efter Krigen.

Naar Omegnen af København undtages, har vist ingen Del af Landet lidt saa frygteligt under Krigenes Ødelæggelser som Nyborgs Egnen. Endnu fortæller de gamle, at i Avnslev var kun een Gaard nogenledes ved Magt, nemlig *Mensalgaarden*, hvor Præstens Fæstebonde, *Rasmus Jensen*, boede. Og i Hjulby stod kun 2 Fag Hus tilbage.

Noget lignende fortæller en samtidig Indberetning: »udi samme Bye (Avnslev) er ingen bosiddende, medens alle Gaardene og Husene [ere] øde med Undtagelse af 1 Mand, Rasmus Jensen.«

Sørgeligt saa der ud alle vegne, overalt det triste Syn af ». . . sodede Brandtomter og øde, folketomme og nedfaldne Gaarde. Størstedelen af de Mennesker, som der havde levet og virket, var død af Hunger og Nød eller bortskræmte til andre Egne, hvor de med Flid opsporedes af deres Herskaber, der fik dem tvungne til at vende tilbage til deres Gaarde imod, at de forsynede dem med lidt Korn og de nødvendige Kreaturer . . . «¹⁾

Selvejerne var enten døde eller flygtede, og Kroen inddrog mange af Gaardene; og de faa Mænd, der endnu af Navn ejede deres Gaarde, maatte snart sælge deres Ret til rige Købstadborgere eller til Herregaardenes Fogeder (f. Eks. Slottets Foged, Jens Madsen, i Nyborg). Saadan en Selvejergaard solgtes ofte for 30–40 Slettedalere med al tilhørende Herlighed.

Saaledes vurderedes, iflg. Vinding Herreds Ting

¹⁾ S. Jørgensen: Bidrag til Bedømmelsen af den fynske Landbostands Vilkaar, før, under og efter Svenskekrigen 1657–60, forsaavidt Nyborg Lehn angaar.« (Hist. Tidsskr. 4 R. 5. Bd.)

bog af 1661, et Par Gaarde i Korkendrup og Skalkendrup:

25. Sept. 1661 møder Niels Hansen i Skalkendrup, Jep Hjort i Aaskov og Hans Povlsen i Bovense for Retten og vidner, at de havde »synet, taxeret og vurderet den Ejendomsgaard i *Korkendrup*, som Just Ibsen iboede og afdøde,« og »eftersom samme Gaar der ganske brøstfældig«, har de taxeret den for 45 Sldl.

Den 6. Marts var en anden »ganske ruineret og brøstfældig« Ejendomsgaard i *Korkendrup* vurderet til 20 Rdlr.

Samme Dag møder for Retten Jep Hjort i Aaskov, Anders Mortensen i Rejstrup, Jens Clausen i Korkendrup og Christen Clausen i Skalkendrup og vidner, at de har vurderet den Ejendomsgaard i *Skalkendrup*, som Knud Tomesøn iboede og afdøde. »Da befandtes samme Gaard at være ganske ruineret og brøstfældig paa Bygningen.« De kan derfor ikke »i den Tid« taxere Gaarden højere end 35 Rdl. — Indstævnet er ogsaa Sønnen, Tomes Knudsen; han har maattet tage Tjeneste paa Fraugdegaard. —

D. 16. Oktober fremkom for Retten Jep Hjort i Aaskov paa Kirsten Rasmusdatters Vegne i *Mosegaard* og var begærendes, at der maatte vælges 4 »uvillige« Mænd, som kan vurdere og taxere den Ejendomsgaard i Skalkendrup, kaldet *Mosegaard*. Dertil valgtes Anders gammel og Niels Hansen i Skalkendrup, Jakob Nielsen og Peder Sørensen i Ulerslev. — D. 23. møder disse Mænd og tilstaar, at de har været paa Gaard og Gods og vurderet den til 120 Sldl., foruden Huset, som *Hr. Hans* i Skalk-

kendrup har repareret og bekostet med Lofter: Døre og Vinduer.

DER TAGES SYN OVER KONGENS BØNDERGODS.

For at faa et Syn over, hvor store Ødelæggelser, der var anrettet paa Kronens Godser, nedsatte Regeringen »Kommissionen af 30. Aug. 1660 til paa Fyen og Langeland at besigtige Kongens Slotte, Klostre og Gaarde, registrere Inventar, . . . udforske Bøndernes Lejlighed og specificere hvad Forskaansel paa hver Gaard behøves, til de igen kan udgive deres Landgilde og Afgift.«

I sin tørre, forretningsmæssige Kortfattethed giver Kommissionens Indberetning dog bedre end mange Ord et næsten forfærdende Billede af, hvorledes Krigen havde hærget Egnen her; og jeg vil derfor nedenfor gengive Betænkningen i sin Helhed, især da den ikke tidligere har været trykt.¹⁾

„*ANNO* 1660 dend 20. Septembr. haffuer wi underf. befieglede 4 Mænd, Nemblig Jacob Nielsen, Rasmus Eilersen, Rasmus Andersen, alle tiener til (schousboe^a) och Frandts Nielsen ibid samptlig wered med Ridesougden Jens Madtzen paa Kongl. Mayst. s goeds under Nyborg Slot beliggende, gaardenes brøstfeldighed, saavel som och bøndernes tilstand, befunden saaledis som følger:

¹⁾ I Rigsarkivet.

²⁾ De er altsaa Fæstebønder (»Tjenere«) under Skovsbo. Disse fire Mænd er Kommissionens Synsmænd.

Muffensløvff.

Anders Mortensen Jordt.¹⁾ Gaarden ved magt. Allene mangler noget tag, leher²⁾ och døre. Jndtet aufled.

Madtz Christensen Jordt, døed, gaarden staar øde, stuelængden aufbrut, de andre huse mangler taeg, leher och døre. Jndtet aufled.

Anders gammel, hans gaard slet øde och Keen affbrut.

Poffuel Hansen, hans gaard ehr och øde, mangler ey andet end lofter, tag, leher och døre. Jndtet aufled till.

Cristoffer Hansen, døed, gaarden er øde, alle huse er borte, saa nær som stuehuset och nogle fag af porthuuset. Jndtet aufled.

Jep Justsen, gaarden gandske øde och slet affbrut.

Cristen Jørgensen, døed, gaarden øde, Dog nogenledis ved magt, mangler 4 fag huus aff dend wester lade. Jndtet aufled.

Madtz Anderssen døed, gaarden Keen øde och affbrut. Jndtet auflet.

Melsz Pederzens gaard, øde och Keen affbrut.

Jørgen Christensen, døed, gaarden slet øde och Keen affbrut.

Madtz Hansen, døed, gaarden øde, dog nogenledis ved magt, Mangler spær offuer 8 fag huus samt legter, tag, leher och dør. Jndtet aufflet.

Rnud Jbsen, gaarden slet øde och Keen affbrut.

Niels Rasmussen, gaarden 1'er øde och slet affbrut saa nær som stuelængden. Jndtet aufflet.

¹⁾ Enten: Anders Mortensens Jord, eller ogsaa er det Tilnavnet *Hjort*

²⁾ Det maa være Ler; Bygningerne var jo alle lerklinede.

Anders Ladefougeds gaard er øde och slet nedbrut.
 Jndtet auflet.

Cristoffer Hansens boel affbrut, saa nær som 4 fag
 huus af undertømmered staaer.

Knud Hansen, et huus affbrut och øde.

Christen Kasmussen, ett huus affbrut och øde.

Peder Weffuer, et huus affbrut och øde.

Fifter Huusene ved Stranden.¹⁾

Lauridtz Hansen,	alle ved magt och beuendt. ²⁾
Peder Kasmussen.	
Lauridtz Jensen,	
Peder Hansen,	

Schalckendrup.

Knud Thomesen Jordt, død, quinden ehr ved gaar-
 den och gaarden er temmelig ved magt, auffled 5
 trauffue Rong.

Christen Bertelsen, hans gaard slet affbrut och øde.
 Jndtet auffled til.

Niels Hansen, hans gaard beuendt og ved magt, auf-
 fled 6 trauffue Korn (Ansloges til Rytterhold).

Lauridtz Hansen mofegaard, hans gaard besidder
 Præsten, da manden er død og Præstens egen gaar
 i Schalckendrup er aufbret³⁾, dend Bundegaard ellers
 ved magt.

Christen Clausen. denne gaard er beuendt och ved
 magt, auffled 6 trauffue Korn. (Ansloges til Rytter-
 hold).

¹⁾ Nordenhuse.

²⁾ beuendt, ∅: i god Stand.

³⁾ afbrændt.

Peder Lauridtzen, død, gaarden er flet øde och affbrut.

Thyben Nielsens gaard staar øde, husene er dog nogenledis ved magt, allene 4 fag huß er borte aff dend Ene lade. Jndtet auffled.

Anders Pedersen, død, gaarden flet affbrut och øde.

Anders Christensen, ett huus, borte saa nær som stuen staar. Jndtet auffled.

Marichouff.

Jep Lauridtzen Jort, gaarden er ved magt och beuendt, aufled 9 trauffue Korn.

Corppendrup.

Christen Andersen, gaarden staar øde, dog husene ved magt, allene leher, loffte, tag och dør mangler.

Jost Jbsen, død, gaarden øde, husene ved magt, mangler Endeel tag, leher och døre. Jndtet aufled.

Mathias Boltes gaard ved magt och aufled til. (Anslages til Rytterhold).

Claus Jensen, døed, gaarden staar øde, allene stuelængden staar. Jndtet aufled.

Madtz Dinesen, død, gaarden gandske øde och Keen affbrut. Jndtet aufled.

Jørgen Pedersen, døed, gaarden och flet øde och affbrut. Jndtet aufled.

Jep Masmussen, hans gaard flet øde och affbrut.

Jørgen Ipsen, bewendt, dog manden gandske arm, huusene ved magt. Allene mangler en deel tag, Leer och døre. Jndtet aufled.

Grønholt.

Denne gaard er flet øde och Keen affbrut.

Schröbeshauffuc.

Poffuel Hansen, gaarden er forfalden paa tag, leer
och døre. Indtet aufled. Er dog bewendt.

Strandtued.

Søffren Jensens huus flet øde och afbrut.

Bogense.

Niels Hansens gaard øde och flet afbrut. Indtet
auflet.

Lauridtz Hansen, døed. Igien bewendt, gaarden
wed magt, aufled 10 trauffue Korn.

Lauridtz Mordtsen, Itt huus ved magt.

Peder Nielsen, Itt huus ved magt.

Jørgen Hansen, Itt huus ved magt.

Anders træskou mand, Itt huus ved magt.

Seckenfeldt.

Christen Jensens huus, flet øde och afbrut.

Reystrup.

Er 12 gaarde, Ugedags tienere¹⁾, de ehre alle wed magt,
och Gens gode och alle beuendt. (Ansloges til
Rytterhold).

— — —

Vi ser straks, hvorledes Ødelæggelsens Elendig-
hed er størst i Byerne ved Hovedvejene Nyborg—
Kerteminde og Avnslev—Odense, altsaa i Avnslev,

¹⁾ Ugedagstjenere, d: hver Gaard er sat til een Hovdag om Ugen.

Korkendrup og Skalkendrup¹⁾). Bovenise er vist sluppet lidt heldigere; men jeg har forøvrigt ikke fundet Synsforretninger over de af Byens Gaarde, som var i privat Eje. Derimod har Rejstrup tilsyneladende ganske undgaaet Ødelæggelsen.

Avnslev har lidt mest; ingen af Kronens 14 Gaarde har avlet Korn i Sommeren 1660, og de 13 Gaarde samt 3—4 Huse er alle mer eller mindre ødelagte; ingen helt ved Magt. Af Kronens 8 Gaarde i Korkendrup er de 6 øde, der nævnes kun Avl ved een af dem. I Skalkendrup var Præstegaarden brændt; af de 8 Gaarde var de 4 øde, de andre temmelig ved Magt. I de tre er der avlet lidt Korn. Grønholdt og Skrøbeshave er meget forfaldne, mens Jeppe Hjorts Gaard i Aaskov er i ret god Stand. Den største Høst, som nævnes, har Laurits Hansen i Bovenise: 10 Traver Korn.²⁾

Af de 35 Mand, som Indberetningen nævner i Avnslev, Korkendrup og Skalkendrup, siges det om 14, at de er døde.

Efter en Opgørelse fra 1660³⁾ maa Folketallet i Avnslev have været c. 100 og i Bovenise c. 45.

— Det er et meget mørkt Billede, denne Synsforretning giver af Forholdene i de hjem søgte Landsbyer, og den omtaler endda kun Bygninger og Jord.

¹⁾ I *Hjulby* — altsaa ogsaa ved Hovedvejen — ejede Kongen de 12 af Byens 16 Gaarde. Men alle var de, paa een nær — øde og afbrændte.

²⁾ Hvor lille Avlen ogsaa i de følgende Aar var, viser flg. Synsforretning af $\frac{26}{10}$ 1661. Bonden Niels Andersen i *Verninge* havde saaet 10 Skpr. Rug og avlet 10 Skpr., 6 Skpr. Blandkorn, avlet 8 Skpr., 7 Skpr. Havre, avlet $12\frac{1}{2}$ Skpr., 3 Skpr. Hvede, avlet 3 Skpr.

³⁾ Medd. fra Rentekammeret 1877. Tallene er egentlig 84 og 37, men »fattige, gejstlige og adelige« er ikke medregnet.

Om hvorledes der saa ud inden Døre, faar vi ikke noget at vide. Vi maa herom søge Oplysninger i Tingbøgerne.

*

Fra »Plyndringsdagene«.

Den 28. Nov. 1661 møder Povl Bertelsen af *Skalkendrup* og fører Tingsvidner paa, at i Krigens Tid blev saa godt som al hans Formue ham fraplyndret, ikke blot det meste af hans eget, men ogsaa Størstedelen af det Gods, han havde i Forvaring af Mette Ibsdatters, af dette er kun tilbage 1 Overdyne, 1 Pude og 1 Kiste, foruden noget, som han tidligere havde gjort i rede Mønt.

Her er en anden Historie om betroet Gods:

Der boede i Avnslev en Bonde ved Navn *Anders Ibsen* (det er maaske ham, der i Synsforretningerne kaldes »Anders gammel«). Han havde som Værge for sin Broders Børn noget af deres Gods i Forvaring, men det forsvandt ganske, da hans Gaard i Krigen brændte ned; og da Slægten mistænkte ham for at have fjernet og gemt det og bedraget dem for det, lod de ham stævne.

1. Juli 1663 møder han saa i Vinding Herreds Ret og fører Tingsvidner for, at han var blevet fordrevet fra sin Gaard af Fjenden »udi de første Plyndredage«, og da blev det Gods ham frarøvet, som han havde i Værge:

Karen Lauridsis udi Rosild vandt ved lige svoren Ed, at udi forskrevne otte Dage, da Anders Ibsen af Fjenden var jaget fra sin Gaard, kom hun i hans Gaard og bandt hans Kvæg ind i Huset; da fandt

Anders Ibsens Svend en Messing Lysestage udi Gaarden, som Piben var afslagen; da sagde samme hans Tjener, nemlig Peder Jensen Ringer, »Gud naade Anders Ibsen, nu er det Kobber taget, som stod paa Slyden!«

Brodersønnen Knud Justsen, Tingskriver ved Sunds Herred, afæskede ham videre Forklaring om hans Gods. Blandt andet om et saadant Klenodie som en Jern-Kakkelovn, som stod i hans Stue i de første Dage, da Plyndringen angik. Om dens Skæbne fortæller Anders Ibsen ved Tinget d. 29. Juli »at den straks efter de første Plyndredage blev baaret ud af hans Gaard og ind til Anders Mortensen, og siden saa han den aldrig, og bar han og Anders M. den selv derhen«.

Knud Justsen spørger derpaa, om han ikke skulde have reddet noget Gods og ladet det føre til Nyborg?

»Belangendes Klæde og Kister her til Byen at skulle have udført, da Søndag, næst efter Fjenden var indkommen, førte han hans Datter med tvende Kister og Klæder ud, som hendes var, her til Nyborg . . . og findes samme Kiste endnu hos hans Datter tillige med Klæderne«.

Hvad har han da ført udtil Odense til sin Søn der?¹⁾

». . . ikke videre end en Kiste, som var hans Søns. Klæder, Korn, Kobber eller Kvæg haver han ej udført . . . uden end fire Nød²⁾, som blev solgt og given i Contribution til Fjenden.«

Fik han da ikke nogle af sine Kreaturer tilbage efter Krigen?

¹⁾ Sønnen, Gregers Andersen, var Hospitalsforstander ved Graabrødre Kloster.

²⁾ Nød, d. e. Kreaturer.

» . . . ingen uden en rød Hoppe, som kom tilbage til ham i Foraaret efter Slaget var standen«. Derom vidnede ogsaa Jep Justsen i Avnslev, »at i Sommeren næst efter at Slaget var staaet her for Nyborg, da havde Anders Ibsen, som da var til Huse i Rejstrup, en rød Hoppe og et Føl, hvilken Hoppe han havde førend Fjenden faldt ind i Landet; og brugte Anders Ibsen samme Hoppe til at dyrke sin Gaards Jord med i Avnslev, saa vidt han kunde afstedkomme, ungefær til en Td. Korn.«

Blandt det betroede Gods skulde der nemlig ogsaa være en Hest, »som var Just Ibsens Døtre tilfalden.«

I det hele taget synes det, som om han har reddet Størsteparten af sit eget Gods, og Arvingerne kan ikke forstaa, at intet af deres skulde være i Behold. Nye Vidner fremføres.

D. ²⁴/₇ 1663 blev Anders Ibsen stævnet for Sunds Herredsting af Knud Justsen for at paahøre Vidner. Her møder da to unge Fyenboer, som af Fjenden var tvunget i Soldatertrøjen. Først Peder Hansen, som vandt, at i forleden Ufredstid, da han hørte til Ritmester Hopmands Folk og laa i Kvarter hos Anders Ibsen, da var han dennes Salvegardist¹⁾ paa en Tur til Marslev med 2 Køer. Senere salvegarderede han Anders Ibsens Kone en Dag til Odense, og hun medførte tvende Sække med Klæder, en Dyne, en Rok og alt det Gods, Vognen ellers kunde bære. Det blev afleveret hos Sønnen i Graabrødre Kloster. En anden Soldat, Rasmus Rasmussen fra Rødskebølle, vandt, at da han i Krigen laa i Kvarter hos Anders Ibsen, lod Sønnen hente 5 Faar ud til sig i

¹⁾ at ledsage som Beskyttelsesvagt.

Odense. En anden Gang var han selv i Odense med en Kiste for Anders, men da blev han puttet i Arresten for det, thi det var forbudt Soldaterne at hjælpe Bønderne at skjule deres Gods.

Anders Ibsen fremstod nu og berettede, hvorledes det var gaaet med dette Gods, som han ikke havde haft megen Fornøjelse af. Thi Brandenborgerne tog Køerne, og Kisten og Faarene tilhørte med Føje hans Søn. Forresten tilføjer han med et Sideblik til de to Krigsmænd, at han »henstillede til den gunstige Øvrigheds Betænkning, hvorledes disse gode Venners Vidnesbyrd bør at agtes, eftersom de haver tjent Fjenden, Landet til Skade og Fortræd.«

Historien giver et levende Eksempel paa, hvorledes Folk søgte at redde, hvad reddes kunde, af deres Gods. Kostbarheder gemmes i Høet paa Slyden, og saa meget som muligt føres bort, helst til forskellige Steder, for naar det saadan blev spredt, var der dog Mulighed for, at noget kunde bjærges.

Præsten i Skalkendrup og Svenskerne.

Under Svenskekrigen var *Hans Jacobsen (Sperling)* Sognepræst i Avnslev og Bovense. Han var født c. 1615 og rykkede ind i Skalkendrup Præstegaard i April 1645 efter Hr. Daniel Köhlers Død.

Ligesom sine Sognebørn kom Hr. Hans til at døje meget ondt af Fjenden; da Krigen var til Ende, var han en fattig, ruineret Mand; hans Gaard var brændt og hans Ejendele frarøvet ham.

— I Dagene før »Slaget ved Hjulby Sø« havde en svensk Afdeling slaet Lejr i Skalkendrup, hvor

Soldaterne huserede slemt i de mange forladte Gaarde. De Soldater og Officerer, som havde Kvarter i Præstegaarden, tog uden videre Formaliteter Præstens Kreaturer, slagtede eller solgte dem, ligesom de ogsaa stjal Kornet fra Sædelofterne, Klæde og Linned i Kisterne, og da Hr. Hans tilsidst protesterede mod deres tyvagtige Optræden, drev de ham til sidst ud af Gaarden. Men da de saa i November trak sig tilbage mod Nyborg for at modtage Slag der, stak de Ild paa Præstegaarden, saa den lyste som en luende Fakkell for dem, da de drog ud af Byen.

Hr. Hans, som nu var en hjemløs Mand, flyttede med sin Kone og deres Børn ind i Nabogaarden, Mosegaarden, som stod tom efter Ejerens Død¹⁾. Der boede de i den første strenge Tid efter Fredsslutningen, og herfra indsender han i September 1660 et Bønskrift til Kongen om Hjælp til paany at rejse sit Hjem af Asken. Nedenfor vil jeg gengive Hovedindholdet af den interessante Skrivelse²⁾, der — selv om man ser bort fra den klynkende og begrædelige Tone — dog vidner med Klarhed om Krigens Ødelæggelser.

„Stormægtigste, højbaarne Fyrste etc.
er jeg, Eders Majestæts underdanigste, fattige og meget bedrøvede Gudstjener til Vonslev og Bogense Sogne udi Nyborgs Len, højlig foraarstaget underdanigst at andrage min store Nød og Trang, elendige Tilstand og Wilkaar, som mig under denne haarde, besværilige Krigstid er paakommen. Nemlig:

¹⁾ I Vind. Herr. Tingbog 1661 nævnes i en Synsforretning ^{23/10} paa Mosegaarden: »Huset, som Hr. Hans i Skalkendrup har repareret og bekostet med Lofter, Døre og Vinduer.«

²⁾ H. F. Rørdam: Om Præsternes Vilkaar under og efter Krigten 1657–60. (N. Kirkeh. Saml. V B.).

„Der vores allernaadigste Konge haver optænktr, ved den højeste Guds sønderlige Raad, de bedste Middel, sine fattige, betrængte Underfaatter her udi Fyen af Fjendens Haand igen at befri og uddrage; og vores Danske haver taget deres Landgang ved Kjertheminde¹⁾ og saa — fornemmelig ved Guds sønderlige Hjælp og vores naadigste Herres og Konges gode Raad og Velbetænkning — en herlig Sejrvinding over sine mægtige Fjender erlanget haver — for hvilket den allerhøjeste Gud i al Evighed være højlovet og benedidet — da haver de Svenske imidlertid midt imellem Nyborg og Kjertheminde ved vores Landsby Skalkendrup slagen deres Lejr og paa samme Tid ganske elendigt først berøvet mig fra Klæder, Korn, Hester, Hopper, Kvæg og al indhavende Bohave, saa og ved deres store Tyranni, Bold og Overlast (mig) med Hustru og Børn fra Hus og Hjem bedrøvelig frajaget. —

„Siden der de Svenske igen opbrød med deres Lejr, haver de mig fattige Mand til mere Fortræd, større Ruin og Ødelæggelse, frivillig sat Ild paa Præstegaarden og den ganske med Stik og Stage opbrændt. Saa jeg, Eders Kongelige Majestæts fattige Underdane og betroede Guds Ords Tjener nu med Hustru og Børn i største Elendighed geraades. Husene og Gaardene her udi Sognene mesten er ruinerede og øde, og Sognemændene mesten døde.

„At uden (: hvis ikke) min allernaadigste Herre og Konge af sønderlig Gunst og Raade vil lade sig det af kongelig Mildhed gaa til Hjærte og komme mig til Hjælp med de Middel, hvorved jeg fattige Mand med Hustru og Børn kunde opholdes, Præstegaarden igen opbygges, da er jeg slet i Grunde og udi største Armod og Elendighed ødelagt.

¹⁾ D. 31. Okt. 1659 gik Schack i Land ved Kerteminde med 6000 Mand.

„Hvorfor (jeg) af Eders Kongl. Maj. paa det allerunderdanigste ydmygeligen og for den allerhøjeste Guds Skyld er begærendes: Først naadigst (med) noget af Kirkerne Benge her udi Fyens Stift maatte undsættes, som andre fattige Præster, (hvem) denne skadelige Ildbrand er paakommen, tilforn af kongelig Mildhed og Favør er benaadiget¹). — Dernæst, eftersom vores fattige Præster der udi Fyen ere moegen ganske udplyndret, og er ifkun ringe Middell af dennem at forvente mig til Hjælp og Undsætning, Eders Kongl. Maj. da af sønderlige Gunst og Naade vilde privilegere mig til Bisperne udi Sjælland og Jylland, af dennem at forskrives til deres Præster, anholdendes, de ogsaa at kunne være mig behjælpelig enhver efter sin Middell. Endogsaa, at Eders Kongl. Maj. naadigst vilde tillade mig at maatte visitere Købstæderne her udi Sjælland, Jylland eller andre Steder, som af kristelig Medynk og Medlidenshed kunde være mig behjælpelig, eftersom jeg er kommen i saa stor Elendighed og Hjærtens Bedrøvelse, som ikke nogen af Præsterne her udi Fyen: Præstegaarden, ved Fjendens Ild og Brand optændt, er afbrændt, min ganske Formue borttrøvet, Sognemændene mesten Parten døde, de ganske faa overblevne ødelagte og fordærvede, af hvilke jeg skulde have mit Ophold og Føde

Datum Skalkendrup, den 17. Sep. 1660
 Eders Kongelige Majestæts tro og flittigste Forbeder
 og uderdanigste Tjener altid

Hans Jacobsen,

e. S.

“

¹) Præster, hvis Præstegaarde brændte, nød ofte Hjælp af Stiftets Midler. Nogle Aar senere blev denne Sædvane lovfæstet i Danske Lov. 2-12-4.

Bønskriftet bærer saavel Bispens som Lensmandens Paategning, og de anbefaler ham begge til Kongens Naade; Bispem skriver:

„At denne fattige Mand saa ilde og elendigen af Fjenden er medhandlet, som hans underdanigste Supplication ommelder, er alt for vist, Gud bedret, saa han i sin store Armod er til naadig Hjælp højnødtrængt, hvilket mig understrevne noksom vitterligt er.

Kjøbenhavn, den 14. Nov. 1660

Lauritz Jacobsen. “

Og Lensmanden tilføjer:

„Denne fattige Præstemand er ved de Svenske, der Hans Majestæts Folk lykkelig paa Landet i Fyen var kommen, ganske paa sin Formue ruineret, udplyndret og hans Præstegaard opbrændt, haver og selv ingen Midde til den at opbygge, hans Sognemænd og da i Armod geraaden. Maatte hannem den begærte Hjælp af andre Præster og Kirkerne af Hans Maj. naadigst bevilges, var det en stor Naade, endog nu de meste selv saa stor Skade have lidt, liden Hjælp af dem kan naas.

Ditthe Krag “

Han ansøgte ikke Kongen forgæves. Thi i et kgl. aabent Brev¹⁾ paalægges det Lensmænd, Kirkeværger o. a. at sørge for, at der ydes Præsten Hans Jacobsen 1 Rdlr. af hver Kirke i Fyns Stift, som »nogenlunde befindes at være ved Magt og Forraad at have«. Og Kongen henstiller til alle og enhver,

¹⁾ Fynske og Smaalandenens Registre, Nr. 8, 4 (Rigsarkivet).

Bisper, Provster, Præster og andre af gejstlig og verdslig Stand at komme ham til Hjælp, enhver efter sin Lejlighed.

Hvor meget Hr. Hans paa den Maade fik bjærgget til at bygge for, ved vi ikke. I en Vurderingsforretning over Herredets Præstegaarde o. 1663 takseres den nye Bygning til 124 Rdlr., men det bemærkes, at der skal endnu bygges for 156 $\frac{1}{2}$ Rdlr. Saa der er altsaa gaaet nogle Aar, før Gaarden var fuldt genopført.

Præstekaldet var et stort og godt Embede; i en Indberetning fra Hans Jacobsen til Herredets Jordebog 1667¹⁾ opregnes alle Indtægterne. Der var først Præstegaardens Jorder, c. 100 Tdr. Land, fordelt i 111 Agre flere Steder i Sognene; desuden Engdrag paa 6 forskellige Steder og et Stykke Skov i Aalykke. Dernæst Indtægterne af Embedets »Mensalgaard« i Avnslev og Annexgaard i Bovense, samt af en Gaard i Skalkendrup, som er »for Brød och wiin thil Kirken²⁾.«

Under normale Forhold var her altsaa ingen Grund til Jammerklager, men nu efter Krigen var Jordbruget, hvoraf Præsten jo havde sit væsentlige Indkomme, i saa kummerlig en Forfatning, at han vel nærmest sad som en fattig Mand i sit rige Embede.

Krigens Spor ses ogsaa tydeligt af den Opregning af Tiendeydere, som Hr. Hans slutter sin Indberetning med.

I *Avnslev* Sogn var der 47 Bøndergaarde, deraf 16 øde, 7 Huse (5 øde) og 8 Fiskerhuse.

¹⁾ I Landsarkivet.

²⁾ Gaarden svarer 4 $\frac{1}{2}$ Td. Byg aarlig, og da Præsten havde overtaget Forpligtelsen, oppebar han ogsaa denne Indtægt.

I *Bovense Sogn* 15 Gaarde (3 øde) og 6 Huse (3 øde). Ialt regner han med 62 Tiendeydere i Sognene.

I 1663 laa altsaa endnu den ene Tredjedel af Avnslev Sogns Gaarde øde hen.

– Hans Jacobsen døde i Oktober 1665.¹⁾

Men Præsten i Skalkendrup var ikke den eneste gejstlige »Godsejer« i de to Sogne. Ogsaa Sognepræsten i Nyborg, Kapellanen i Svendborg og Odense Hospital havde Indtægter af Bøndergaarde her paa Egnen og maatte se disse Indtægter forringes eller helt forsvinde i Aarene efter 1660.

Den ²⁷/₃ møder for Retten Rasm. Andersen i Saaderup, Niels Madsen *ibid.*, Anders gammel i Skalkendrup og Niels Hansen *ibid.* De var efter Ridefogedens Anmodning udvalgte af Retten til at syne Mester *Hans Mules* Fæstegods. Den lærde Nyborgpræst havde 4 Gaarde i Avnslev, som hørte til Præstekaldet, og om denne ene, der beboedes af Ras-

¹⁾ D. 16. Okt. 1665. Hans Enke giftede sig med Eftermanden, *Søren Sørensen Ebeltoft*. Da hun døde 1667, blev hun begravet i samme Grav som Hr. Hans, i Koret i Avnslev Kirke, og Hr. Søren lod c. 1673 lægge en stor Gravsten over dem. Den blev i 1912 taget op, men gik itu og blev saa kastet ud i en Krog paa Kirkegaarden. Da Kirkeeejeren var gjort opmærksom herpaa, lod han Stenen restaurere, saa godt det kunde gøres, og den findes nu igen i Kirken. Dens Indskrift kan med nogenlunde Sikkerhed gengives saaledes:

»Her hviler hæderlig og vellærde Mand, H. *Hans Jacobsen*, som var Sognepræst her til Avnslev og Bogense Sogner i 20 Aar oc døde den 16. Okt. 1665; tillige med sin kiere Hustru, hæderlige og gudfryctige Matrone *Anna Povelsdatter*, som døde den 11. Sept. 16 . . ., der hun oc hafde lefvet udi Egteskab 1½ Aar med Hr. Søren Sørensen, Sognepræst her sammesteds, som lod denne Steen bekoste 1673 (75?). — Jeg lefver oc I skulle lefve . . . Joh. 14.¹⁹.«

mus Madsen, hedder det, at den er ganske og aldeles nedbrudt og Tømmeret bortført. Den $\frac{1}{4}$ Gaard i Bovense, hvor Christen Clausen boede, er ligeledes aldeles øde og nedreven. Tømmeret er borte — sikkert brugt af Soldaterne til at fyre op med. I ingen af Gaardenes Marker var der saadet Korn. Der er ikke »Bygningsskov af Eg eller Bøg«, hvormed disse Gaarde kunde genopføres, og paa Markerne stod der ikke et eneste Gærde tilbage.

Kapellanen ved *S. Nikolai Kirke i Svendborg* havde fra gammel Tid Indtægterne (ad Mensam) af en af Gaardene i Avnslev:

»Item i Aunsløff En gaard Peder Ibsen paa boer och skylder aarligen Biug i pund, for oxer i, ørridspenge ij Mk., Høns iiij, giæs ij, och en schouff til samme gaard till vi svins Olden.«¹⁾

Men Kapellanen tilføjer rigtignok 1666:

»Af den halffgaard I Aunsløff udi Vinding Herret haffuer Jeg aldels ingen indkomst Nydet udi thi gandske aar, Nemlig fra Aar 1656 til Nærværende Aar 1666, Heldet fordi denne Halffgaard haffuer hid indtill ligget ødde, och nu først byggis, och er schouffven til sammested affhugged och Ruinerit.«

Jacob Pedersen.

Ligesaa daarligt stod det til med de Gaarde og Huse, som *Odense Hospital* ejede i Korkendrup og Flødstrup. De kunde i 1660–61 ikke betale Landgilde. En af Bønderne svarede, da han krævedes for

¹⁾ Indberetning fra dem, som pro officio nyde gejstligt Gods eller Tiende, om deres Adkomst dertil. — Rigsarkivet. — 1 Pund Byg = 24 Skp., 1 »for oxer« ∴ Pligt til at fodre en Ko op for Kapellanen.

den, at han ikke havde været i sin Gaard, siden Fjenden gik i Land i Kerteminde, thi den blev snart ganske lagt øde og al hans Ejendom stjaalet.¹⁾

— Ogsaa Kirkerne led naturligvis en Del Overlast under Krigen, dels derved at fjendtlige Soldater stjal Alterfløj, Messehagel o. l., og mest ved at de ikke blev holdt vedlige i de fattige Aar efter Freden.

En ny Synsforretning over Krongodset.

Der gik lang Tid, inden Bonden vandt sin forrige Velstand tilbage. Fæsterne var ganske forarmede, og Herremændene, som skulde hjælpe dem i Gang paany ved at laane dem Kvæg og Udsæd, var ikke stort bedre stillet.

Der er derfor næsten heller ikke Fremgang at spore, naar man sammenholder Kommissionens Indberetning fra 1660 om Kronens Gaarde og en tilsvarende Synsforretning, som blev foretaget i Febr. 1662 under Ledelse af *Claus Rasch*, Skriver og Ridefoged paa Nyborg Slot.²⁾

Kun faa Steder nævnes det, at Genopførelsen af de »afbrudte« Gaarde er begyndt, Der gøres Rede for Bygningernes Tilstand, men ikke for Udsæd og Besætning eller for Bondens »Omstændigheder«.

AVNSLEV.

Niels Rasmussens Gaard øde og afbrudt.

Jørgen Christensens » » » »

Anders gammels » » » »

¹⁾ Rasmussen-Søkilde: Fra Karl Gustavs Indfald i Fyen (Saml. t. Fyens H. og T. X).

²⁾ Tingbogen for 1662.

Anders Ladefogeds Gaard øde og afbrudt.

Jep Justssens » » » »

Christian Jørgensens Gd., er Stuehuset ruineret, og noget staar deraf, den norden Lade, noget af nogle Kammers staar der og, som tilsammen er fordærvet og ruineret.

Christen Ibsens Gd. er afbrudt 8 Bindinger Hus af den søndre Lade og fandtes der en stor Brøstfældighed paa de andre Huse, og noget haver han forbedret paa en Part af Husene.

Niels Persens Gd. øde og afbrudt saa nær som et lille Stykke Hus.

Knud Ibsens Gd. øde og afbrudt.

Poul Hansens Gd. er ganske ruineret og fordærvet uden 8 Fag Hus, han haver forbedret noget paa igen.

Mads Hansens Gd. er afbrudt uden lidet af Stuehuset.

Mads Andersens Gd. er slet øde og afbrudt.

Christoffer Hansens Gd. er afbrudt saa nær som Stuehuset, og 4 Fag andet Hus, som er tilsammen ruineret og fordærvet.

Mads Christensens Gd. er Stuehuset afbrændt og den store Lade afbrudt og den venstre Lade slet ruineret.

Peder Ibsens Hus var slet afbrudt, mens han haver forbyggt en 9 Fag Hus op igen.

Peder Vævers Hus øde og afbrudt.

Knud Hansens » » » »

Christen Vævers iligemaade.

KORKENDRUP:

Jørgen Ibsens Gd., er den østre og vestre Lade af

brudt, den nordre hænger paa Støtter, og Stuehuset dur intet.

Mads Dinesens Gd. er øde og afbrudt.

Jørgin Pedersens Gd. » » »

Claus Jensens Gd. er ganske afbrudt saa nær som 2 Fag Hus staar igen.

Mads Hansens Gd. er ganske brøstfældig saa nær som 10 Fag Hus er nogenledes ved Magt.

Jep Rasmussens Gd. er ganske øde og afbrudt,

Jep Justesens Gd., fattes derpaa alle Husene baade med Fødder, Lægter, Sten og Tag; ganske brøstfeldig.

AASKOV:

Jep Hjorts Gd. findes der 4 Fag Hus afbrudt. Nok fattes der Fodlænger paa det østre Hus under 11 Fag og Lofte paa ibidem [sammesteds]. Nok mangler der Fødder paa begge Sider under Bryggerset og Spænder og Lægter paa begge Sider af Gaarden.

SKALKENDRUP:

Niels Hansens Gd. Stuehuset ganske forfaldent, og der fattes Fodstykker under begge Laderne.

Christen Bertelsens Gd. øde og afbrudt.

Knud Ibsens Gd. øde og afbrudt uden noget lidet af et Stuehus og et Porthus.

Niels Hansens Hus øde og afbrudt.

Laurits Nielsens Hus nogenledes ved Magt.

Anders Hansens Gd. fattes der en hel Hob baade paa Stuehuset og Laden.

Christen Clausens Gd. er 13 Fag Hus ved den østre Side afbrudt, og 4 Bindinger af Stuehuset afbrudt, det andet er temmelig ved Magt.

Alle 12 Gaarde i *REJSTRUP* er nogenledes ved Magt, undtagen *Peder Christensens*, der befindes ganske brøstfældig, og *Jens Bertelsens*, hvor der mangler Fodstykker under 4 Fag Hus. *Laurits Frandsens* Hus temmelig ved Magt.

MOSEGAARD. *Jens Humble* ibid. Den vestre Lade staar ikkun paa Støtter, og de andre Huse fattes Fodstykker og Tage.

Hos *Søren Andersen* paa *SKRØBESHAVE* er begge Laderne slet borte, og de andre Huse dur intet.

AGETVED og *NORDENHUSE*: *Niels Holsters* Hus ved Stranden er øde, *Laurits Marquortenters* dur intet, *Peder Bilds* Hus er nogenledes ved Magt. — *Peder Madsens* Hus »paa Aggetved« er noget brøstfældigt, *Per Skippers* er nogenledes ved Magt ligesom *Peder Hansens*, mens *Hans Pedersens* dur intet.

I »*SKABBESHUSE*« er *Jens Andersens*, *Hans Rasmussens* og *Søren Pedersens* Huse nogenledes ved Magt, *Rasmus Christensens* øde.

I *BOVENSE* nævnes: *Hans Poulsens* Gd., hvor Underdelen af den vestre Lade er brøstfældig, og den søndre Lade fattes der 2 Fag. De andre Huse er temmelig ved Magt. — *Niels Nielsens* »boelig« er øde og hænger paa Støtter. — *Hans Bagers* Hus fattes Fodstykker paa den søndre Side og Lægter og Tag. — *Thomas Sadelmagers* Hus er nogenledes ved Magt, mens *Niels Hansens* Gd. og *Peder Nielsens* Hus er øde og afbrudt.

Husene i *STRANDTVED* og *HEKKENFELT* er øde og afbrudte.

Den »*Baunegaard*«, som ogsaa nævnes her, maa vel være den gamle Gaard, der laa ved Bavnehøjen, det nuværende Juelsberg. Den beboedes af Hans Nielsen, men var ganske afbrudt saa nær som 18 Fag Hus, der var forfaldent, hvilket han igen haver oprejst, og 16 Fag Hus igen af nyt opsat.

— Det er saaledes i Grunden det samme trøstesløse, mørke Billede af de hærgede Egne, som Kommissionsindberetningen 1660 viste. Sorte stinkende Brandtomter, Ruiner af Gaarde, væltede Mure, hvor Bygningstømmeret er stjaalet af Soldaterne og brugt som Brændsel, Huse uden Tag, tomme Stuer og tomme Lader, faa Kreaturer i Staldene og et frodigt Tæppe af alskens onde Urter paa Agrene. En faatallig, modløs Befolkning, der foreløbig ikke evnede at tage Genoprettelsens strenge Arbejde paa sig.

* * *

Skovene.

Her som i det øvrige Land havde Skovene lidt ubeskriveligt i disse Krigsaar, thi baade Venner og Fjender huggede løs uden at spare; Skovene var jo store, der var Tømmer nok til mange Aar endnu. Og meget skulde der bruges. Mest til Brændsel i den knugende kolde Vinter, til Vagtbaalene og til Forsvarsværker.

Den store Synsforretning fra 1662, som vi ovenfor benyttede, giver ogsaa en lille Beskrivelse af den sørgelige Tilstand, Egnens Skove befandt sig i nu saa længe efter Krigen.

Vi citerer følgende:¹⁾

»Nyborrig Slodtz Enne=Mærcke Skouffue,
 Diurhaffuen, befindis at vere huggen 5250 Staber [d. e.
 Stubbe] aff Eeg och bøyg, befandtes ligendis Intet.
 Borgerskoff²⁾, er huggen 440 staber, befandtes lig-
 gendis Intet.
 Laagaardtz bierg, findis huggen 20 stabber,
 Øen³⁾, befandtes der aff, som Siuntes aff fienderne at
 være afhugget och forbrentt, — 1500 Stabber,
 Noch 500 gammel staber, som I fordom tider
 er afhuggen, her for uden befandtis liggendis
 paa Stederne 99 Les wed,
 I Schemarchen befandtis at were huggen 500 staber,
 liggendis paa stederne 16 Les wed,
 I haffue löcke Wenge befantis at were huggen 300
 stabber, liggende paa stederne 20 Les wed.
 Dues Wenge, 60 stabber, liggende paa steden 10
 Les wed.
 Bønder Skouffs Parter, Reigstrup Skouff befandtes
 huggen 350 Stabber, liggendis sammesteds 16
 Les wed.
 Auffnsleff shouff 40 stabber och 5 Les wed liggende
 paa steden,
 Och udj hiulby wenge, befandtes huggen 20 stabber
 och liggendis samme stedt 6 Les wed.«

¹⁾ Vind. Herreds Tingbog 1662—63, S. 124 ff., 10. Sept. 1662.

²⁾ I en anden Synsforretning fra 1661 skildres, hvorledes først Fjenden fældede løs i Borgerskoven og de andre Skove, som nu hører til Juelsberg, og siden kom det frygtelige Stormvejr i Begyndelsen af 1661. Der nævnes i Borgerskoven 130 nedblæste Træer = 60 Læs, og i Havelykken 34 Træer = 90 Læs.

³⁾ Naar der her tales om Skovene paa »Øen«, maa Skoven ved Slipshavn sikkert være medregnet. Om den hedder det et andet Sted, at Fjenden havde fældet over 1200 Træer, og »ikkun nogle gamle Stumper staar tilbage«.

— Ogsaa de Smaaskove, som hørte til Bøndergaardene, var ilde medhandlede. — I Tingbogen beskrives $\frac{6}{3}$ 1661 den Halvgaard i *Bovense*, som Hans Ibsen iboede. Laden er aldeles nedbrændt og øde, thi Svenskerne stak Ild paa den, da deres Armé stod paa anden Dag ved Bovense, før Slaget stod for Nyborg. Stuehuset er ved at vælte, og ingen kan deri bo, inden det bliver bygget op af nyt. Gaardens tiliggende Skov, som før var eragtet til 2 Svins Olden, bestaar nu ikkun af 4—5 gamle Stubbe uden Top, som kun kan bruges til at bage ved. —

— — —

Krigen var endt. Freden var sluttet. Den sidste svenske Soldat havde forladt Danmark. Men endnu i mange Aar smærtede de dybe Saar, Krigen havde slaaet, endnu i mange Aar sukkede et fattigt, udplyndret Folk under dens Følger. Nu blev det den unge Enevældes vigtigste Opgave at hele Krigens Saar; derpaa skulde dens Kraft kendes.

Svendborg Felberedere.

DEN 29. December 1857 kom den Lov, som ophævede det gamle Lavsvæsen, og dermed forsvandt disse gamle Institutioner, og alt hvad de gamle Lav havde ejet af Protokoller og Lavsgenstande spredtes for alle Vinde. Kampen for og imod Lavene havde staaet paa i mange Aar forud, og da de nu var ophævede, var Interessen for dem og deres Ejendele forbi, og saa godt som ingen tænkte paa at bevare Lavssagerne. Først senere hen begyndte man at samle sammen paa Stumperne, en Del Lavssager er saaledes efterhaanden havnet i vore Museer, og af skriftlige Sager er noget kommen til Arkiverne; men meget er desværre gaaet tabt, hvad der er beklageligt nok. Dog hænder det af og til, at et og andet atter kommer for Dagen, saaledes har man i Svendborg været saa heldig, at finde tvende gamle Protokoller fra det gamle Felberederlav, og det følgende er et Udtog, taget fra dem i det væsentlige. Begge er indbundne i hvidt Semsskind, den ene er selve Lavsbogen, hvis Blade er gennemdragne med $2\frac{1}{2}$ cm brede lyseblaa Silkebaand og forsynet med Byens Segl i rødt Lak, den anden har kun været anvendt til Ind- og Udskrivning af Læredrengene i Lavet.

Forinden de to nævnte Bøgers Indhold behandles, kan et Par Ord om selve Haandteringen Felbereder og det dermed beslægtede Haandværk Garver være paa sin Plads. Oprindelig brugte alle de Haandværkere, som arbejdede med Huder, Skind og Læder selv at berede dem, garve dem, saaledes har f. Eks. en Skomager i Svendborg endog i Slutningen af det 19. Aarh. stadig selv garvet det Læder, han anvendte.

Ved Grundgravning i Svendborg Bys ældre Del, er man ofte stødt paa gamle med Bark fyldte Garverkar; men man har ikke kunnet konstatere fra hvilket Haandværk, de hidrørte. Endvidere har ved saadanne Gravninger vist sig meget Læderaffald, ja selv Rester af Sværdskeider af Læder, kan man paavise nærmere, dette er Beviser for, at Læder har været forarbejdet og bearbejdet igennem lange Tider paa Stedet. Af gamle Dokumenter ved man, at Remsniderne (Sadelmagerne) 1450 vare i Lav eller Gilde med Sværdfegere og Guldsmede, og Navne som Jens Felbereder, Anders og Peder Remsnider, Hans Skinder og flere, som er nævnte i Dokumenter fra længst hensvundne Tider, fortæller at Haandværkere af Felberedernes Profession have boet i Byen igennem mange hundrede Aar.

Det Gilde i Middelalderen, hvortil Remsniderne hørte, havde en Skraa fra 1450 i ikke mindre end 32 Paragrafer, selve Gildet var indviet til »Johannes den Døber«, som det paa Latin hed »sancti Johannis baptiste«, og det havde sit Alter i Vor Frue Kirke i Svendborg.

Remsnidernes Segl er meget gammelt og viser »Johannes den Døber«s Hoved. Remsniderne blev senere til Sadelmagere.

Alt som Tiderne forandrede paa mangt og meget, udviklede sig fra de gamle Forhold Haandværkere, som udelukkende arbejdede med at berede Huder og Skind, de fik Benævnelsen Felberedere og Garvere. Ordet »Fel« er oprindelig et tysk Ord, som betyder Skind, og Garver er ogsaa opstaaet af det tyske »Gerber«, der betyder en, som bereder Skind, altsaa betyder begge Benævnelser Skindbereder; men der er den Forskel paa de to Haandværk, at en Felbereder, der ogsaa kaldes Hvidgarver ikke garver med Bark, hvorimod en Garver, der tidligere ogsaa kaldtes »Lohgarver«, af det tyske Ord »Loh«, som betyder Bark, garver med dette Materiale.

I gamle Dage betegnedes Felberederne og Garverne som Skindere, og i Chr. V. danske Lovs 3die Bog 13. Kapitel, Paragraf 23 ses, at de maatte bo paa Landet. Benævnelsen Skinder anfører allerede Molbech i sin Ordbog 1833, som værende en forældet Betegnelse paa de nævnte Haandværkere.

Felberederne fik deres Lavsartikler den 6. Marts 1686, medens Garvernes først er udstedt den 3. August 1731. I Følge Forordningen af 1. Juli 1746 maatte enhver paa Landet indtil videre selv lade sine Huder og Skind barke og berede. 1831 frakendte en Politiretsdom Barkgarverne Ret til at tilberede Skind med Alun samt at sælge aluneret Skind, heraf kan man se, at de to saa nærliggende Haandværk stod skarpt overfor hinanden, og holdt strængt paa deres Rettigheder.

Af gamle Lavssager fra Svendborg Felberedere kendes Lavets Signet af Messing, det forestiller to springende Hjorte om et Træ, derunder to Falsjern overkors med følgende Omskrift, »Felberedernis Laues

Seigl i Suenborg«, endvidere en Topfigur af Sølv, som antagelig stammer fra Lavets Velkomst, Figuren fremstiller en Mand med en Fane paa en Stang, og paa Figuren staar, »Older Mand Denne Man givet af C. Ravn 13. Juni 1824«, og paa Fanen staar, »Naar Lauget scal hentes, og Skienken Frem sendes, Fra Mester til Mester, Fra Svend og til Svend, Da se vi en Fane, som Verten lod dane og sætte paa Skienken. Til Ære som Ven. Johan Friderich Chr. Bech, Ao. 1794.«, og endelig en Lade, alle tre Genstande er i privat Eje.

Den ovenfor omtalte Lavsbog er autoriseret den 6. Maj 1686, altsaa kun to Maaneder efter Artiklernes Udstedelse, den anden Protokol er ikke autoriseret, og begge er nu deponeret i Landsarkivet i Odense. Lavsbogens Indhold begynder saaledes, »Wdi Denne Indbundne Felberedernis Laugs Bog Wdi Suenborig, findes Ithundrede halvfembsinds tiuffe og fire Blade, Nommererit Igiennem dragne og forseget, Huor paa Rigtigen Møde dag og Datum skall Indskriffues. Huem som Sig i laugett Indgiffuer Saa met og alt hvis som Tiid effter anden uti Lauget forrefalder, og huilche Oldermanen Sig dermed opleeses i alt, med Samptlig Laugesbrødre der erre i nærværendes att forholde. Effter alle de puncter Som udi Kongelig Maytts: aller naadigste Udgiffuen forordning og laugs Artickler findis undertegnedt, og det Saaledes som de det paa agte at for Suare.

Actum Suenborig Raadstue Den 6. May Anno 1686«.

Herunder er flere ulæselige Underskrifter; men dernæst følger.

»Effterskrevne Mestre og Mestersvende er udi

felbereder laug^et her udi Suenborig, og forund Kongl: Maytts allernaadigste giffne Laugs Artickler felberederne giffuet den Dato War udi laug^et Nemblig: Anders Pedersen. Peder Hendrichsen. Jens Lauridsen. Friderich Clausen, Olderman^enden. Knud Petersen. Christen Danielsen.

Datum Suenborgs Raadstue 22. Juli 1686.«

Den 5. August 1686 har Bogen første Gang været benyttet til Indførsler, og det angives udtrykkelig baade denne Gang og fremdeles, at Lavet var forsamlet i Følge Øvrighedens Tilladelse paa Raadstuen i Svendborg i Nærværelse af Byens Borgmester og tvende Raadmænd. Denne Dag blev ikke mindre end tre Læredrenge indskrevne i Lavsbogen, og samme Dag optoges en Svend i Lavet som Mester. Naar en Dreng skulde antages som Læredreng eller, som det kaldtes, inskrives i Lavet, foregik dette i Nærværelse af alle Lavets Medlemmer, og tillige overværedes det af Borgmesteren og en eller to Raadmænd. Til at begynde med foregik denne Handling paa Byens Raadhus, senere hen nøjedes man med at møde i Lavshuset, hvorved saavidt det kan ses, maa forstaas Olderman^edens private Bopæl.

Den til Indskrivningen anvendte Formel forandrede sig gennem Aarene og aftog en Del i Omstændelighed; men er dog i Hovedsagen nogenlunde ens, medens det viser sig at Læretiden var i høj Grad forskellig, i Reglen varede den fra fire til seks Aar eller længere, Grunden er vistnok den, at Sønner af Lavmedlemmer slap hurtigere gennem Skærsilden end udenforstaaendes Børn, og muligvis kan Alderen ogsaa her have haft nogen Indflydelse, det vides saaledes, at det ikke var saa sjældent, at Personer, der

antoges i Lære, ofte havde en ret fremrykket Alder, endog helt op mod en tredive Aar.

Formlen for en saadan Indskrivning saa saaledes ud:

»Anno 1689 dend 11. December. Var Felbereder Lauget tillat effter skriffthg Begiering at samles. Hvor da herpaa Raadstuen passerit som følger. Knud Pedersen Felberedernes nuværende Oldemand, fremstillede til Indtegning udi Lære at antage en Læredreng Nafnlig Jacob Hansen, Barnfød udi Kjøbenhafn, hvis Lære skal angaa fra Nytaarsdag An. 1690 og skal vare til Dagen igien Næst paa følgende 4re Aar til Anno 1694. Og imidlertid hafver Mesteren K. P. Drengen tilsagt, at forsiune hannem med Nødtørftig føde og Klæder, sampt samme friholde for alt paa kommende Kongl: Contribut. Og naar hans Lære Aar er til Ende, da at forære hannem til Afsked, Een goed Læder Klædning, effter gammel Skik og Sædvaner, og Imidlertid naar bemeldte J. H. er udi samme sin Lære, og hafver hand Mesteren tilsagt og belofvet, udi alle Maader at tiene, Erlig, Troe og flitig som en Læredreng udi alle Maader effter Kongl: Mayst: Allernaadigste udgangne Forordninger eigner og anstaar, hvorfor hans Stiffader Cort Rasmussen ogsaa er Cautions Mand foer, og for Lauget samptlig tilstede Værende Mestre, ragte K. P. Haand.«

Som Garanter mødte ofte Drengens Fader eller andre, som sagde god for ham. Hvad Mesteren skulde yde sin Læredreng efter udstaaet Læretid kunde være noget Forskelligt. I mange Tilfælde anførtes, at Drengen ogsaa skulde vise Mesterens Hustru den fornødne Lydighed og Respekt.

Naar efter forløben Læretid, Drengen havde gennemgaaet sine vedtagne Læreaar og var udlært, kom

saa det Tidspunkt, hvor han avancerede til at være Svend, og han skulde af Lavet udskrives som Dreng og atter indskrives som Svend, ogsaa denne Handling foregik paa Raadhuset, senere hen i Lavshuset, og hertil krævedes baade Øvrighedens Tilladelse og Nærværelse paa samme Maade, som naar en Dreng antoges i Lære, det kaldtes at »løsgive af Lære«, og det indførtes højtideligt i Protokollen, at N. N. Læredreng havde udstaaet sin Læretid, havde været ærlig, tro og flittig, som det sig egnede og anstod en saadan Dreng, og at Mesteren erkendte ham for at være dygtig nok til at være Svend, og derpaa fik den ny Svend sit Lærebrev, saa takkede den nybagte Svend sin Mester for god »Medfart«, og mange Gange anføres at ogsaa Mesteren takkede Læredrengen for hans gode og upaaklagelige Opførsel, og Handlingen sluttede med, at Mester og Svend gav hinanden Haanden. Kun i et ganske enkelt Tilfælde tales om at Svenden skulde »krones«, en Ceremoni, som f. Ex. Snedkernes Behøvling; men nærmere herom fortæller Protokollerne ikke.

Maalet for en Svend maatte jo være, selv en Gang at opnaa Mesterværdigheden, og denne Handling foretoges som de andre i Nærværelse af Øvrighed og paa samme Steder. Et Eksempel af de mange vil vise, hvorledes Formlen for denne Forfremmelse tog sig ud. »Onsdagen den 9. April 1710 i Magistratens Nærværelse, hvor da Oldermændene fremkom med sine Laugsbrødre, som efter Begæring og Tilladelse af Magistraten var opvaret. Og da fremstod Rudolph Hansen Felberedersvend, barnfødt her i Byen, som og sit Haandværk her i Byen hos Mesteren Christian Jensen lært haver, og begæret herefter for

Mester at maatte indskrives, og derefter i Lavet for Mester at passere. Heri samtykkede samtlige Laugs- mestre, hvorfor han havde at betale til Lavshuset 4 Lod Sølv, til Lavets fattige 2 Lod Sølv, til Oldermændene 2 Lod Sølv og Raadstueskriveren 1 Lod Sølv, hvilket ialt udgjorde $4\frac{1}{2}$ Rigsdaler«. For dette Beløb, som altid var ens, for at opnaa Mesterværdighed, sattes en Termin; men det ses ogsaa, at den ikke altid overholdtes, og at Lavet af og til maatte rykke for Beløbet.

Felberedermestre, der tilflyttede Byen, maatte ansøge om Optagelse i Lavet, i enkelte Tilfælde optoges ogsaa Mestre, som var Udlændinge, og Indskudet var da som ovenfor nævnt; men en saadan Mester maatte som Betingelse for at blive optaget først præsentere sit Borgerbrev.

Naar Lavet var forsamlet og Oldermændene begærede Ordet, skete det for »aabne Lavslade«, det er ganske vist ikke anført hver Gang; men det har sikkert nok været en Regel, der overholdtes, det gav Forsamlingen et Anstrøg af Højtidelighed, idet Lavet da herskede over de mødte; men først naar Laden var aabnet.

Lavets Oldermann skiftede hvert fjerde Aar, saaledes at en ny valgtes, naar de fire Aar, hvori Oldermannen fungerede som saadan, var forløbne, dette foregik som de andre Lavshandlinger i Magistratens Nærværelse, hertil brugtes ogsaa en særlig Formel, hvorefter det vigtigste var, at Oldermannen begærte sig fritagen for sit Hverv, og at Lavsbredene intet havde herimod at erindre, og enkelte Gange bruges i Protokollen Udtrykket om Oldermannsstillingen »Oldermannslen«. Den ny Oldermann

modtog ved denne Lejlighed samtlige Lavssager og Bøger, og der tilføjes i Protokollen ved slig Lejlighed, at han havde at rette sig efter den aflagte Ed, og Lavets allernaadigste Lavs Artikler, og paa agte at de overholdtes.

Ofte benævnes Borgmestre og Raadmænd, naar de overværede Lavsmøderne, som Lavets Bisiddere.

Den anden ikke gennemdragne Protokol er ført fra det 18de Aarhundredes første Halvdel og til Lavet var ophørt at existere som saadant i 1861; men mærkelig nok er der af og til flere Aar, hvori ingen Indførsler af Læredrenge findes, Grunden her til kendes ikke.

Ved Svendborg Felberederlav indskrives ogsaa Læredrenge af Mestrene i Faaborg, Nyborg og Rudkjøbing, som da hver Gang maatte rejse til Svendborg, naar en Dreng enten skulde ind- eller udskrives ved Lavet, det kan man endda forstaa, det var Naboer, og der har maaske været for faa, muligt kun en enkelt Mester, saa der ikke var noget Lav; men mere mærkeligt synes det at være, at Felberedermestre fra saa fjerne Byer som Nakskov, Maribo, Sækkjøbing og Nykjøbing paa Falster ogsaa benyttede Svendborglavet til at indskrive og udskrive deres Læredrenge ved, det maa dog den Gang have været en længere Rejse; men ikke desto mindre har det ofte været Tilfældet især i det 18de Aarhundredes Slutning, helt op i det følgende, ses det at have fundet Sted ret ofte, ja en enkelt Gang er endogsaa en Dreng fra en Mester i Roskilde kommen til Svendborg for at blive indskreven i Lavet, og hver Gang nævnes det udtrykkeligt, at den paagældende Mester var Lavsbroder af Svendborg Felbereder Lav. Maaske

kan flere Aarsager have gjort sig gældende eller bevirket dette ret mærkelige Forhold. Saaledes kan det tænkes, at Lolland-Falsters Stift, der først udskiltes fra Fyns Stift i 1803, kan have hørt ind under Svendborg Lavet fra ældre Tid, endvidere kan Forhold fra Regeringens Side ogsaa have været medvirkende Aarsag, idet man maaske ikke brød sig om at have eller oprette flere Lav, end dem, som alt den Gang bestod, man maa her erindre, at paa de Tider var Bevægelsen for Lavenes Ophør fremme, og sluttelig kan Grunden muligvis ogsaa have været den, at Felberederne i Svendborg har været i Besiddelse af særlig Dygtighed i Faget, der var anerkendt af Lavene andre Steder, noget lignende skal saaledes have været Tilfældet for Smedene i Køge. I Aaret 1817 fandtes i Svendborg ti Mestres i Lavet og tre Garvermestres udenfor Lavet med tilsammen femten Svende og Drenges. En enkelt Gang omtaltes, at Laden erstattedes af en ny og bedre, og i Aaret 1717 anskaffede Lavet sig et nyt Ligklæde.

I Begyndelsen holdtes fast ved de noget omstændelige Indskrivningsformer, efterhaanden blev disse mere kortfattede, navnlig da Oldermænd og Lavsbrødrene udførte det alene, og Borgmestres og Raadmænd var ophørte at fungere som Bisiddere, og Borgmesteren nøjedes med at tillade Lavsmøderene; men hen mod Slutningen af Lavets Tilværelse som saadant ses det, at Byfogden eller hans Stedfortræder har bivaanet Lavshandlerne igen.

Sidste Gang, at Protokollerne har været i Brug er den 3. December 1861, da en Læredreng blev Svend efter fuldendt Svendestykke, som bestod i, at berede et Deger Faareskind, der erklæredes for at være et i

enhver Henseende godt og antageligt Svendestykke, og Protokollen undertegnedes for sidste Gang af Oldermænden, tvende Mestre og Byfogdens Fuldmægtig, og dermed var det gamle Svendborg Felberederlavs Saga forbi.

Johannes Olsen.

Ved Udarbejdelsen er benyttet følgende Bøger, Chr. V. danske Lov. J. Begtrup, Svendborg Kjøbstad 1823. De tvende Protokoller fra Svendborg Felberederlav. J. Olsen, Svendborg Bys Historie. C. Molbechs Ordbog 1833. C. Nyrops middelalderlige Gilder og Lavskraaer og flere mindre Skrifter af samme Forfatter.

»staar mellem Æblegaard og Humlehave«
H. C. Andersen.

Haver og Havedyrkning

i Svendborg Amt gennem vekslende Tider.

I. Orientering.

SKØNT Danmarks Havebrug i Hovedsagen er udsprungen af det Klosterhavebrug, som dreves af Munkene i den katolske Tid, vilde det være urimeligt at tænke sig, at der ikke skulde have været i hvert Fald Antydninger af Havebrug at finde hos vore agerdyrkende Forfædre. Ved deres Madtilberedning har de brugt (omend kun et Mindstemaal af) vilde Urter og Frugter, ligesom de ogsaa har brugt saadanne som Husraad i Sygdomstilfælde. Og saa længe der har været Nordboere til, har ogsaa deres Bopladser været omgivet af adskillige Slags Træer, Buske og Urter, hvoraf man netop har kunnet bjerge saadanne Frugter, Rødder og andre Plantedele, som man har fundet egnet til at benytte i Dagliglivet. Vi ved fra Historien, at Kraka bed i et Løg, og Historien fortæller endvidere, at efter Slaget ved Stiklestad (d. $31/8$ 1030) gik en Kriger, der havde faaet et Spydstik i Maven, til en klog Kone, som gav ham Løg at spise, for at hun af Løglugten kunde vide, om

Spydet var trængt ind i Tarmene¹⁾). I disse to Eksøpler har vi de ældste kendte Beretninger om Anvendelse af Planter her i Norden til Lægedom og Føde; men det er vel rimeligt at tænke sig, at vore Forfædre (saa vel som vi nu) med et vist Behag har spist af de vilde Hindbær og Brombær, som Krat og Skove har budt dem, ligesom de sikkert ogsaa gerne har forsøgt at knække de Hasselnødder, som fandtes paa deres Vej og taget imod hver rød og rødmende Frugt, som de vilde Abilde rakte ud imod dem. De var sure og ramme; men »ingen har smagt dem bedre«. (Johs. V. Jensen).

Voksede Bopladsens Beboere i Antal, steg Krævene til Livsfor nødenhederne, og det er sandsynligt, at man tidligt har faaet den Tanke at »knytte« de vilde, næringsgivende og krydrede Urter og Buske nærmere til sig, ligesom man havde taget sig af Dyrkningen af den vilde Byg. Hjembjærgning af Skovenes og Krattenes vilde Frugter og Bær frembød en ikke ringe Risiko formedelst Landets Vildsomhed, de vilde Dyrs Talrighed og omstrefjende Stammers Fjendskab. Og de fritgaaende Tamdyr, særlig Svinene, kunde meget vel ligesom uvenlige Mennesker berøve Bopladsens Medlemmer adskilligt af det, man havde tiltænkt Bopladsens Munde. Det var derfor baade nødvendigt og heldigt, om man havde de ønskede Planter inden for Bopladsens Omraade. Her kunde man hævde Ejendomsretten over dem, man kunde omgærde deres Grosted og have dem dagligt i Øjesyn. Kort: man havde dem for sig selv til Gavn og Glæde. Paa denne Maade er sikkert, allerede før Munkene kom

¹⁾ Jessen og Lind: Det danske Markkruddts Historie, 1922-23.

til Landet, de første Antydninger af Haver vokset frem, og det var Bøndernes Haver, Krudgaardene, der var de allerførste.

Hvorledes de ellers opstod, i hvilket Omfang man havde dem, og hvad man dyrkede i dem, — derom har vi kun svage Forestillinger. Hertil maa man slutte sig fra den Viden, man har om Oldtidsfolkernes primitive Liv i Almindelighed, og hvad der indirekte kan erfares herom. Det er rimeligt, at de første Haveplanter har været Skovenes og Steppernes Syre, Løg og Kokleare, hvilke kunde give Maaltidet en krydret Smag, og (som det foran er set) tillige kunde være en Hjælp i Sygdomstilfælde. At ogsaa Kvan i hvert Fald i et højere Norden, end vort Amt repræsenterer, har været med iblandt de første dyrkede Urter, er utvivlsomt.

Egentlige Minder om Oldtidshaverne har vi ganske naturligt ikke, idet bl. a. deres Materiale og Indhold er saare ubestændigt i Betragtning af Tidens Længde, og Minder om dem har vi kun i vort Sprog, hvor de gamle Betegnelser »Gaard« og »Have« lever som de bedste Beviser for et begyndende Havebrug, ligesom deres Brug i Betegnelser som »Abildgaard«, »Kaalgaard« m. v. giver os et Fingerpeg af, hvad der har vokset i Oldtidens Haver. Her maa det dog bemærkes, at de to Ord har gennemløbet en tredelt Udvikling, og naar vi i vore Dage ikke er i Tvivl om, hvad vi mener med »Gaard« og »Have«, saa har Betydningen af disse Ord i Tidernes Løb undergaaet saa stor Forandring, at man ikke af Brugen af de nævnte Ord i gamle Skrifter maa forudsætte altid at staa over for en Have i vor Forstand, — tværtimod. Men en Udfordring af dette Forhold er det ikke her Stedet at

komme ind paa, — her maa vi nøjes med at henvise til, hvad der andetsteds er skrevet herom¹⁾).

Har Haver eksisteret næsten fra Tidernes Morgen, da har man ogsaa tidlig maattet søge at skaffe sig nogen Erfaring for, hvorledes Planterne skulde behandles, og man har faaet en Anelse om, at naar de behandlede paa bestemte Maader, eller bestemte Planter udvalgte, da fik man bedre Frugter, end om man ikke tog sig i Agt. Et primitivt Havebrug har rent ubevidst taget Hensyn til Arvelighed og ydre Paavirkning af Planterne, og under de skiftende Kaar og Krav har vore Forfædre gennem Tiderne dyrket deres Urter og Træer efter deres særlige Regler og Erfaringer, Her har Manden og særligt Kvinden tilbragt mange Stunder, lige fra Stæren lod sine første Fløjt lyde, og til Efteraarets Fugletræk sagde, at nu stundede Vinteren til. Her vovede man sig ud selv en Julenat, naar i de senere Tider Frugttræerne skulde have deres hellige Tegn og Formler for at kunne bære Frugt, og her hentede man Planterne, som var Varsel om Liv eller Død, naar Sankt Hans Urterne under Loftsbjælken voksede eller vantrivedes, mens Hylden blomstrede derude til Krydderposens Forsyning. Havens Formsprog og Haveplanternes Verden har fortalt os visse Træk af Havedyrkningens Historie, og for hvem der har Ørene aabne for Planternes stille Fortællen, er der endnu meget at erfare herom.

Havedyrkningens og Havernes Historie er et ikke uvæsentligt Kapitel af Folkemindernes store Bog. Fortalt i mere Almindelighed har Forfatteren tidligere

¹⁾ Om »Gaard og Have i de nordiske Sprog«, se Tidsskriftet »Havekunst« 1925 S. 80 ff, samt Bruun og Lange: »Danmarks Havebrug og Gartneri«.

beskæftiget sig med Emnet¹⁾); men det Emne, der her skal behandles: Haver og Havedyrkning i Svendborg Amt, har endnu ingen taget sig af. Det er saa meget mærkeligere, som netop denne Egn med sit milde Klima og sine frodige, kulturrige Øer byder paa saa mange interessante Enkeltheder, af hvilke de fleste er medtaget i det følgende.

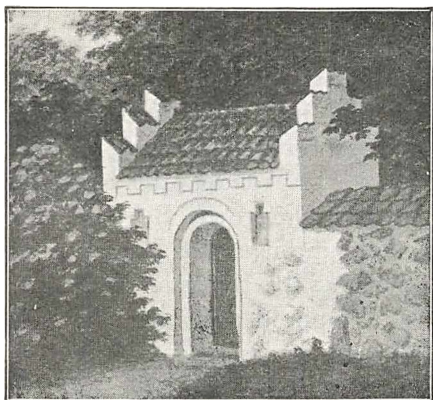
II. Optegnelser om Haver og Havedyrkning før Reformationen.

Mens de foran anførte to Eksempler paa Anvendelse af Urter ikke angik vor Egn specielt, hører en af de andre tidlige Oplysninger om Havedyrkning netop hjemme her. Og saa meget mere interessant er denne, som den giver Udtryk for en ret udbredt Dyrkning af ganske bestemte Haveplanter. Det drejer sig om, at da Munkene i Odense havde Ejendomme paa Fyn, Langeland, Ærø, Als samt Vesterhavsøerne og visse Steder i Jylland, hed det om disse Ejendomme (1226), at der hørte »Vingaarde« til dem (*vinae*²⁾). For en Betragtning ud fra vore Dage lyder det højst usandsynligt, at det kan have været rigtigt, — selv om der nok kan dyrkes Vindruer de nævnte Steder. At der allerede da skulde have været en udbredt Vindyrkning her til Lands, maa betragtes som ganske udelukket. Der kan da sikkert ogsaa kun være Tale om, at Munkene har været ude for en Forveksling af Kulturer, og der kan i saa Tilfælde være Tale om

¹⁾ Læs f. Eks. Kronikerne i »København« for ²⁰/₇ 1923, ¹²/₉ 23. ⁹/₁₀ 23, Art. i »Gads d. Magasin« for Juli 1925, »Havekunst« Nr. 6 1925, »Architekten« ⁹/₄ 1926 samt Bogen »Danske Gartnere« 1927.

²⁾ Wedel Simonsen: Odense Bys Historie.

to forskellige Ting. Enten har de taget Fejl af de dyrkede Planter eller de Produkter, der kom af dem. Har Munkene ved Besøg paa deres Ejendomme maaſke funden Planter, der ved deres Vækst og Habitus eller Dyrkningsmaaden har kunnet minde om Vinen, saaledes som de kendte den af Udseende og Dyrkning fra de sydligere Lande, — da har det sikkert været Humle, man har antaget for Vin, — og meget

»Munkeporten«, middelalderlig Indgangsportal til Rise Præstegaardshave, Ærø.

taler for, at det netop er Humleſ haver, der har været ved Munkenes Ejendomme paa de sydlige Øer, der ligger Tyskland saa nær, at man meget let og meget vel har kunnet optage en saadan Dyrkning allerede paa dette Tidspunkt. Er det

imidlertid ikke Planterne, men derimod deres Produkter, man har set, da er det sikkert Frugtvin (Cider), som man har opfattet som den Vin, man har kendt andetsteds fra, — og da er det Fyns og Smaaøernes Abildgaarde, der over for Munkene har spillet Rollen som »Vinhaver«. Hvad det virkelig har været, vil vi aldrig faa at vide; men Fakta er, at allerede paa dette Tidspunkt har der altsaa funden en ret udbredt Havedyrkning Sted paa de nævnte Steder inden og uden for vort Amt. Det samme forstaas af Landsdelens Lov »Jydske Lov«, der nævner baade »Abildgaarde« og »Kaalgaarde« (1215).

Uden Tvivl har der ogsaa paa disse Tider fundet Havedyrkning Sted ved de forskellige Klostre. Munkene havde til Opgave at sørge for, at der var Urter til Lægedom for de syge, og det hørte til flere af Munkeordenernes Regler, at de skulde deltage i Havearbejdet. Dette gjaldt i særlig Grad Cistercienserne, der var Vegetarianere, og deres Have blev derfor i udpræget Grad en Nyttehave baade for dem selv og Befolkningen omkring Klostrene. Haven blev plejet med største Omhu og med det indgaaende Kendskab, en gennem Aarhundreder sig fæstnende Erfaring giver, ligesom det enkelte Kloster ved Ordensens vældige Udbredelse kunde skaffe sig de mest udsøgte Urter og Træsorter, hvad der atter havde sin Nytte for Havebruget hos Omegnens Beboere. Paa Blomsterhaven lagdes der, undtagen for Lægeurternes Skyld, ringe Vægt, da man ikke pyntede med Blomster hverken i Kirken, i Opholdsrum eller paa Gravene. Men i Køkkenhaven fik ogsaa Skønheden sin Plads: Paa gamle Billeder ses meget almindelig Haven anlagt i smagfulde Mønstre¹).

Der har sikkert ved de fleste Klostre i Amtet været Haver før Reformationen, uden at vi derfor kan paapege saadannes Tilstedeværelse. Ved Reformationen dukker nogle af dem frem i Lyset, da de sammen med Bygningerne skal skifte Ejer, — andre erfarer vi aldrig noget om. Vi skal andre Steder hen for at finde Optegnelser om Haver fra disse Tider, og ved Holmekloster (Brahe Trolleborg) maa der have været Haver for Cisterciensermunkene der.

¹) Citat fra Edw. Ortvad: Cistercienserordenen og dens Klostre i Norden, — læs endvidere om Klosterhaver i Forfatterens Art. i »Gads d. Mag.« Maj 1924.

Fra Nyborg kan der noteres adskillige Haver. Først og fremmest en Abildgaard og Humlehave omkring Slottet, hvor nu Dronningens Bastion med Vandværket er beliggende¹⁾; de stammer formentlig allerede fra Tiden før 1182. Noget senere forekommer Humlevænget, hvis Navn lader formode, at en større Humledyrkning har fundet Sted¹⁾, og af Byens Privilegium, der bærer Datering fra Mortensdag 1435, og som udstedtes af Kong Erik af Pommern, fremgaar det, at Byens Borgere har faaet »fri Haverum« paa Øen²⁾, — en Tilladelse, som formentlig tør sættes i Forbindelse med Ønsket om bedre at kunne forsyne Slottet med Havesager til de mange Danehof, som holdtes her. Fra de andre Byer kendes derimod ingen Optegnelser om Haver fra Tiden før Reformationen.

Imidlertid fortælles der andre Steder fra om Havedyrkning ude paa Landet, — og det skønnes, at Befolkningen har forstaaet at skatte deres Havesager. Saaledes er det i et Pantebrev fra 30. Maj 1437 nævnt, at foruden en Gaard pantsætter en Mand ogsaa sit Pæretræ, og at Frugten af dette »skal følge Hovedpengene«²⁾. Saaledes vurderede man sine Frugttræer i Landsbyen Vigstrop (Gudme Herred).

Paa Landet har Havedyrkningen op imod Reformationstiden sikkert været ret udbredt. Der er foran nævnt Eksempler paa Havedyrkning allerede omved 1200, og det er neppe bleven ringere lige straks. De forskellige Paabud fra Regeringerne har øvet en vis Inflydelse, omend maaske ikke alt for megen, paa, at Havedyrkningen, særligt visse Arter af den, vandt Fremgang. Regeringerne indledede med at paabyde

1) O. Staggemeier: Jordebog for Nyborg Købstad.

2) Repertores Diplomaticum.

Laalikerne at plante Æbler og lægge Humle (1446)¹); et lignende Paabud udstedtes for Fynboerne i de saakaldte »Fyens Vilkaar« af 1473, blot var man mere vidtgaende i Kravene til Fynboerne, — maaske netop paa Grund af, at man havde et vist betydeligt Basis for Have- og Humledyrkning. Paabudet lød²):

Item hvelken almues Mand, Vor og Kronens, Kirkens eller Vort Ridderskabs Tjenere, som ikke inden et halvt Aar her efter, at dette Vort Brev er forkyndt og læst, har bygget af Sten et Beboelseshus i sin Gaard og nestkommende Paaske ikke har i sin Gaard, den som har Plads, tredsindstyve Humlekuler, den haver forbrudt en Oxe til sin Jorddrot og skal siden hen alligevel gøre, som det staar skrevet.

Denne Kong Kristian den Førstes Forordning om Humleplantning paa Fyn bekræftes under 19. Februar 1492, hvor det samme Antal Humle forekommer, ligesom den atter confirmeres i 1547, dog med de betydelige Ændringer, at der nu kun forlanges 10 Humler, — men stadigt er dette dog dobbelt saa meget som for det øvrige Land forlangt, og desuden forlanges der 16—20 Piletrær plantet, men mærkeligt nok hverken Æbler eller Pærer, saaledes som det forlangtes andre Steder i Landet. Ihvorvel Fordringerne er strenge, og det neppe har kunnet lade sig gøre helt at gennemføre dem, bl. a. fordi det maa have været vanskeligt at skaffe Planterne, saa

¹) Om Forordninger til Fremme af Havebruget i Danmark, se Forf.s Afhdl. i Aarbog for Præstø Amt. 1926, samt »Gartner Tidende« ⁵/₂¹²/₇ 1927.

²) Originalen i Fyns Bispearkiv. geng. efter Danske Magazin.

har disse Paabud dog sikkert gjort sit til, at Fyns Havebrug stadig har kunnet hævde sig som noget ualmindeligt i disse Tider. At der dog ogsaa har været Brug for Indførsel af Humle til Ølbrygningen har vi flere Beviser for. Bl. a. maatte der gives Bønderne paa Langeland Tilladelse til selv at indføre denne, da Borgerne i Rudkjøbing ikke havde nok deraf (^{18/1} 1528)¹⁾, og det nævnes, at ved samme Tid har Lage Matzen, Fogeden paa Hageskou, i et Aar oppebaaret »1 tremeldt« Humle og 94^{1/2} Skp. Humle¹⁾.

III. Landbohaver indtil Udskiftningstiden.

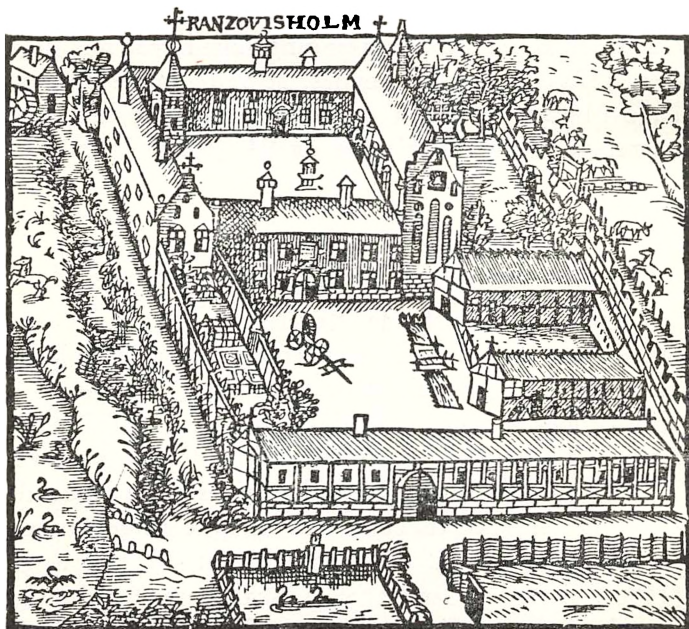
Under de skiftende Regeringers Paabud, Lensmændenes Opsyn og Herremændenes Trusler voksede Haverne frem, og alting tyder paa, at alle Grene af Havebruget har været flittigt udnyttet i 16de Tallet. En Række Eksempler saavel paa Enkelthaver som paa Havebrug i Almindelighed skal gives i det følgende.

Som et sikkert Tegn paa en ikke ringe Humledyrkning ser vi af Forleningsbrevet til Hesselager (1586), at der i Genant bl. a. skal svares 8 Skippund Humle, ligesom der skal sørges for Humlestænger¹⁾. Og ved en anden af Herregaardene, Brahe-Trolleborg, har der allerede da længe været Have. Vi ser det af den Illustration af Rantzausholm (nu Brahe-Trolleborg), der stammer fra 1590, og som utvivlsomt er den ældste kendte, danske Haveillustration. Den viser os en Have ud for en Fløj af Bygningen, — indrammet af høje Stakitter med et Ornament i Blom-

¹⁾ Cancelliets Brevbøger.

sterbede og et Lysthus overdækket af Buer (se hosstaaende).

Gennem Fundatserne for de velgørende Stiftelser, som oprettedes ved saa mange Godser og ofte byggedes nær Kirkegaarden, faar vi ogsaa at vide, at der

Rantzausholm (nu Brahe-Trolleborg) 1590.

her og der er tænkt paa Haver¹⁾. Der tales om en saadan ved Hospitalet i Hesselager (1597), om en Kaalhave ved Hospitalet i Skaarup (1652), om Haver i Stenderup By (1721), om Haverum ved Fuglsbølle Fattighus paa Langeland (1728), om Kaalhave ved Ringe Hospital (1737) o. s. v. Ogsaa ved Degne

¹⁾ Hofmanns Fundationer VI.

boliger og Præstegaarde nævnes der Haver, saaledes hele to Frugthaver ved Degneboligen paa Landet, Taasinge, (1663)¹⁾, Kaalhave ved Præstegaarden i V. Skerninge (1631)²⁾, ved Hospitalet i Otterup (1722)³⁾ og i Refsvindinge (1736)³⁾. Sidstnævnte Sted anføres i Fundatsen de kuriøse Bestemmelser for Lemmerne, at de skal »tilsee, at Kirkegaardens Porte og Laager holdes lukkede, at ikke Svin eller andre Creature indløber paa Kirkegaarden, at nedtræde og fordærve de Dødes Graver. Ligeledes skulle de . . . udrøde af Hospitalets tilliggende Hauge ald Skarn og Ukrud, og besætte Haugen med Kaal og andre dem selv til Gavn og Nytte tienende Urter.«

At Havebruget, ikke mindst Frugtavlen, har været meget udviklet allerede i 16de Tallet er givet. Bl. a. var der i modsat Fald ingen Anledning for Kongen til at give Ordre om i Nyborg Len at bestille »2 Amer Mjød og 4 Amer Pæremost af den bedste« (18/3 1622)⁴⁾; her har han vidst, at han kunde faa Varen og af den bedste Slags. Oven i Købet skulde denne Vare ikke bruges paa Nyborg Slot, men sendes til Kongens Hof i København. Haverne har haft et vist Ry allerede da, og nogen Tid efter beretter Forfatterne baade i Poesi og Prosa, at de er dejlige og frugtbare. I Prosa hedder det (1656)⁵⁾, at

»Humle og Frugttræer beflicte Fynboerne sig paa, at de til deres Nødtørft kunne have af deres egen Humle saamegen, at de ikke behøver frem-

1) »Svendborg Amt 1914 S. 40 (Fodnoten).

2) smstds. 1923 S. 59.

3) Hofmanns Foundationer.

4) Cancelliets Brevbøger.

5) Berntsen: Danmarchis og Norgis Fruchtbar Herlighed, 1656.

med Humle til deres Brug at købe. Eble, Pærer og deslige er ingen Bonde saa ringe, som jo deraff undertiden haffve at afhende. I synderlighed ere gemenligen hos Adelens Herregaarde (som i dette Laand er uxtrolige mange) store Fructhafver, aff dessen Fruct de icke allene Lester Most kunde haffve at støde, men endocsaa store Partier aff samme Fruct kunde haffve at selge, hvoraff Kiøbmend dem tilhandle hele Skibslandinger, oc til omliggende Stæder, saavelsom til Norge udføre.«

Omsat i Poesi lyder det ikke mindre lovende, naar det hedder (1671)¹⁾;

»Hver Bonde har sit Paradis;
Saa vil jeg Haven nævne,
Der har han Ribs og Kirsebær,
Moreller, Æbler, Pærer,
Valnødder, store Morbærtræer
og alt, hvad man begærer.«

Det er utvivlsomt, at gaar vi et lille Hundrede Aar frem i Tiden, da er Havedyrkerens Standpunkt ikke slet saa højt som før. Man hører om gamle Haver samtidig med, at der lyder Klager over, at der ikke anlægges nye, eller at der dog i det mindste ikke plantes nye Frugttræer i Stedet for de gamle. Saaledes fremgaar det bl. a. af en Oversigt over Havebrugets Stilling i Nyborg Amt, c. 1750²⁾:

»I Almindelighed findes der ej nogen rare [sjældne] Frugter, men Æbler, baade søde og kri-

¹⁾ Efter Chr. Pedersen: Bidrag til en Fremstilling af Danmarks Havebrug i det 16–17. Aarhundrede.

²⁾ »Svendborg Amt« 1916 S. 28–29.

ske [sur, haard], Pærer, helst Stenpærer [haard Pære, der først modnes hen ad Vinter], Plommer, Kirsebær, mest af de smaa sorte, hvilke ere de Slags Frugter, som her mest voxer. Dog haves paa de fleste Steder ej større Mængder deraf, end som Beboerne selv forbruger; thi det, som kan sælges, er ikke af nogen synderlig Betydning.

Æbler og Pærer støder Bonden til Most eller koger Sirup deraf eller tørrer dem.

Beklageligt er det, at ved hver Bondegaard i Almindelighed vel findes en Plads, som i gamle Tider haver været til Frugttræer; men de fleste saas nu, og hist og her er kun nogle faa gamle Træer, og naar de af Ælde forgaar, saa taber Bonden de Revenuer, hvoraf hans Forfædre ved sin Vindskibelighed haver haft noget til Skatter og til Husholdning. Det er meget rart [sjældent] at se nogle Steder unge Frugttræer hos Bonden, saa at man kan sige, at de gamle Frugthaver bliver paa sine Steder kun slet holdet vedlige for den tilkommende Tid, da Bonden nu tiere gribe til Ølkanden end forhen, da de kunde vederkvæge dem med Most; og derved sparedes endel paa Øllet. Generallement, ved alle Herregaarde findes en Æblehave . . . med udenlandske, rare Frugter foruden at tale om Krigsfrugt [Gemme-frugt], som gemenlig sælges til Købstæderne i temmelig Quantitet; da det ikke er rart at finde undertiden Æblehaver paa 2—300 Træer, som dog hver 3. Aar i det mindste kaster nogle gode Revenuer fra sig. Og ere endel udgaæn i disse Aaringer formedelst Vinterens Strenghed og i

Almindelighed Valnødder, Castanier og Morbærtræer.

Lige samme Skjebne have i Almindelighed Humlehaverne, som Tid efter anden forgaar, og Bonden i Steden for Humle bruger Malurt. Og de som ei vil have Malurt, maa hente Humle i Kjøbstæderne eller og tit brygge Øl uden at komme Humle derpaa, hvorfor de nu oftere maa brygge eller drikke sur Øl, som er baade kostbar og usund.«

Ihvorvel det altsaa maa forudsættes, at det er gaaet noget tilbage med Havedyrkningen i Amtet, er dette samtidigt ogsaa Tilfældet andetsteds i Landet, og Fynbohavebruget er derfor ikke ringere end andetsteds, — tværtimod er det stadigt bekendt, ligesom Fynboernes Produkter er det¹⁾:

»Den Fyenske Humle er bekjendt og udføres i temmelig Mængde til visse Egne i Jylland, hvor man ikke saa meget haver lagt Vind derpaa. Fyenske Æbler ere og at regne blandt de Lands-Producter, som herfra udføres, endskjønt Bonden i sit Hus drikker en god Del Must, til Maltets Besparelse. De Danske sorte Kirsebær, som tørres og bortsendes, falde paa nogle Steder i Overflødighed. Til Plantning og Hegning er den Fyenske Bonde i Almindelighed vel oplagt, og Landsbyerne have derfor langt bedre Anseelse end i Sjælland.«

Fra enkelte Sogne gives der forskellige Steder Optegnelser, saaledes hedder det fra Thurø¹⁾, at »paa

¹⁾ Pontoppidans danske Atlas.

Havefrugter legge de sig meget og sælge gemenligen mange Æble og Pærer«, og af Indberetningerne fra c. 1743, der ligger til Grund for den foregaaende Oversigt, meldes der fra nogle Sogne følgende¹⁾:

(Haarby) »5 a 6 Gaardmænd i Strandbye har en liden Abildgaard Have ved deres Gaarder, hvoraf, naar Frugten bærer til, een har solgt for 10 Sldr., en anden for 12, den 3die for 15 til Skippere, som om Høsten farer til Norge; det øvrige støder de til Must at have om Vinteren til deres Grød istedenfor Gotøl.

En Krog har de fleeste plantet med Homle ved deres Gaarder til deres Huusbrug.«

(Tanderup) »Paa Frugttræer beflitter Indbyggerne sig kun lidet. De Træer, som mest sættes, ere Piile-Træer for at have Noget til Giærsel, som og gjøres højt nødig, da her omkring er Mangel paa Skoff.«

Et ejendommeligt Udslag i de særlige Forhold med Hensyn til Ærø, der hørte til Als, har Handelen med Frugt givet i Rentekammerets Skrivelse af 7. Oktober 1741, hvori det hedder, at Indbyggerne i Ærøeskjøbing med egne Skibe fører Frugt til Danmark, og naar de med Attest fra Magistraten kan bevise, at Frugterne er »voxen og falden paa Ærø«, da maa de i Henseende til Toldafgift være at betragte som de i Slesvig faldne²⁾. Der har altsaa paa denne Tid været Frugt at udføre fra denne Ø, og allerede fra denne Tid daterer sig altsaa de senere saa bekendte Ærøskippere med deres »Pæreskuder«. —

¹⁾ Wad: Fra Fyns Fortid III.

²⁾ Fogtmann: Kongelige Rescripter . . . V 219.

Mere udviklet end Bondehavebruget har i hvert Fald i æstetisk Henseende Herregaardshaverne været. Der kendes fra c. 1750 en lang Række Herregaardshaver, der i mange Henseender har været det Eksempel, hvorefter Almuen og Præsterne har anlagt og drevet deres Haver, — i formindsket Maalestok. Mens en udførlig Omtale af de store Herregaardshaver som Glorup, Brahetrolleborg, Egeskov, Hvidkilde m. fl. ikke kan finde Plads indenfor den Ramme, der er sat for nærværende Afhandling, men maa gemmes til senere Aarbøger, skal der med et Par Ord nævnes, hvad der vides om Herregaardshavernes Eksistens fra disse Tider, Der nævnes saaledes¹⁾ en »skjøn Have« ved Boltinggaard og en smuk Have ved Brobygaard. Damsbo opgives et Sted paa denne Tid at have »skjøn Frugthave«¹⁾, men andetsteds hedder det, at den ikke er dyrket og med Græs overgroet²⁾, Hverringe en anselig Have, Julskov en »behagelig« Have, — Klingstrup Have har Lysthuse, Lykkesholm en smuk Have, Ravnholt en »prægtig« Have, der har de »skjønneste Alleer, Buegange, Lysthuse og deslige Prydelser«, — Ørbækslunde Have er stor og smuk, Hvidkilde Have er »kostelig«, og Fjellebro har en »stor og skjøn Have«¹⁾. Ved Lundegaard nævnes en »temmelig stor Have«, ved Lammehauge, Nielstrup m. fl. Steder nævnes blot Haver²⁾. Om Brahetrolleborg Have hedder det, at »Haven er stor og vel anlagt af Grev Conrad Reventlow¹⁾.«

Der er al Grund til i dette Afsnit særligt at dvæle ved Frugtavlen paa *Taasinge* og dens Oprindelse. Der er foran nævnt nogle Eksempler paa Ha-

¹⁾ Pontoppidans danske Atlas.

²⁾ Danske Herregaarde ved 1920.

ver paa Taasinge, og et Par til skal gives. Der var saaledes (1678) en god Frugthave ved Gammelgaard¹⁾, men Gaarden forsvandt, og det menes, at de gamle Træer, som nu staar ved Kærstrup Voldsted, er de samme, som stod i Gammelgaard Have. Der var ogsaa en lille Frugthave og lidt Humlehave ved Bukkehave Mølle, og en Aftægtskontrakt fra 1676 meddeler, at Overtageren (i Strammelse) bl. a. skal svare Afgift af Humlen, saaledes som det er fastsat, at »Naar Humble groer Wehl, daa skall Simon Laur^ssen giffue Christoffer Nielsen en tønne och Naar di groer Ringere, daa at giffue dereffter, Nemblig — 4 skp. eller — 2 skip. och fri Koel udj Haffuen . . .«¹⁾. Endelig kender vi ogsaa en Præstegaardshave i Vaarø.

Men — »*Havevæsenet* var af Bønderne paa Thorseng tilforn, ligesom af den danske Bonde i Almindelighed, kun lidet agtet, og blev, Frugtræers Plantning undtagen, meget forsømt. Kun i Troense fandt man tilforn ordentlig anlagte og veldyrkede Haver især ved Skippernes Fæstehusene . . . Tilforn saae man i Landsbyerne kun Frugtræer og Grønkaal, hvilken sidste endda kun var slet²⁾.«

Da skete det for Havevæsenet afgørende, at Oberst Niels Juel fik overdraget Thorseng (1678), og at denne og hans Efterfølgere, særlig Sønnesonnen, paa afgørende Maade greb ind for at fremme Havedyrkningen.

Allerede Oberst Niels Juel udstedte sine Forordninger for Bønderne, og disse oplæstes aarligt for

¹⁾ Høgstrøm: Taasinge paa Niels Juels Tid.

²⁾ Lund: Thorseng, 1822.

dem. En af Bestemmelserne blandt de mange var den, der siger¹⁾, at

»Alle Valdemar Slots Bønder og Tjenere advares, at de efter Loven besætter deres Haver og Gærder med Pile, ymper Pærer og Æbler ved deres Huse og lægger Humlekuler i deres Humlehaver, samt saær Hør og Hamp, Slaaen o. desl.«

Disse Bestemmelser indførtes til yderligere Sikkerhed i Fæstebrevene, og de resulterede for denne Egns Vedkommende i en ikke ubetydelig Plantning. Kammerherre Niels Juel lod 1763 indrette en »Protokol over de her paa Thorsinge Land befindende Hauger, som ere anlagte til et hver Gaard eller Huus især«, og af denne Protokol med Tilføjelser indtil 1759 ses det, hvor mange ældre og yngre Træer, der findes²⁾. Af denne Protokol fremgaar det, at der bl. a. i følgende Byer fandtes følgende Træer:

	Gamle Frugtræer				Unge Frugtræer				Ialt
	Æble	Pære	Kirsebær	Valnød	Æble	Pære	Kirsebær	Valnød	
Lundby . . .	304	103	8	0	190	85	2	6	701
Medelby . .	22	9	0	0	37	16	0	0	84
Strammels . .	363	67	2	0	233	228	4	5	892
Vornæs	0	0	0	0	2	0	0	0	2
Bregninge . .	41	28	0	0	26	18	3	0	116
Vindeby . . .	225	58	0	0	136	77	6	0	502
Bornemark	127	25	0	0	34	34	0	0	220
Troense	297	139	18	6	771	274	42	21	1268
en Slotshave	219	153	48	11	Blom. 3	Morb. 4	Mandl. 2	Mispel 1	441

I en anden Have ved Slottet: Abrikoser 3, Fersken 3, Morbær 6 o. d.

¹⁾ Høgstrøm: Taasinge paa Niels Juels Tid.

²⁾ iflg. Optegnelser i Valdemar Slots Arkiv.

Det samlede Antal Træer i og ved Byerne opgaves til 6560, hvortil kom c. 1000 Stk. ved Slottet m. fl. Steder. En Specifikation over, hvor mange de enkelte Bønder og Husmænd havde i deres Haver, ledsager Protokollen; men at gaa nærmere ind paa dette tillader Pladsen her ikke.

Nogen Lyst til at plante og forøge Frugthaven har Indbyggerne paa Taasinge i og for sig ikke udvist, og havde Kammerherren ikke selv taget sig af Sagen, var der neppe plantet synderligt i disse Tider. Imidlertid lod han omkring 1740–50 en Mængde Frugttræer indforskrive og gratis uddele mellem sine Bønder. Disse er Hovedbestanden i de ovennævnte relativt store Tal paa Frugttræer, men at det ikke gik glat med at faa dem i Vækst, ses af den følgende Beretning¹⁾:

»Kun Faa skjønnede paa denne Gave, som den fortjente, Nogle vare endog saa uforskammede, at de afhuggede Roden af Træerne, førend de plantede dem, for at Kammerherren, naar han reed omkring og betragtede Træerne, kunde see, at slige Nyheder ikke vilde lykkes her til Lands. Men Kammerherren, som fik Nys om denne Udaad, lod ved sine Jægere alle Træerne undersøge og et nyt Quantum forskrive. Derpaa forsamlede han dem, som havde afhugget Træernes Rødder, paa Slottets Flisesal, pryglede dem der lystigt igjennem med sin Ridepidsk, gav dem nye Træer og lod dem gaa. Kuren var probat, og mangen nulevende Mand velsigner i heldigt Frugtaar, naar Haven erstatter den Indtægt, som

¹⁾ Lund: Thorseng, 1822.

Jordlodden nægter, Kammerherren, fordi han varmede hans Oldefaders eller foregaaende Fædres Ryg [1822].«

Siden hen begyndte man i en Planteskole ved Slottet selv at tiltrække Frugttræerne. Gartneren paa Slottet hed (vistnok indtil 1765) Anthon Frieke og fra Oktober 1765 Hj. Dähn. I Planteskolen fandtes før 1818 i det mindste følgende Frugttræ¹⁾:

Hollandske Krieger ...	127	Kirschen Bäume.....	10
Reinette d'gris	87	Beurre d'gris	8
Rambour	101	Bergamotter	12
Zwiebeln Apffel	101	Kayser Inde	3
Barstorfer	137	Citron Bern	2
Pome d' Cardinal.....	50	Beure d'hiveur	2
Pome d' Grand.....	30	Bonchretien d'Este....	6
Pigeons d'geelee	11	Citron Zwergapff.....	6
Perment	17	Pigeons	6
Pome d' Magaard.....	9	Fransk Baune	7
Pasche pome Rouge ..	7	Barstorfer	6
Pigeons	6	Zwiebeln Zwergapff. ..	6
Wein Riben.....	11		

Af Haven oppebares en Indtægt paa gennemgaaende 70—80 Rdlr. om Aaret; men Indtægterne holdt dog ikke Maal med Udgifterne, der for Tiaaret 1755—65 udgjorde 775 Rd., mens Indtægterne i samme Periode kun udgjorde 689, hvorfor der blev et Deficit paa c. 85 Rdlr. Der solgtes særlig Frugt, men dog ogsaa Grøntsager, og Salget skete særlig til Skippere i Troense, til Norge og til Svendborg; mest af alt synes der at være solgt Frugt af Bergamotter.

Siden hen er Frugtavlens paa Øen yderligere udviklet betydeligt, og fra Taasinge stammer adskillige af vore udmærkede Frugtsorter, saaledes som det altsammen siden skal ses.

¹⁾ ifl. Optegnelser i Valdemar Slots Arkiv.

I Almindelighed har Havedyrkningen aldrig været udført i Fællesskab, og der har aldrig været fastsat Regler for dette i Byvedtægter o. l. bortset fra Bestemmelserne om Plantning af Frugttræer, Pil og Humle; men selve Dyrkningen overlodes det til Ejerne at sørge for. Imidlertid er der Undtagelser herfra, hvor der er Tale om Dyrkning af Kaalplanter i Fællesskab. Saadan Undtagelse kendes fra Samsø¹⁾, et Sted i Himmerland samt fra Trunderup ved Egeskov, hvilket sidste Sted man havde et »Plantebed« ved Gadekæret²⁾.

»Plantebedets Bestemmelse var særlig den at være en fredet Plads for Tiltrækning af de Kaalplanter, som Byens Beboere i Sommerens Løb fik Brug for. Naar man om Foraaret skulde have Kaalfrøet saaet, blev det selvfølgelig vedtaget paa Stevnen, hvilken Dag det skulde være. Paa den bestemte Dag mødte hver Mand i Byen med en Hjulbør eller Tørvekurv fuld af Hønsøgødning, der blev spredt og nedgravet paa Plantebedet. At man vedtægtsmæssig netop benyttede denne bestemte Slags Gødning; havde sin Grund i, at det var almindelig antaget, at de unge Kaalplanter derved var skærmede mod Angreb af Jordlopper, der er Kaalfamiliens svorne Fjender.

Hvem der har ført Tilsyn med Plantebedet, forlyder der intet om; men rimeligt er det, at i det mindste et Overopsyn har paahvilet Oldermanden, al den Stund han havde Tilsyn med og øverste Myndighed ved alt, hvad der vedkom

¹⁾ Fejlberg: Dansk Bondeliv.

²⁾ »Svendborg Amt«, 1908, S. 130—31.

»Byens Nytte og Tarv«. Derimod kan der næppe være Tvivl om, at Bymændene i Fællesskab har hegnet om deres Plantehave ligesom om deres »Fajl« og Marker; thi uden Gærde kunde de unge Planter umulig bevares i Fred hverken for større eller mindre Dyr.«

* * *

Et kuriøst Eksempel fra disse Tidens Havedyrkning og dens Genvordigheder har vi i det efterladte¹⁾ Digt af Skoleholder Hans Andresen, Marstal:

OVER KAALORMEN

i Haugen — 1779 — udi August.

—

Ak, nu er paa Kaalorms Plage
 Ingen Ende disse Dage,
 Som gør Haugen sørgelig!
 Grøn Kaal, som hvert Øje glædet
 Har nu dette Utøj ædet,
 Magten der tilegnet sig.
 Millioner bunted Hære
 Vil med Blad ej nøjsom være
 Borer sig i mangan Stok.
 Ja, endog det Hvidkaals Hoved,
 Som os Vinterforraad loved,
 Gennemstikkes af den Flok.
 Mere Grumhed de og øver,
 Vinternøven slet berøver
 Hvert et Blad udi sit Bed.
 Selv Fioler og Levkøjer,
 Som vort Syn og Lugt fornøjer,
 Denne Gæst gør stor Fortræd!
 Ripperne, som den afgnaver,
 Stinker, som de dødes Graver.
 Saa forandrer den vor Stads!
 Ja, den mesterlig og rammer
 Vej ind i det lukte Kammer,
 Hvor den ved at tage Plads.

¹⁾ C. T. Høy: Marstals Historie, 1913.

Ret som største Tyv og Røver
 Snart sin Grumhed den udøver
 Paa den Plant, hvor den blev set.
 Den af ingen standset bliver,
 Før Naturens Herre giver
 Den sit Rejsepas med e't!
 Dette er en traurie Scene
 I min Hauge — men skal tiene
 Mig til Lærdom denne Tid:
 At ved ingen Ting i Livet
 Her Fuldkommenhed blir givet,
 Ej Forstand, ej Kunst, ej Flid.
 Mindre Vækster mig det lærer,
 Som Insekten snart fortærer;
 Jeg og Dødelighed bær.
 Sinds og Legems Kræfter svækkes.
 Ved ej Timen, naar jeg knækkes
 Som den Plant, jeg for mig ser.
 Maa i Graven Hvile have,
 Hvor at Orme gennemgrave
 Ogsaa skal mit Legems Hud.
 Men dog ved en Almagts Stemme
 Skal jeg og af Jordens Gemme
 Hist engang igen gaa ud.

IV. Byhaver indtil c. 1770.

De ældste Byhaver af nogen Betydning har naturligtvis været knyttet til de Slotte eller Klostre, som Byerne var opvokset omkring. Amtet er sparsomt paa Meddelelser om Klosterhaver; men der har sikkert været Haver ved de fleste af Klostrene. Der tales (^{1/11} 1545) om, at Svendborg Borgere faar Livsbrev paa Graabrødre Kloster »med Haverum og Abildgaard«¹⁾, og da dette Kloster har eksisteret fra 1236²⁾, maa man vel gaa ud fra, at der omtrent lige saa længe har været en eller flere Haver ved det. Der tales fra samme By ogsaa om andre Haver²⁾ (»Skatter-

¹⁾ Cancelliets Brevbøger.

²⁾ J. Olsen: Svendborg Bys Historie, 1919.

gades Haver«); men det er her noget vanskeligt at skelne, hvad der virkelig har været Haver med Have- dyrkning, og hvad der blot har været indgærdede Jordstykker¹). Dette gælder dog knapt saa stærkt, naar der er Tale om den gamle Bylov fra 1572, for- andret 1619 og gældende indtil 1751. Af dens mange Bestemmelser gælder følgende for »Haver« af hvad Slags de maatte være²):

1. Om Byens Jorder.

Hvilke som findes at have taget noget ind af Byens Jorder, indenbyes eller udenbyes, videre til deres Gaarde eller Hauger, uden Borge- mesters Raads og Kæmners Minde, skulde det igjen udlægge inden Philipi Jacobi Dag d. 1. Maj, under deres Faldsmaal, som er 3 Mark til Byen, og ligesaameget til Kongen, med mindre det er vitterligt, at det kan beholdes for Leje.

2. Om Mellemgjerder.

Item, hvem som haver Hauger og ikke gjerder sine Mellemgjerder og Udgerder laugfast, saa det kan være hans Nabo uden Skade, da skal den, som Gjerdet ejer, bøde hvis Skade der formedelst hans Forsømmelse afkommer, og desforuden, for saadan han Modtvillighed bøde 3 Mark til Byen og tre til Kongen, om paa vorder kjert.

¹) Om »Gaard og Have i de nordiske Sprog«, se Tidsskrif- tet »Havekunst« 1925 S. 80 ff. samt Bruun og Lange: »Danmarks Havebrug og Gartnerik«.

²) J. Olsen: Svendborg Bys Historie, 1919.

3. Jordskyld.

Enhver, som haver Hauger, indenbyes eller udenbyes, skal udgive sin aarlige Haugeleje eller Jordskyld, til St. Hansdag, eller før om paaæskes, under 3 Mark til Byen og 3 til Kongen. . . .

13. Sviin i Byen.

Skulle Borgerne holde deres Sviin udi Skovene og ikke her udi Byen, Kirkegaardene eller paa Vibelt Borgerne til nogen Skade paa deres Hauger eller Græsning udi Holmene. . . .

14. Skade af Sviin.

Understaaer sig nogen at holde Sviin, som indbryder i nogen Mands Hauge og gjør Skade, bekomme de nogen Skade derover, have de det for Hjemgeld. Og dersom nogen befindes paa Kirkegaardene eller i Kirkerne, maa af Kirkeværgerne eller Byens Tjenere optages og skjæres Ørerne af dennem, og være forbrudt til Kongen og Byen.

15. Markjorder.

Skulle alle Mænd, som have Gjerder om Holmene og Øxnebjergsmarken have deres Gjerder tillukt 14 Dage før Philipi Jacobi Apostolorum Dag eller og før eftersom de derom blive advaret, og fuldgjerdet og laugfast før Philipi Jacobi Dag. Og om Rugmarkerne skulde Gjerderne være gavlet 14 Dage før Allerhelgensdag, fuldgjerdet og laugfast før Allerhelgensdag.

Hvilken der ikke gjør, tages deres Pant første Gang for 18 Sk. Byens og Kongens, anden Gang dobbelt, tredje Gang tredobbelt og saa opad, til saalænge de holde deres Gjærder laugfaste og fuldgjerdet.

19. Humle.

Befindes Nogen, som er kommen til Laug Alder, at plukke Humle af andre Folks Gjerder uden Minde, eller bryde Staver af nogen Mands Haugegjerder, eller og at plukke samme Gjerder enten i Byen eller udenfor, stande i Halsjern i 3 Timer; men er det umyndige Børn, straffes med Riis. . . .

Ved Taksation af Byens Jorder (1682) nævnes bl. a. »Klostergaarden med Hauge« og »Hans Hansens Gaard med Hauge i Brougade«¹⁾; men der har naturligvis været mange flere paa denne Tid og siden hen.

Ogsaa fra Nyborg tales der om Haver fra disse tidlige Tider. Først og fremmest er der Slotshaven; at man dog ikke her har kunnet avle alle de Havesager, som behøvedes for Hoffet, forstaar man af den Ordre, der udgik under $\frac{3}{10}$ 1554 bydende, at der skulde sendes til Nyborg Slot bl. a. 2 Læster Æbler, 6 Tdr. Pærer, 6 Tdr. Peberrod, 2 Læster Roer, 1 Læst Barkannerrødder, 6 Tdr. Sennop, 4 Tdr. Enebær, 1 Læst Løg, 6 Tdr. Persillerødder, 6 Tdr. Kabudskaal, »som Velthen Hattemager skal sylte (desuden skal han sylte 2 Tdr. hele KabudsHove»

¹⁾ J. Olsen: Svendborg Bys Historie, 1919.

der)« 50 usyltede Hoveder, 3 Tdr. Løg, som kan gemmes, osv.¹⁾ Ejheller har man kunnet avle al den Humle, som skulde bruges, og under $12/9$ 1552 samt $2/2$ 1555 købes der i Falsterbo henh. 30 og 40 Skipp, til Nyborg Slot. Endnu i 1559 kniber det for Slots- haven og Borgerne paa »Øen« at producere Have- sager nok, — der maa atter købes Æbler, Pærer. Enebær, Sennep m. m. udefra¹⁾). Haven ved Slottet har dog bestandig eksisteret, og i en Synsforretning 1660 anføres der bl. a. en Åbildhave²⁾.

Af andre Haver i Nyborg skal nævnes, at der bl. a. 1541 svares 3 Mark i Afgift af Gregers Hansens Have³⁾). Kuriøst lyder det, naar det i et aabent Brev hedder, at Ejler Hardenberg maa faa en Kronens Jord i Byen; men han skal opføre en god Købstad- bygning derpaa, og han maa ikke sætte »Tornegærde« ud til Gaden. Man har altsaa ikke med Glæde set, at han indrettede sig nogen Have, og dette har iøv- rigt ogsaa været det gængse, at Byjorderne var til for at blive bebygget med Handelshuse og ikke for at blive dyrket.

Om Præstegaardshaven (i Forbindelse med Slots- haven) hører vi i en Skrivelse af $21/3$ 1571, hvori det hedder, at »Da Hr. Lauritz Hansen, Sognepræst i Nyeborg, har klaget over, at en Have, som i Fr. Brockenhussis Tid blev lagt til Præstegaarden, i Ste- det for en Præstegaarden tilhørende Have, der hen- lagdes til Slottet, nu i nogle Aar er bleven forholdt ham, befales det Axel Viffert at sørge for, at han faar en af Haverne«¹⁾). Omkring 1750 omtales denne Have

1) Cancelliets Brevbøger.

2) Trap Danmark, IV Udgave, S. 632 (Fodnote).

3) Hofmann Foundationer.

atter¹⁾, og det er formodentlig den samme fornævnte, der omtales i 1546, da Christian III til Forening med Slotsjorderne erhvervede »en Have her uden for Byen ved gammel Kirke liggendes«, mod at Sognepræsten fik »en vores og Kronens Have her uden Byen liggendes, kaldet *Birk=Hoved*.²⁾

Hvad Havepladserne paa »Øen« angaar, da tilkom disse stadig Borgerne, men dog søgte Præsident Klaus Rasch dels ved lovlige, dels ved ulovlige Midler at komme i Besiddelse af disse; men ved en Højesteretsdom glippede dette. Senere solgtes Havepladserne ved Auktion til Indbyggerne (formentlig c. 1709).³⁾

I Faaborg omtales en Have fra $\frac{30}{3}$ 1549⁴⁾, og naar det under $\frac{7}{2}$ 1560 befales Borgmesteren, Laur. Knudsen, at bestille $\frac{1}{2}$ Læst Æbler og 2 Tdr. Pærer at sende til Nyborg Slot inden Fastelavn⁵⁾, — da kunde dette tyde paa, at Byen var bekendt for sin megen og gode Frugt, — det er dog nok snarere saaledes at forstaa, at Borgmesteren skulde bestille det nævnte Kvantum hos Tolderne. Imidlertid kender vi dog fra $\frac{16}{10}$ 1568 en Abildhave i Faaborg⁵⁾, og i Aaret 1579 omtales to andre Abildhaver, hvorover der disponeres paa forskellig Maade⁵⁾. Iøvrigt fortæller Pontoppidan⁶⁾, at »da Grønnegaden Tid efter anden der er bleven opbyggt [efter Branden 1535], saa har de [Indbyggerne] indtaget bag ved Husene et lidet Rum imellem Voldene til Hauge=Pladser, og

1) »Svendborg Amt« 1924, S. 53 ff.

2) Hofmann Foundationer.

3) Jordebog for Nyborg, 1891—93.

4) Danske Cancelliregistratur.

5) Cancelliets Brevbøger.

6) Schrøder: Meddelelser om Faaborg, 1866.

efterhaanden sløjfet Voldene for at udvide deres Hauger indtil Gravene . .« Fra et »Sandemandstog« c. 1579 nævnes der ikke saa faa »Hauger«, der dog i mange Tilfælde sikkert maa betragtes som Vænger¹⁾.

Om Haverne i disse og andre af Amtets Byer foreligger der iøvrigt ikke synderlige Oplysninger. Maaske er de en Tid lang blevet færre og færre, eftersom Bygningerne er bleven mere og mere paatrængende. I hvert Fald var By-Haver i lange Tider ikke velsete af Regeringerne, saaledes som det ogsaa foran er set, og der udstedtes Tid efter anden Bekendtgørelser, der søgte at dæmme op for Udbredelse af Havedyrkningen i Byerne, saa det ikke skulde komme til at gaa ud over den Næringsgren, som man helst saa udøvet i Byerne: Handelen²⁾. En Ting synes man dog at være interesseret i, at Byerne kunde fremskaffe (avle), nemlig Humle; thi ellers var det jo ret omsonst, naar man (som det ofte skete) paabød dem at brygge Øl til Flaaden paa dens Togter, — i 1576 skulde saaledes Svendborg og Faaborg hver brygge 10 L. Øl og Aaret efter noget lignende³⁾.

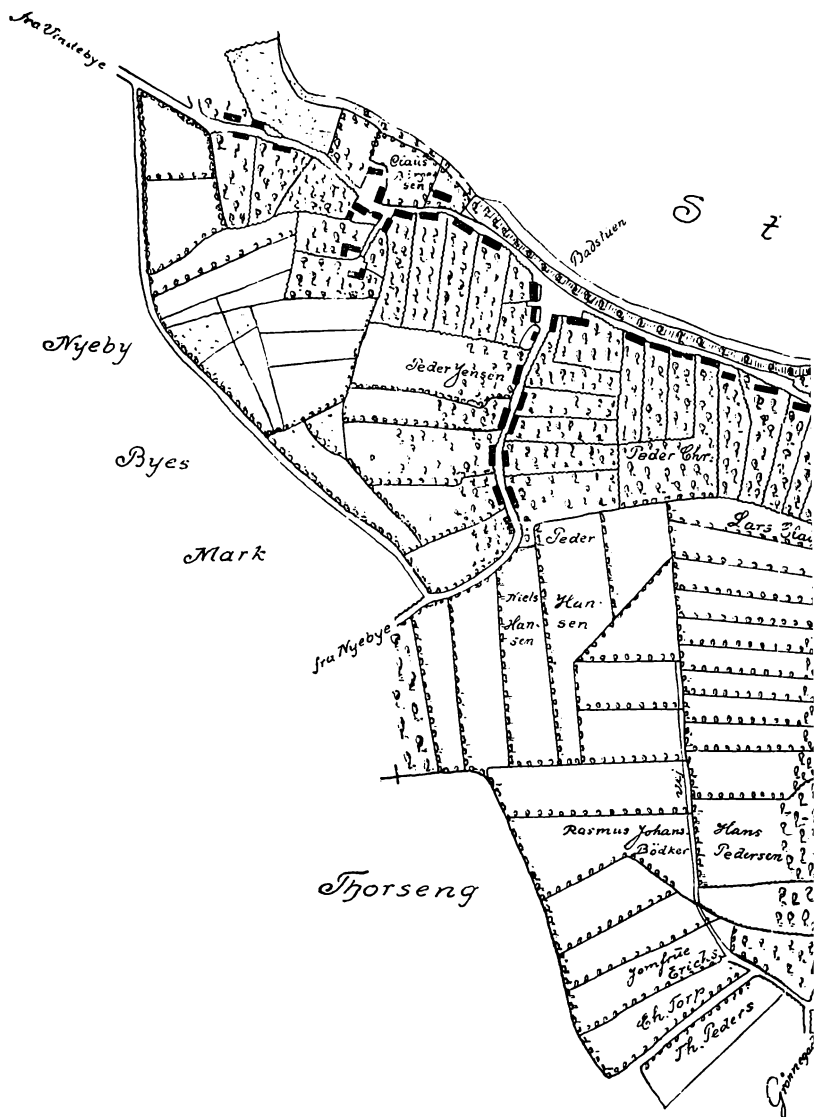
V. Omkring Aar 1800.

Skønt Danske Lov, der afløste de gamle Love og Recesser m. m., bød Bønderne hvert Aar at plante nogle Frugttræer, overholdtes dette dog ikke bogstaveligt. Nogle Herremænd indførte vel disse

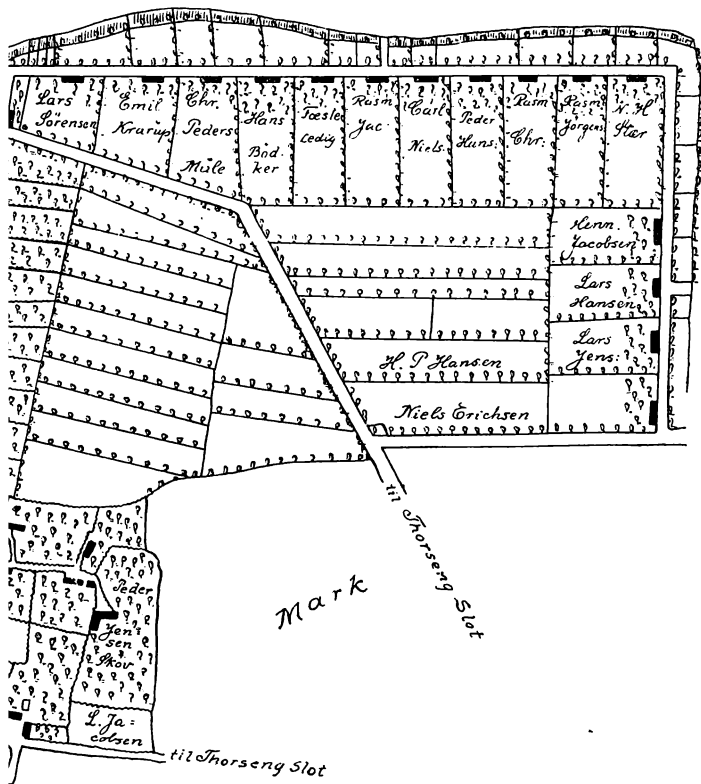
¹⁾ Schrøder: Meddelelser om Faaborg, 1866.

²⁾ se nærmere Forfatterens Afhdl. i Saml. t. j. H. & T. 1927, S. 422—423.

³⁾ Cancelliets Brevbøger.

n d e n

'gaard's

s Jorder, opmaalt Aar 1810.

Bestemmelser i deres Fæstebreve¹⁾, saaledes som det allerede er set, andre Steder indførtes Bestemmelser herom i Landsbyernes Vedtægter; men der plantedes dog mere af fri Vilje og Lyst end af Tvang, og vilde man efterkomme Lovens Bogstav, maatte man enten fælde de gamle Træer for at skaffe Plads til nye, eller man vilde ret hurtigt komme tilkort med den Jord, der var til Raadighed for Havedyrkning. Ingen Bonde havde i Fællesskabets Tid Lov at indtage den Jord, han lystede, til Havedyrkning, og først Fællesskabets Ophævelse og Udskiftningens Gennemførelse bragte en Ændring i disse Forhold.

Efter Udskiftningen udvidede saavel Herremænd som især Præster tilligemed fremskridtsvenlige, oplyste Almuesmænd deres Havelodder, og Herregaards- og Præstegaardshaverne blev ofte det Eksempel, hvorefter Bønderhaverne anlagdes. Noget helt andet var Tilfældet i Byerne, der voksede sig større og større, hvor der blev bygget paa Havelodderne, og hvor der slet ikke gjaldt de nævnte Paabud om Plantning m. m.

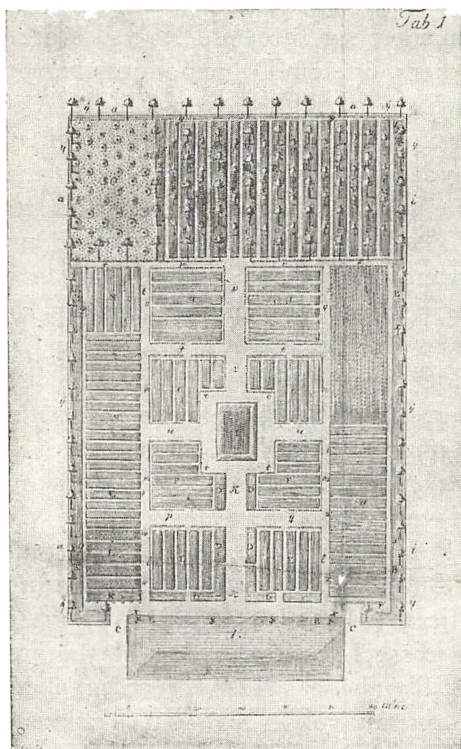
Gør vi en Rundrejse i Amtet omkring Aarhundredskiftet, faar vi af Beretningerne fra de rejsende et ret godt Indblik i, hvorledes Forholdene da havde udviklet sig. Vi følger derfor i det efterfølgende Pastor Wedel fra Everdrup paa Sjælland i hans Rejse rundt i Amtet²⁾ og faar her Lov at kigge baade paa dette og hint, baade her og der.

Rejsen begynder i Nyborg, om hvilken By det hedder, at »Offentlige Hauger er der vel ikke, men en liden nydelig Skov tæt ved Byen og Voldene gi-

¹⁾ se bl. a. Lomholt: Bidrag til Nørre Broby Sogns Historie, Fæstebrev fra 1839, S. 23—24; Høgstrøm: Taasinge paa N. Juels Tid m. fl.

²⁾ L. M. Wedels Indenlandske Rejse 1799—1804.

ver en skjøn og behagelig Promenade . . .«. Uden for Byen har vi Landevejen til Odense, »besadt paa begge Sider med Castanietræer og andre deslige«;

Mansas Haveplan, 1797.

men det gaar imod Syd, hvor vi noterer en Have ved Holckenhavn. Videre gaar det til Refsvindinge, hvor »Haverne viste . . . Ejernes Omsorg, endog med Humle, endskjønt denne Egn ikke afgiver sig saa meget med

denne Dyrkning, som i de Byer, der ligge henne ved det lille Bælt. Man ved af tilforladelige Beregninger«, fortæller Wedel, »at Fyens Land har i Aaret 1796 produceret 780 Skippund Humle og derover«. I Søllinge vidner Haverne om Flid, og »Præstegaardens Have udmærker sig fornemmelig ved saare høje og tætte Hækker«, ligesom Degneboligens Have »viser en udmærket Vindskibelighed, saavel i det nødvendige som det nyttige«. I Kværndrup finder vi, at Bageren »har en nydelig Have, Hækkerne og Lysthusene ere som Muure saa tætte, og dog alt af Ligustrum, Lind o. a. l.« Ikke mindre interessant findes Præstegaardshaven at være, thi i denne dejlige Have er »anbragte mange Perspektiver ved blot Natur og Hækkernes Anlæg: men især et er fortræffeligt; thi naar man i Stuen sidder ved Spisebordet, og en liden Luge aabnes, har man Udsigt igennem 2 Lysthuse over Parken, Agrene, Vejen til de fjernere Skove, et gandske overraskende Perspektiv«. Ved Egeskov bemærker vi Haven, og i Svinninge finder vi atter en seværdig Præstegaardshave, — den er »smuk og nydelig, med Buegange og Lysthuse af Ligustrum, hvorfra haves en fjern Udsigt over Marker, Skove og Stranden«. Paa disse Egne byder dog Haven ved Glorup de største Skønheder. Den er anlagt i et Morads, saa at der overalt vokser Siv, selv i Hækkene. Haven er »betydelig stor, den har mange og overmaade brede Alleer, Buegange, Kaskader, Damme, Broer, Lysthuuse, adskillige Vexter, Urter, Træer, Blomster og Kiøkkensager; nogle Gange fører lige ind i Skoven . . . Der er noget Seeværdigt i denne anseelige Have, Postementer, Billeder, Vandspring, Urner, Bassin, raslende Bække, Forhøjninger, Sneglegange osv.

En herlig Udsigt haves paa nogle Steder til Beltet, ja, til *Corsøer* over saa mange mellemkommende Naturens Gjenstande. En Eremit sidder i en Hytte under en Banke, jeg forskrækkedes, da dette Billede rejste sig og bukkede, men det sker ved et Bræt, der ligger skjult i Døren ved Indgangen, naar man træder derpaa, bevæges Eremiten der er udklædt med al behørig Dragt, langt Skjæg, har en Bog i Haanden, og i det heele indgyder Ærefrygt formedelst Alder og skumle Boelig, som udvendig er belagt med Mos og Bark. Naar man gaaer op fra den raslende Kilde, der ligger i en Cirkel af meget ranke Træer, igjennem en Labyrinth af mange Buskvæxter, støder man paa en Forhøjning af Naturen, der ved Konsten endnu er gjort højere, derpaa er oprejst en *Colonne* af prægtig vattret Kalksteen til Erindring om den Moltkeske Families Sammenkomst i Fyen . . .«

»Paa en anden Forhøjning staaer en prægtig, kostbar Pavillon, og desuden af hvid, italiensk Marmor: *Andromeda* i Menneske Størrelse, bunden til en Klippe med et Havdyr ved Siden, som søger at opsluge hende, da *Perseus* just kommer hændelsesviis til for for at redde hende. Det er et sandt Konstykke af Billedhuggere; thi enhver Muskel, Aare og Afrunding paa Legemet er afbildet, men endnu mere, man seer hos dette livløse Marmor Affekterne selv udtrykte i hendes Forfatning: Smerte, Frygt, Desperation og Haab. Men den vidløftige Beskrivelse er ikke fyldestgørende nok, uden saa er, at man selv er Øienvidne til dette herlige Billedhuggerie. Derfra haves atter en skøn Udsigt, og selv igjennem Irgangens Træer skimter man Vandspringet, der spiller med 18 bueformige Straaler«.

Kommen til Gudbjerg finder vi, at Præsten »har siiret Haven med nydelige Buegange, Hækker, Træer, Plantninger, Blomster osv.«, og ved Svendborg har Præsten paa St. Jørgens foruden en hyggelig Lund med Bænke o. desl. en Have, der er seværdig, »ikke formedelst Urter, Blomster og Frugttræer; thi dette er tildeels ikke plejet tilbørligen, men formedelst Kilder, Vandspring, Kaskader, Bassin og en meget skøn Udsigt fra nogle Forhøjninger; der ere smukke, naturlige, grønne Lysthuuse, Buegange af tykke, ranke Elle og Asketræer; Haven ligger paa en Brink, og Kildevældet bryder nogle Steder ud, hvor det ikke

Tempel i Glorup Have.

burde . . .« Ved Hospitalet sammesteds er der tildelt Lemmerne Haver, som »ligge ud imod Stranden og ere veldyrkede med adskillige Kiøkkenurter«. I Sørup er der »gode Haver«, og ved Hvidkilde er der »en Lysthave, engelsk Anlæg, Irgange, Sejlsbaade . . Buegange, Alleer; Haven har alt hvad man kan vente af en herskabelig Gartner, desuden adskillige frem-

mede Træer og Planter, saavel som Pommerantzer, Laurbær og Myrthetræer. I Drivhuset og Ferskenkasserne sagde man mig vel Navne paa adskilligt, men jeg erindrer det ikke«, tilføjer Præsten meget omhyggeligt. Der var endvidere ved Hvidkilde »en fortreffelig Humlehave og anden Kiøkkenhave«. Ved Rødkilde viser Haveanlæggene, at Ejeren har »Smag og Kundskab i det Skiønne«. Der er et Lysthus i Haven, og der er »Vandspring, Alleer og Træer, Planter, Urter, Blomster og Kanaler . . .«. Ved en Afstikker ind paa Kirkegaarden i Trolleborg finder vi, at ogsaa denne er en Slags Have. Den »er afdeelt i Gange med Hækker af Ligustrum og Jasminer, hvor imellem hvile Bøndernes Liig af Sognet. Det er en nydelig Idee, at levende kan finde behagelige, skyggefulde Promenader blandt de Døde«.

»Bernstorfs Minde, saaledes kaldes det ved Trolleborg anlagde Skoleholder-Seminarium«, og her er der »anlagte Plantninger, Haver, Vænger . . .«. I Faaborg er der flere Storhandlere, og »En af disse har bygt en Vandmølle uden for Byen . . . han har anlagt en Have, som uagtet den sandige Jordart, giver herlig Afgrøde saavel i Træer som i Jordfrugter. Om flere Haver i Byen kan man sige det samme, som dette viser hvad Flid og Bekostning dog kan fremvirke paa en ellers ugunstig Jordsmon«. Paa Grænsen op imod Assens Amt slutter denne Rundrejse med Wedels Bemærkninger om, at Haverne i Jordløse, Voldtofte og Flemløse er »godt dyrkede, deri Humle og Biestader«. Paa samme Sted i sin Bog bemærker han om Nyborg Amt, at af »Humle og Bier findes der ikke saa meget af som paa andre Egne«, med hvilke

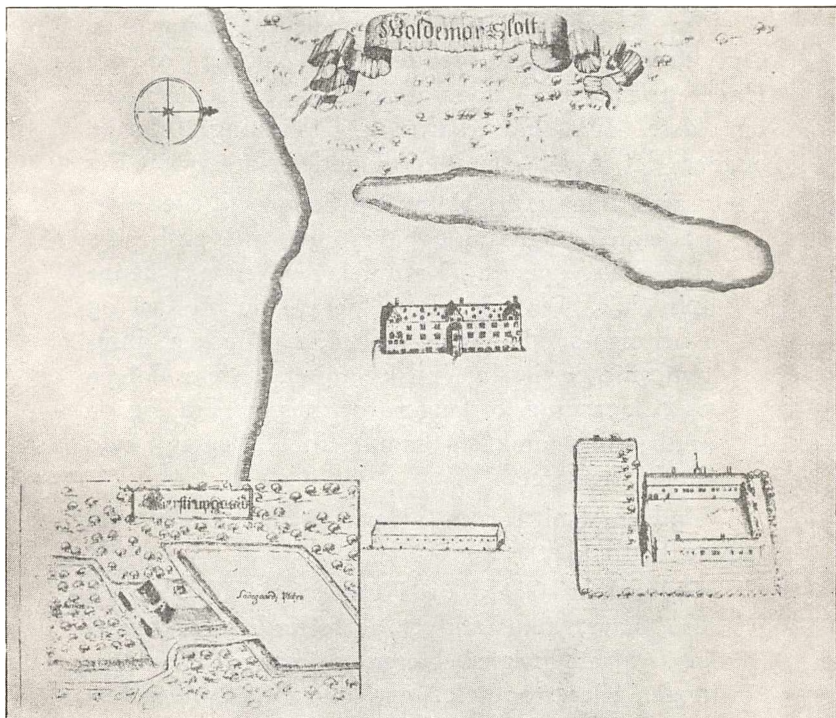
»andre Egne« han dog formentlig kun mener af Fyn, altsaa særligt hentydende til Nordfyn¹⁾).

Paa et Smut til Smaaøerne finder vi en »lille Have« ved Præstegaarden i Marstal, ligesom Byen iøvrigt »har mange meget kjønne Haver, hvor især Hækker af Ligustrum og Avnbøg ere bragte til stor Fuldkommenhed; Jord² og Træefrugter stode i ønskeligste Vext, og Indhegningerne var ypperlige hos de fleste; Situationen i sit Slags er gandske behagelig fra disse Haver, da man øjner mange Skibe . . .« I Omegnen af Byen ser det mindre heldigt ud, af Mangel paa Læ, og »alle de Piil og andre Træer, som i Haverne staae udsatte for Vinden ere afsvedne paa Bladene, og alle Grene bøje tildeels mod Østen«. Nabobyen Ærøskøbing har »dejlige Haver udpyntede af Konst og Natur«, og »Landet er meget frugtbart paa alle Slags Kornvahre, Kartofler, Hestebønner, Kaal, Rødder, Kommen o. l.«.

For Nabøen gælder det, at Husene i Troense »have smukke Haver indhegnet med Plankeværk og Stakitter«, og ved Valdemar Slot er »den gamle fordums prægtige Have . . . vedligeholdt med idelige nye Forbedringer, og nu nyelig i Slotshaven bekostet et prægtigt engelsk Anlæg af endeel gode Træer«. Til Vemmenæs Færgegaard ligger ogsaa en Have med »skjønne Træer og Jordfrugter«. Rudkøbing har sine Haver, som der dog ikke bemærkes noget særligt ved. Ved Frederiksdal derimod er Haven stor, »af omtrent 6 Tønder Lands Indhold, og er meget indbringende formedelst de mange gode Træe og Jord²Frugter«. I Omegnen befletter Bønderne sig med Pileplantning

¹⁾ se nærmere Forf.s Afhdl. i Aarboeg for Odense Amt, 1926.

og »paa de fleste Steder noget Humle, men Kartofler ikke just meget«. Sandby Præstegaardshave har aabenbart Muligheder, — »den kunde atter blive kjøn ved

Valdemars Slot.

Umage og Eftertanke«. De øvrige Sogne paa Langeland, Fyn eller de andre Øer omtales ikke, — eller der omtales ikke Haver der. Det betyder dog ikke, at saadanne ikke kan have været der, — der er Grænser for, hvad en enkelt Mand kunde ovekomme at se og opnotere. For at faa Billedet af Datidens Haver og Havedyrk-

ning suppleret vil vi gaa til en anden af Datidens Forfattere, som i Modsætning til Wedels Rejserids har givet samlede Oversigter fra Herrederne og andre lokale Egne¹⁾.

Fra Nyborg fortælles der saaledes, at man ved Opfyldning paa Strandbredderne har vundet Jord fra Havet til Haver, — uden at der iøvrigt berettes noget om disse. Om Havedyrkning i Vindinge Herred hedder det under Afsnittet »Handelsplanter«, at der

»saaes lidet Hør, Hamp og Sennep til egen Fornødenhed, af Humle haves lidet til Husbehov, dog ikke overalt. Kartoffelavlens er paa denne Egn ikke i Gang, lidet deraf som af Kaal og Roer haves i Haverne, men ikke i Marken. Bonden anfører til sin Undskyldning, at deres Tilsyn og Oppasning forlanger for megen Tid, og en Indhegning omkring samme for Qvægets Skyld mod Efteraaret«.

Under Afsnittet om »Havevæsen« fortælles fra samme Herred, at

»Til enhver Gaard og Huus er en Kjøkken- og Frugthave, som afgiver de fornødne Køkkensager. Naar Frugten bærer til, kan deraf sælges noget, eller stødes i Most, hvormed Bonden forstaaer vel at omgaaes. I Flødstrup Sogn lægges meget Vind paa Kirsebærtræer, som ofte giver Eieren 16—20 Rdl. Fordeel, de sælges deels grønne, deels tørrede«.

Til Forklaring over den ret udbredte Havedyrkning kan anføres, at Befolkningen her synes at lide Grønsager ret vel. Spisesedlen for Ugens Dage vid-

¹⁾ Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand, 1806

ner om mere flittig Anvendelse af Frugt og Grønt end mange andre Steder. Om Vinteren lyder den paa følgende:

Søndag: udblødt saltet Kødsuppe med Hvidkaal paa eller Melklumper og Kødet til Eftermad.

Mandag: Byg eller Boghvedegrynsvælling og stegt Flæsk.

Tirsdag: Grønkaal eller Ærter kogt paa saltet Gaasekød eller Flæsk, Kødet til Eftermad.

Onsdag: udblødt Kødsuppe eller Gaasekropsuppe med Kødet til.

Torsdag: Mad som om Tirsdagen.

Fredag: Grød eller Kogemælk eller Melpap, Æble- eller Pæresuppe, saavel som Bygsuppe med Kirsebær, Blommer eller Kriger paa. Til Eftermad Pandekager eller stegt Flæsk.

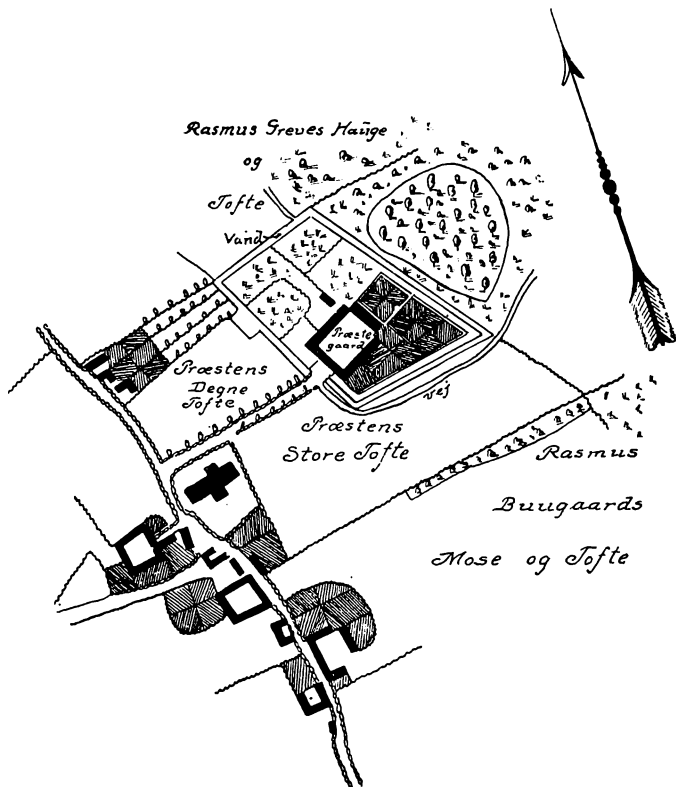
Lørdag: Ærter og Flæsk, eller Øllebrød, oplukket Kød fra Ugen, med tør Frugt paa, med Sirup og Eddike.

Til Barsler: Boghvedegrød med Korender.

Fra Vindinge Herred har man en af de interessanteste Bylove, — i hvert Fald i Henseende til Havedyrkning o. lign. Emner. Den er forfattet af Etatsraad Friederich Bagger til Juulskov, og har gældt for Refsvindinge By fra 1773, — altsaa fra Tiden før

Fællesskabets Ophør. Af dens mange Artikler skal anføres dem, der gjaldt for Have og Hegn:

»Hver Mand skal aarlig sætte i det mindste

Kort over Svanninge Præstegaard — opmaalt Aar 1798.

3 Favne Steengjerde paa den Maade, som er anviist, og nu i 3 Aar har været brugt og ej anderledes; thi dermed kan bedst afstedkommes, Stavrene forkortes, Gjerde-Skoven spares, Svinebrud afværges og Stene samles af Jorden. Hvo

som sætter mere end 3 Favne, han nyder de 5 første Aar fra Juulschov for hver Favn, som er 5 Qyarteer høj, 8 Skilling. Og skal dette hver Mortens Dag eftersees og afgjøres.

Hver Mand skal aarlig opfrede nogle Læse-Torne, især paa de Steder, hvor der er slet Mark.

Ingen maa afhugge nogen Læse-Torn under Straf af 4 Mark . . .

Baade Huusmænd og Gaardmænd skal aarlig plante nogle Pile ved deres Hauge, Tofte og Vang-Gjerder, som baade hjælper paa Gjerdesel og gjør at Gjerderne ikke saa let falder; alt under den Straf Loven paabyder.

Hver Mand skal sætte en Rad Sten ved sine Hjemgjerder for at holde Svin fra dem.

Saa bør og hver Mand plante nogle Frugttræer, indtil han i det mindste har 20 Stykker i god Væxt; og aarlig at lægge noget Humle, indtil han har 30 Kuler, om han dertil haver Plads, samt aarlig saae i det mindste 1 Skjeppe Hør eller Hampe-Frø, alt under den Straf Loven paabyder

Befindes nogen at hjembære Stavre eller Gjerde-Brænde enten af Mark-Tofte eller Hauge-Gjerder, da skal han, endskjønt han siger at have taget den paa fremmed Grund, strax bære den til sin Ejermand og betale i Straf første Gang 2 Mark«

Vedtægten er ret nøje i Kontakt med »Danske Lov«, hvis Bestemmelser om tvungen Plantning dog efterhaanden gled ud af Sagaen.

Fra Gudme Herred hedder det:

Af Hør og Hamp saarer Bonden meget lidet.

Paa Kartoffler, Humle og Kummen lægge de ingen Vind. Grønkaal er næsten det eneste man finder i deres Haver. I Vejstrup Sogn købe de endog Hvidkaal, Løg og Rødder paa Herre- og Præstegaardene, ja, endog fra Kjøbenhavn.

Noget bedre lyder det fra Sallinge Herred:

Af Hør, Hamp, og Humle avles vel noget, men neppe til Fornødenhed, og endnu mindre til Salg. Kartoffelavlens udbreder sig derimod mere, og findes i nogle Sogne i temmelig Mængde.

I Skjoldmose Løkker arbejdede Proprietær Berg ivrigt for Haverne, og af Beretningerne fra Sunds Herred fylder da denne om Bergs Arbejde sin Del. Han opgravede Jord fra nogle Damme og tilplantede den med Hvid- og Rødkaal. Endvidere har han anlagt »en ny Have i engelsk Smag, 28 Td. Ld. stor, hvori er plantet 400 Frugttræer, anlagt deri mange Skp. Land med Humle, og avler i den en stor Mængde Kommen, Sennop, Kartoffler og Køkkenurter. For at vise denne Mands Iver og Lyst ei alene at befordre sin egen Jords bedste Dyrkning, men endog sine Underhavendes, har han aarlig udsat 20 Rdlr. i Premier at uddele til dem af hans Huusmænd, som vise meest Flid med deres Jords og Havers Dyrkning, desforuden giver han dem fornøden Havefrø, samt har givet enhver Huusmand et Exemplar af Mansas Have-Katekismus . . .«

Fra Sunds Herred hedder det endvidere, at »siden Udparcelleringen lærer mange at lægge Kartoffler i Haverne, ja, og i Tofterne. En Huusmand i Steenstrup solgte i Aaret 1801 for over 50 Rdlr., og i 1802 lige saa meget. De smaa Parcellister vil snart lære

at bruge Kartoffler, og disse vil igen lære Større at tilbringe sig større Fordele, end efter almindelig Slen-
drian«. At dog ikke alle vidste at bruge Kartoffler til Menneskeføde, men kun til Svin, forstaas af Bemærkningerne senere, hvori det hedder, at en Mand har avlet 100 Tdr. »Poteter«, som han brugte til Svinene, idet han stødte dem som Æbler til Most og gød Vand derpaa, »hvilken Maade jeg holder for den bedste!«

Om Thurø berettes, at Bønderne har »gode Frugthaver«, og paa Taasinge dyrkede Baron en paa Thorseng Kaal og Kartoffler i Marken. Sammesteds fra hedder det:

»I deres Haver have nogle Bønder Kummen, som er meget fordeelagtigt, da paa en skp. Land bequem Jord kan avles 8 til 10 skp. Kummen, som sælges fra 8 til 10 Mark Skjeppen. Men da Kummen forlanger nøje at renses og luges, saa har en Bonde sjelden deraf mere end 1 skp. Land. Paa alle Slags Frugttræer lægge saavel Gaard- som Husmænd megen Vind, her fra Landet kan aarlig sælges for 2000 Rdlr. Frugt og derover. Det sælges til Skipperne paa Øen, som føre det til Kjøbenhavn. Af Most presses intet. Til Frugttræers Udbredelse er anlagt ved Slottet en stor Frugttræskole. Ligeledes har Husmand Rasmus Hansen i Vaarø By en god, selv anlagt Frugttræskole. Den afdøde Sognepræst Hr. Flor yttrede det Ønske, at Huusmændene vilde plante ved deres Gjærder Frugttræer, det kunde skee uden Skade for Sæden, da den var fri, og kunde tage mod Soel og Luft. *Kjøkkenurter* dyrkes

ikke af enhver Mand, men i Særdeleshed af nogle enkelte, som da igjen udsælge til andre.«

Af »Særegen Industri« nævnes, at

»Urter samles om Sommeren i temmelig Mængde, og afsættes til Apothekerne i Svendborg og Rudkjøbing, som igjen afsætte meget til Kjøbenhavn. Det vilde visselig betale sig, om Huusmændene lagde Vind paa Roser og Lavendler, og nedsaltede samme, de vilde finde god Marked i Hovedstaden, hvor samme søges til Potpuri«.

Fra Strynø hedder det ret trøstesløst, at

»Ingen Frugt eller Kjøkken-Haver gives, ikke et vildt Træ paa hele Øen. Præstens Have er den eneste Undtagelse. Bønderne ønske ikke at blive udskiftede, og have det mod Udskiftningen: [bl. a.] At de . . . nødtes til at forlade deres gode Kummens-Haver

Deres Kummens-Haver er en vigtig Næringsgreen. Hver Gaard og Huusmand har en Have med Kummen af Størrelse fra 1000—3000 Kv. Alen. Disse Kummens-Haver forblive uforandrede, de holdes blot rene for Ukrud, og gjødes overmaade stærkt aarlig. En Mand sætter paa sin Kummehave af 1½ skp. Byglands Størrelse aarlig 30 Læs Staldmøg og forraadnet Tanggødning. En Have af denne Størrelse kan indbringe ham aarlig 2 og meget ofte 3 Td. Kummen. Prisen paa 1 Td. Kummen var forrige Aar 15 Rdlr.; i Aar er den lavere.»

Fra Ærø hedder det bl. a., at der paa Ærøskøbing Mark dyrkes meget Koriander, Sennep, Gulerødder, Kaal, Løg m. v. Disse Produkter afsættes i Lybæk og Flensborg. Endvidere hedder det at

»Paa Hamp og Humle lægges ingen Vind. Af Hør saaes noget lidet. Paa Sennep, Kummen, Løg og Gulerødder lægges mere Vind, og samme haves i Haverne, ikke alene til eget Brug, men og til Salg, og forsendes om Efteraaret til Flensborg, Aabenraa og Sønderborg, dog ikke af Betydning, og mest af Søby Sogn.

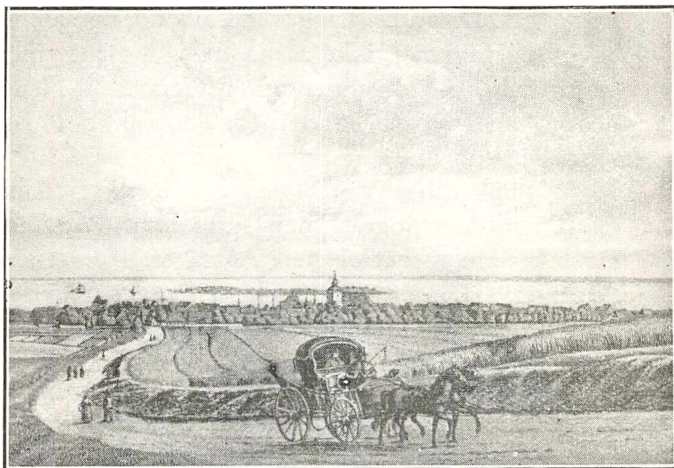
Kummen har været meget brugelig i Riise og Tranderup Sogne, men dens Dyrkning indskrænkes nu meget af flere Aarsager. I de senere Aaringer har den Sæd ikke lykkedes vel, den fordrer megen Gødning og Arbejde, man vælger nu hellere Kartoffler. Naar det lykkes meget vel med Kummen, kan 1 skp. Udsæd give 12 Skp. a 8 Mrk., udgjør 16 Rdlr. Omkostningen beregnes saaledes til 1 skp. Kummensæd:

	Rd.	Mrk.	Sk.
1 skp. Kummen	1	2	0
Graves dertil i 5 Dage Arbejde det med Kosten a 24 sk.	1	1	8
3 Gange at luges, 8 Dage hver Gang	6	0	0
2 Dage til Bjergning og Tærskning ning	0	3	0
	9	0	8

Anm. Arbejdet forrettes af Husets egne Folk, eller Stykket udleies til Inderster, som for Gravning, Sæd og Lugning faaer den halve Fordeel.

Kartoffelavlén har i den senere Tid udbredt sig mere, smaa Pletter i Enden af Agrene eller paa et andet bequemt Sted tages ind dertil.

Til mange Bøndergaardé ere temmelig store *Haver* med de sædvanligste Kjøkkenurter, Kaal, Løg, Gulerødder, Persille m. v. Paa nogle faa

Prospekt fra Ærøskøbing c. 1821.

Aar har de ogsaa lagt Vind paa Hvidkaal, det som kan undværes, sælges til Ærøskjøbing. Bladene, som blive tilbage, kastes i en muret Kumme i Bryggerhuset, hvor de med Vand paa, holdes indtil Køerne tages ind, hvilke æde denne Sauce begjærlig, og give derefter god Melk.

Af *Frugttræer* gives ikke mange paa Øen. Hos enkelte findes gode Frugt- og Kjøkkenhaver, de selv have anlagt, saasom hos Præsten Hr. *Monrad*, hos Hr. *Ove Fabricius*, Parcellist paa

Søbygaard, og Hr. *Moritzen*, paa Hovedparcellen af Gravensteen, Den sidst anførte har og lagt Vægt paa Rapsæd, efter et Fjerdingkar avlede han næsten 8 Tdr., nu har han besaaet en heel Tønde Land dermed.

Frugttræerne tages sædvanligen fra Als, men da de ofte faae Kræft og udgaa ved Omplantningen, har Præsten, Hr. Monrad fundet det mere passende at opelske Frugttræer paa Stedet af Kjerne, og han vil have bemærket, at de bære den samme Sort Kjernen er af, uden Indpodning, han troer Indpodningen er overflødig, uden i vilde Stammer. Han føjer til: »Naar Træer opelskes af Sæd, og blive i den samme Grund omplantede, faae de sjelden, ja, aldrig uden ved Beskadigelse nogen Sygdom, paa den fugtigste Grund blive de uden Moes, og om der kommer lidet, skader det dog ikke Træet. Man kan drive den til Væxt og Frugtbarhed, naar man et Par Alen fra Stammen lægger den Gjødning, som samles fra Haven. Træet trækker deraf fornøden Næring, og bærer overordentligen. Ved at borttage Løvet i Efteraaret, som skulde dække Roden, standses Træet baade i Væxt og Frugtbarhed. Frugterne gjemmes bedst imod Frost, og bevares deres Smag, naar de hensættes paa tørre Steder, forvarede i det af Soel og Vind tørrede Løv«.

Al god Mening tiltrods, holder Pastor Monrads Theorier ikke ret vel Stand over for de nu gængse Regler for Arvelighed og Frugttrædyrkning.

Sidste Afsnit i denne Oversigt omhandler Langeland, hvorfra det hedder:

»Hør og Hamp dyrkes ikke meget, Humle endnu mindre¹⁾, Sennep og Kummen alene i Haverne og det sjelden. Paa Hou, den nordligste Odde af Landet, findes den største Mængde Frugttræer, og derfra udføres aarlig endeel Frugt til Sjælland og Fyen, De øvrige Bønder i Landet have vel Kjøkken- og Frugthaver, men det er ubetydeligt, hvad som haves. Naar den fornødne Kaal er sat, ligger den øvrige Haveplads sædvanlig til ingen Nytte. Kun faa presse Most, og ei uden til eget Brug, Den bedste er den, som laves af Keiserindepærer, med Tilsætning af Slaaen, der haver faaet nogle Nætters Frost, hvis Saft tilligemed Kjernerne ikke blot forhøjer Smagen, men giver og Mosten en smuk rød Farve.«

Blandt de enkelte Haver fra denne Tid kendes bl. a. Præstegaardshaven i Nørre Broby²⁾. Ved Præstegaarden var der (1803) hele to Haver; i den største var der 35 gl. Abildtræer og 9 gl. Kirsebærtræer; 33 unge Æble- og Pæretæer, som var plantet af den daværende Præst. I den anden Have var der 6 gl. Æble-, Pære- og Blommetæer, som havde tilhørt en da afbrudt Bondegaard fra før Udskiftningen. I samme Have var en Humleplet med 662 Rødder. Omkring Haverne var et Risgærde i forsvarlig Stand, og ved den store Have var dette beplantet med Hassel inden for Gærdet mod den østre Side. Ved Synet 1804 paa samme Haver bemærkes det, at Humleha-

¹⁾ En stor og god Humlehave gives ved *Brolykke*, en vel-dreven Avlsgaard.

²⁾ Lomholt: Bidrag til Nørre Broby Sogns Historie, 1918.

ven er bleven udvidet med en Plet, hvori der er lagt Rødder til 300 Stænger.

* * *

Om en enkelt flittig og haveinteresseret Kone hedder det fra c. 1790, at Karen Nielsdatter i Sødinge poder og beskærer selv sine Frugttræer, og om Efteraaret støder hun Most med en Trækølle i et Trætrug, hvorefter Mosten presses, tappes paa Ankere eller Tønder,— undertiden koger hun ogsaa Æble- og Pæresirup. Og som hende er der mange, der under beskedne Kaar holdt Interessen for Frugtavl og Anvendelse af Frugterne vedlige og spredte Kundskab derom til mange Sider. Hendes Sønnesøn er den siden saa bekendte Frugtavler Thyge Hansen i Ferritslev¹⁾.

Paa den anden Side var der jo ogsaa dem, der ikke tog sig af de hjemlige Værdier, og for hvem Æbler og Pærer ikke var noget af Værdi. Saaledes sagde man, at en Gaardmand i Volstrup vragede de tørrede Æbler og Pærer, og i Stedet spiste han Svedsker og Rosiner; men da han ikke kunde holde sin Gaard i Volstrup og maatte bytte den med et Hus i Hverringe, var Folk ondskabsfulde nok til at sige, at den ovennævnte Omstændighed var Aarsagen til hans Ulykke²⁾.

¹⁾ »Svendborg Amt« 1910 S. 40—41.

²⁾ »Svendborg Amt« 1919 S. 20—21.

VI. Landhusholdningsselskabets Præmieringer og øvrige Arbejde i Havesagens Tjeneste.

Skønt Paabudet overfor Bønderne om, at de skulde plante Æbler, Pil og Humle, endnu stod ved Magt ved 18de Tallets Begyndelse og forøvrigt eksisterer i Ubemærkethed den Dag i Dag, var der kun faa Herremænd, der paasaa om deres Bønder virkelig efterkom Loven paa dette Punkt, og der var endnu færre Bønder, der gjorde det, der var paabudt. Skulde Plantnings- og Havesagen have Fremgang, da maatte det ske ad andre Veje end ad Paa-budenes. Og den Vej, man da gav sig til at betræde, var Belønningernes og Paaskønnelsens Vej. Arbejdet med dette overlodes til Det kgl. danske Landhusholdnings Selskab, der stiftedes 1769. Og blandt dette Selskabs mange Opgaver var netop den, der angik Præmieringerne den, der udadtil mærkedes mest. I det følgende vil vi se lidt paa de Præmier for Flid i Plantning og Havedyrkning, som uddeltes af Landhusholdningsselskabet, idet Beretningerne herom, særligt hvor de er mere omfattende, giver et rørende Billede af Almuens Arbejdskaar, Flid og Nøjsomhed¹⁾.

Den første Præmie for Havedyrkning paa Fyn falder 1777 og gives Selvejer Lars Jensen i Hindevad for Humledyrkning. Der tildeltes ham »den større Guldmedaille«. Aaret efter tildeltes Selvejer Rasmus Jensen i Gundersø samme Præmie, — ogsaa for Humleavl. For samme Arbejde modtager Fæstebonde Rasmus Ipsen i Aahøjrup den mindre Guldmedaille,

¹⁾ Landhusholdningsselskabets Skrifter og Aarsberetninger m. m.

mens den større Sølvmedaille gives til Malta Freundahl i Laage og den mindre Sølvmedaille til Pastor Krag i Gjelsted tilligemed 50 Rdlr. kontant. 1779 modtager Fæstebonden Niels Laursen i Aahjørup, og Fæstebonde Anders Nielsen sammesteds samt nogle andre Bønder i samme Sogn Medailler eller Pengebelønninger, — ogsaa for Humle; 1780 faar Gaardmand Niels Jensen af Nymark, Haarslev Sogn, Medaille og 30 Rdlr. for Humleavl, — 1781 faar Selvejer Jørgen Juul til Broholm 40 Rdlr., ogsaa for Humle; 1785 faar Rasmus Sørensen til Ellegaard, Harrendrup, 40 Rdlr.

I de først derefter følgende Aar opgives ikke, til hvem der er uddelt Præmier — kun Summerne — og man synes en Tid særlig at hefte sig ved Kartoffelavlens som Markkultur. I en Indberetning om dette hedder det, at i »Sunds Herred i Omegnen af Svendborg drives Kartoffelavlens ikke betydeligt, for det meste kuns i Haver, naar undtages Hr. General-Maior Juels store Drivt paa Thorsenge og nogle Gaardmænd, som der have fulgt hans Eksempel . . .« Nærmere omtalt hedder det fra Thorseng, at »uden for hans Have, som er besat med Apothekerurter, Frugttræer og Bikuber, i og ved den Side som er meest udsat for Vinden, beskyttet med tæt og højt staaende Naaletræer, er en lang Kartoffel- og Brakfrugt-Kielder«.

Fra 1811 udvides Interessensfæren angaaende Haver fra Humleavl til andre Kulturer, og der falder en Præmie for Peberrodavl, hvorom meddeles:

Husmand Caspar Petersen i Steenstrup . . . har i Aaret 1810 avlet 230 Lpd. 8 Pd. Peberrod, samt avlet en betydelig Deel Hævevexter, og 4 Lpd. Hør, hvorfor ham blev tillagt en forhøjet Præmie af det tredie Sølvbæger, med Paaskrift: for Peberrods Avl.

For Havedyrkning falder der i 1812 en Præmie paa Langeland:

Selvejermøller Hans Christian Rahn i Snøde Mølle . . . har i en Tid af 12 Aar lagt Vind paa Dyrkning af Frugttræer, af hvilke han hvert Aar har plantet 2 til 300 Stykker. I Planteskolen har han for nærværende Tid 2000 Stammer, hvoraf 702 ere forædlede. Til adskillige Gaarde og Husmænd har han skjænket 209 Stkr. og til billig Priis solgt 209 Stk. Han dyrker Kartofler som anvendes til Kreaturers Fedning. Denne Flid belønede Selskabet med dets 4de Sølvbæger.

For Indsamling af medicinske Urter falder der Præmie i 1813:

Fellbereder Schultz i Rudkøbing har tilstrækkelig godtgjort, at han i Aaret 1813 har deels med Familie selv samlet deels laadet indsamle og solgt til Apothekere 4150 $\frac{1}{2}$ Pd, forskjellige Sorter medicinale Urter. For denne betydelige Mængde er ham tilkjendt 30 Rbd.

1819 faar Husmand Knud Nielsen i Stenstrup Præmie for Humleavl, og 1820 hedder det, at:

Husmand Rasmus Hansen af Kaliko, Svendborg Amt, har ved sit Huus anlagt en Humlehave paa 1 Skp. Land, samt desuden for Betaling adskillige Humlehaver for Andre. Men da Humleavlen er temmelig udbredt i Fyen, saa fandt Selskabet ingen Anledning til ved Belønning at opmuntre til denne Avls videre Fremme sammesteds.

1822.

Husmand Knud Nielsen af Steenstrup, erholdt i Aaret 1819 en Belønning af 30 Rbd. Sedler for sin utrættelige Virksomhed i at anlægge Humlehaver. Han har nu beviist at have i de sidst forløbne 3 Aar anlagt nye Humlehaver til ialt 5,390 Rafter, fordeelte paa 29 forskellige Steder, samt har tillige bestandigen sysselsat sig med at passe de allerede anlagte Haver. Attestanterne ere Hr. Pastor Tømmerup, Proprietair K. Andersen, med flere, for hvem Reclamanten har anlagt Humlehaver.

Endskjønt Knud Nielsen allerede engang er belønnet, fandt Selskabet sig dog foranlediget til at bevilge 20 Rbd. Sedler, som en ny Opmuntring for denne trængende Mand. da den Iver, hvormed han virker til Humleavlens Udbredelse i en Egn, hvor denne Avl forhen ikke var almindelig, er saare nyttig og roesværdig.

1823.

Huusmand Hans Hansen Kudsk i Lunde Bye og Sogn . . . Paa den ham tilhørende Huuslod laae en udyrket Mose, 10 Skpr. L. stor, som forhen var begroet med store Stæretuer. Siden Aaret 1811 har han anvendt megen Flid for at opdyrke denne ufrugtbare Mose, og har til den Ende forsynet den med endeel Vandgrøfter og med flere hundrede Læs Mergel, saa at den nu er omdannet til fortrinlig Havejord. I denne saaledes opdyrkede Have har han i flere Aar avlet Rødløg, Gulerødder og andre finere Haveprodukter saavel som forskellige Slags Kaal samt Humle. Til Peberrodavl har han dog især benyttet denne Have; har af Peberrod aarligen produceret 60 til 80 Pd. efter Aarens Beskaffenhed. — Rigthigheden heraf er attesteret af Stedets Præst, Hr. Tømmerup, af Gartner Jensen og Rasmus Marquardsen.

Hans Hansen bevilgedes, som en Opmuntring i den omdelte Anledning, et Beløb af 20 Rbdlr. Sedler.

Huusmand og Skræder Hans Jørgensen i Høie Bye, Lunde Sogn . . . har opført endeel Stengjerder, plantet vilde Træer, anlagt en Have, osv. Disse Foretagender ere alle af den Art, at de ikke kunde blive Gjenstand for Belønning.

Om de af Gaardmand Christian Olsen Ravn paa Ballen Mark, Sunds Herred, anlagte Hegnsgrøfter og udplantede Frugttræer er en Synsforretning indsendt til Selskabet.

1824.

Huusmand Jørgen Hansen Greve i Svanninge . . . Han avler en ikke ubetydelig Mængde Humle af den store engelske Sort og har tillige for Andre anlagt Humlehaver, som han vedligholder. Hans øvrige Vindskibelighed bestaaer i Kurvefletning og anden nyttig Haandgøring . . . Som et Agtelsestegn i den ommeldte Anledning tilkjendtes Huusfæster Jørgen Hansen Greve det 5te Sølvbæger, med Paaskrift: »For en Huuslods forstandige Dyrkning«.

Seminarist Jørgen Henr. Nielsen har siden Aaret 1823 været Medhjælper hos sin Fader, som er Skolelærer i Aarslev Høirup, Vinding Herred . . . , og har i denne Stilling isærdeleshed viist roesværdig Iver for Havedyrkningen, for i denne Henseende at give Almuen et følgeværdigt Eksempel, Den til Aarslev Høirup Skole hørende Have, forhen omtrent 1872 Kv. Alen stor, udvidede han til det dobbelte Areal og lod den omgive med Jordvold, beplantet med Hasselbuske. Formedelst Havens høie Beliggenhed var den meget udsat for Vinden, hvorfor han inden for Hegnet plantede endeel Hasler, Poppler m. m.; Havens Overflade, som var saare ujevn, har han planeret, hvilket Arbejde kostede megen Møie, da en Bakke af temmelig betydeligt Omfang maatte sløifes og Jorden med Hjulbør henføres i

Fordybningerne. I Haven findes nu 36 Stkr. forædlede Frugttræer i den skjønneste Vext, foruden en Træskole med 100 unge Planter, opelskede af Kjerne ligesom hine. I det ene Kvarter af Haven har han udført et Humleanlæg paa 25 Kuler, og den Humle have avler er af en fortrinlig god Art. Arbejdet har han selv besørget med nogen Hjelp af Skolebørnene. Han har attraaet en Understøttelse for end mere ved sit Exempel at kunne virke til Havevæsenets Fremme blandt Bønderne i Omegnen, og hans Andragende er paa det bedste anbefalet af Pastor Gylden-dahl, Skolelærer Felding og Sognefoged Frantz Nielsen. Supplicanten bevilgedes et Beløb af 20 Rbd. Sedler som Opmuntring og Bidrag til at fortsætte sine gavnlige Bestræbelser i denne Sag.

1825.

Huusmand Hans Madsen Aagaard i Haagerup, Brahetrolleborg Sogn . . . I sin Have har han plantet 38 Frugttræer, største Deelen forædlede . . . 4de Sølvbæger . . .

Selvejer Rasmus Hansen paa Gaarden Veirholm i Ollerup Sogn ved Svendborg har i de 7 Aar, han har besiddet denne Eiendom, betydeligen forbedret samme ved iværksatte Grundforbedringer. I Særdeleshed har han anvendt meget Arbeide paa at opdyrke en sumpig Mose paa henved 3 Tønder Land i Gaardens Have . . . I de første Aar benyttede han den opdyrkede Mosejord, ligesom den øvrige Deel af Haven, til Kjøkkensager, men siden indsaae han, at Jordens Anvendelse til Peberrodsavl vilde svare bedre Regning. Denne Avl, som han nu har drevet paa femte Aar, er efterhaanden saaledes udvidet, at han i Aaret 1825 avlede 528 Lpd. Peberrod, som han afsætter uden Vanskelighed, da den er af fortrinlig Godhed. Af hiin forhen saa godt som unyttige Mose udbringer han saaledes nu en aarlig Indtægt af over 600 Rbd. De indgrøftede Gange mellem Peberrodsquartererne har han ført sig til Nytte ved at beplante dem med 4430 Stkr. Rødpiil (*Salix purpurea*), hvilken Pileart, som bekjendt, er fortrinlig skikket til Kurvefletning, Den egentlige Have benytter han nu til Kommenavl. Det anførte er attesteret af Provst Bredsdorff i Ollerup, Proprietair, Ridder Berg til Skjoldemose og flere af Egnens Beboere; desforuden have adskillige af Hovedstadens Urtekræmmere bevidnet, at den Peberrod, de have kjøbt af Rasmus Hansen, er af meget bedre Qualitet end den tyske. For denne ualmindelige Virksomhed tilkjendtes ham som et Agtelsestegn, Selskabets 4de Sølvbæger, med Paaskrift: »For utrættelig og tænsksom Vindskibelighed«.

Ved denne Tid ophører Selskabet med Præmieringer af denne og lignende Art inden for Svend-

borg Amt, idet man ræsonnerer som saa, at der er andre Amter af Landet, hvor det er af mere Vigtighed, at der vises Eksempler paa god Havedyrkning, end i vort Amt, og hvor altsaa en Præmiering og Opfordring til at søge og konkurrere til en saadan derfor er mere rimelig. Da derfor Gaardmand Jacob Petersen i Snøde paa Langeland Aaret efter forsøger at faa Præmie for sin Havedyrkning, lykkes dette ikke, idet man henviser til ovenstaaende Motivering for, at der ikke mere præmieres Haveanlæg i Amtet. Det samme gælder, da Husmand Knud Nielsen i Stenstrup atter søger om Understøttelse, — man motiverer desuden et Afslag med, at man ikke præmierer den samme Genstand tre Gange.

VII. Almueskolen og Havebrugets Fremme.

Saa tidligt som i Chr. VI's Forordning om Skoler paa Landet siges det, at »Til ethvert Skolehuus skal og legges en tilstrekkelig *Kaalhauge*, og hvor det er giørligt en med Træe eller Gierde indhegnet Brønd«. Hvor en saadan Skolehave kunde anlægges, skulde den være en Indtægtskilde for Læreren, og den blev tillige til et Eksempel for Almuen. Vi har af det foregaaende set, at der adskillige Steder er nævnt gamle Skolehaver, og flere vil blive nævnt i det følgende.

Noget før 1800 begyndte Regeringen at indse, at Skolelærerne maatte kunne bruges i Havesagens Tjeneste, og de eksisterende Haver kunde ligeledes tjene denne Sag. For ret at faa Gang i det, maatte

man dog naturligvis undervise Lærerne i Havedyrkningens Theorier og Praksis, og da der under 6. Juni 1794 udstedtes et Reskript angaaende Oprettelse af et Seminarium paa Fyn, forlangtes der i dette bl. a., at der skulde gives Undervisning i »theoretisk og practisk Kundskab i Mark- og Have-Dyrkning«. Da Seminariet var oprettet, kom der til at staa i dettes Reglement en § 6 om Havedyrkning, sigende, at¹⁾

I Præstegaardens Have kunne Seminaristerne faae den fornøedne practiske Underviisning i Have-Dyrkning; dog forbeholder han [3: Præsten] sig de derved frembragte Frugter, da Haven er ej af nogen betydelig Størrelse [og]

For at give Seminaristerne practisk Underviisning i Have-Dyrkning, tilbyder han sig een eller 2 Gange ugentlig at antage og af egen Kasse at lønne en i Nærheden boende simpel, men dog kyndig Gartner. . . .

Saaledes udrustedes da Skolelærerne til at kunne benytte deres Have paa en fordelagtig Maade, og saaledes blev de i Stand til at undervise Børnene i Havedyrkning. Hvad det første angaar, da nævner Skolereglementet for Taasinge (²⁹/₄ 1796) udtrykkeligt¹⁾, at der er Haver ved Skolerne i Bregninge, Troense, Vornæs, Søby og Vemmenæs, og disse blev det da Lærernes egen Sag at udnytte. Hvad det sidste angaar, optoges der i »Instruktion for Lærerne i Almue-Skolerne paa Landet« af ¹⁰/₁₀ 1806 den Bestemmelse, at

»De Børn, som udmærke sig ved Flittighed og sædelig Opførsel, maae Skolelærerne belønne og opmuntre, 1mo) ved at give dem Tilladelse til at øve sig i ordnede . . . Lege, 2do) ved at undervise dem, som Haver Lyst og Evne dertil, i at plante, pøde og udføre andre deslige Haugedyrknings-Sysler . . . «

Lignende Bestemmelser indsattes i Skoleloven af 1814, og i samme anførtes det, at der ved Skolebyg-

¹⁾ L. Fogtmann: Kongelige Rescripter og Resolutioner, Regler m. m.

ningen skulde anlægges en Have af $\frac{1}{2}$ til 1 Skp. Lands Størrelse — »til Brug for Skolelæreren«. I Af-snit VI er der anført Eksempler paa, hvorledes Skole-lærerne ved deres eget Eksempel kunde opmuntre Almuen til at arbejde med Havedyrkning, og Lærerne har sammen med Præsterne deres store Andel i, at Havebruget fremmedes i de økonomisk set saa trange Tider i Begyndelsen af 18-Tallet.

VIII. Byernes Kolonier af »Frihaver«.

I Almindelighed betragtes Kolonihaverne som et forholdsvis moderne Fænomen, der har sin Rod i vor Tids sociale Tilstande; men det er dog kun under den Form, som Bevægelsen har faaet i Forenings-systemet, at dette Synspunkt er rigtigt. Kolonihaver har eksisteret i Fredericia saa tidligt som 1665, og Tanken herom realiseredes atter i Hertugdømmerne i Begyndelsen af 18-Tallet¹⁾. Blandt de første Byer, der sluttede sig til Opfordringen om at lade saadanne Kolonier indrette, var Ærøskøbing, men faa Aar efter, da Tanken var overført til Kongeriget, fulgte Nyborg med. Om disse ejendommelige Forhold skal med-deles efterfølgende korte Data.

Som Følge af de lave Kornpriser herskede der i Begyndelsen af 18-Tallet stor Fattigdom hos de Næ-ringsdrivende i Byerne, — ikke mindst i Hertugdømmerne. For Bystyret stod det som en Pligt, at man maatte hjælpe dem, og man fik den Tanke, at ligesom de trængende paa Landet kunde finde Hjælp

¹⁾ læs endvidere Kroniken i Aften-Nationaltidende $\frac{9}{8}$ 26, Gartner-Tidende ^{14*21}/₁₂ 26 og Aarb. f. Aarhus Stift 1927 S. 20 ff.

i en Ko og en Smule Landbrug, maatte Bybeboerne kunne faa Hjælp ved at faa overladt et Stykke af de udyrkede Jorder i Byerne, hvor da deres Kone og Børn kunde faa Beskæftigelse, og hvorfra der kunde udvindes nogle Næringsmidler til Familierne. Denne nærliggende og naturlige Tanke omsattes først af alle ved Landgreve Carl af Hessen paa hans hessiske Gods, Volkershausen, hvor han i Aaret 1809 i fire Smaabyer med 2000 Indbyggere fordelte c. 80 »Agre« Skovs og Hedejord til 92 Familier, hvorfor disse, efter at der var gaaet et »Friaar«, erlagde 113 Gylden. Uagtet den dem tildelte Jord var ufrugtbar Hede og Skovjord, opnaaede disse Familier ved megen Flid og store Anstrengelser dels at skaffe sig Beskæftigelse, dels at faa et nødtørfigt Udkomme heraf¹⁾.

Med dette Resultat som Baggrund foreslog og anbefalede Fyrsten Byerne og Flækkerne i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten at lade indrette lignende Anlæg, og først af alle indrettede da Byen Slesvig ved den saakaldte Altstadt i 1821 en saadan Koloni med 320 Roder paa 1 Td. Ld. Efter at Anlægget paa Byens Bekostning var omgivet af en Jordvold og Busketplantning, forsynet med en Indgang etc. inddeltes det af en Landmaaler i 21 lige store Stykker, der fordeltes af Fattigdirektøren til saadanne Borgere, som skønnedes at staa over for den fuldstændige Fattigdom. Hver af dem fik et saa stort Stykke, hvorpaa der normalt skulde kunne lægges 1 Td. Kartofler¹⁾.

Endnu samme Aar skred man i Ærøskøbing paa

¹⁾ Iflg. Optegnelser i det præjisiske Statsarkiv i Kiel, tildelt gengivet efter »Neue schl.-holst.-lauenb. Provinzialberichte« 1821 4. H. S. 21—41, 1822 4. H. S. 38, 1823 S. 66—71 m. m.

Regeringens Opfordring til at indrette en lignende Koloni, og i Spidsen herfor stod Justitsraad Carstens. Der anvistes Havejord til 20 Familier. Disse fik hver 1 Skp. Ld. og maatte herfor svare en ringe Afgift af 1 Rd. 64 til 2 Rd. 40 til Byens Kasse. Der opsattes et Reglement for Dyrkningen, og der uddeltes aarlig en Belønning i Form af en Vandkande eller en Spade. To af Byens eligerede Borgere førte Tilsynet med denne Koloni, og det hedder, at Familierne behandle »Jorden med Omhu og Flide og anvende Productet til eget Brug eller til Salg i Byen og Omegnen«¹⁾. Denne Koloni konstateres endnu 1834, og der berettes, at der da dyrkes »Sennep, Coriander, Rødder, Kaal o. s. v.«²⁾

Fra Hertugdømmerne blev Ideen omplantet til Kongeriget ved Cirkulærer fra det danske Cancelli³⁾, og blandt de første Byer mødte Nyborg frem med sine Anlæg, før 1826. Herom hedder det⁴⁾, at der blev afstaaet et bekvemt Stykke Jord til 2 Borgere, der havde lejet samme, imod at Fattigvæsenet overtog den aarlige Leje.

»Ved Uddelingen af denne Jord i smaae Lodder, hvortil de Fattige ved offentlig Bekjendtgjørelse vare indbudne at melde sig, valgte man dem, der havde Familie, og tildeelte dem større eller mindre Lodder efter Familiens Størrelse og eftersom man troede dem i Stand til at overkomme Bearbejdningen. For Jorden bestemtes en Afgift af 3 Mark Tegn pr. Skp. Ld. Lodderne blev for det første kun udlejede paa 1 Aar, men der blev dog givet dem, der bearbejdede Jorden godt, Udsigt til igjen at tilstaaes samme til Afbenyttelse i Fremtiden. 30 Beboere have saaledes faaet hver en Jordlod af fra $\frac{1}{2}$ til 1 Skp. Ld. til Havedyrkning.«

1) Rigsarkivet, Danske Cancelli, 2 Departem. No. 617, 1726.

2) Hübertz: Beskrivelse over Ærø, 1834.

3) læs endvidere Kroniken i Aften-Nationaltidende $\frac{9}{8}$ 26, Gartners-Tidende $\frac{14}{21}$ / $\frac{12}{12}$ 26 og Aarb. f. Aarhus Stift 1927 S. 20 ff.

4) Kollegial Tidende 1828 S. 955.

Ogsaa denne Koloni bestod en rum Tid, og det ser ud, som om Kolonien yderligere udvidedes. Det hedder 1897¹⁾):

»Udenfor Byen fandtes [før c. 1870] adskillige større og mindre Haver, der i sin Tid er blevet anlagte paa Kommunens Jorder og fremdeles udlejes til Private for saa vidt de ikke er overgaaede til Selvejendom. Især maa her fremhæves de saakaldte Kolonihaver, der ifølge Regeringens Opfordring bleve anlagte 1831, og siden da udlejes til uformuende for en Betaling af 50 Øre aarlig for $\frac{1}{2}$ Skp. Ld. Der findes for Tiden 70 Stkr.«

Den nævnte Havekoloni eksisterer endnu og er beliggende Vest for Skaboeshusevej omkring den saakaldte »Hyrdedam«. Lodderne udlejes stadigt til ovennævnte Pris, men der findes intet Reglement for Kolonien²⁾.

IX. Omkring 1820—50.

I den Tid Landhusholdningsselskabet virkede for Havesagens Fremme, og særligt, da det saa smaat begyndte, at inddrage sine Præmieringer, begyndte ogsaa Fyns patriotiske Selskab et Arbejde for Sagen. Man præmierede forskellige stræbsomme Mænd og uddelte i Forbindelse med »Det kgl. danske Haveselskab« Frugttræer til Husmænd.³⁾ Efter en Stilstand i Depressionens Tid, tog Havebruget atter fra 1830 et Opsving, ikke mindst paa Herregaardene, med ogsaa hos Almuen, og man begyndte (1826) at plante Frugttræer ved Landevejene (Nyborg-Odense). Der skal her nævnes nogle faa Eksempler paa Haver,

¹⁾ iflg. Optegnelser i Stephan Nyelands efterl. Man. Landboh. Bibliothek.

²⁾ iflg. Medd. fra Nyborg Forsørgelsesvæsens Kontor ^{18/11} 1927

³⁾ se Forf.s Art. i Hist. Aarb. for Odense Amt 1927.

idet der derefter skal gives en samlet Oversigt over Stillingen paa denne Tid.

For at begynde med Byerne, hedder det fra Svendborg (1823)¹⁾:

Enhver Mand har gjerne en Hauge til sit Sted, at bestemme Jordarealet af alle Svendborgs Hauger vilde være vanskeligt og kunde kun skee ved en speciel Opmaaling. Hvad Haugerne meest udmærke sig ved ere ved deres Frugttræer, især af Æbler og Pærer, hvoraf en stor Deel udføres til København; ligeledes avles endeel Svedskeblommer, som dog ikke komme i Handelen, Uagtet den megen Frugt, som her gives, har dog Ingen begyndt paa at lave Frugtviin, det eneste man gjør. er, at man i gode Frugtaaringer presser noget Most. Blomsterdyrkning er ikke almindelig, den finder kun Sted hos nogle faa Elskere af samme.

Det tilføjes sammesteds, at en Kone til Havearbejde faar 12 sk og Kosten.¹⁾

Et Eksempel paa, hvad man behøvede i en Husholdning har vi i Bestemmelserne i en Aftægtskontrakt fra c. 1850 (Vesterskerninge), der siger, at der til de Gamle skal svares: $\frac{1}{2}$ Skp. eller mindre Stykke Have og Frugten af 1—4 Træer eller 3 Skp. Æbler, eller fornøden Grønkaal og Køkkenurter, mindst 12 Hvidkaalshoveder og liden Andel i Træfrugt.²⁾

Fra Nyborg nævnes en Planteskole for Vejvæsenet (Bomhaven). Her drev ogsaa Voldmester From sit Gartneri, til hvis Udvidelse det patriotiske Selskab forstrakte ham med Midler.³⁾ Her nævnes Byfogedens Have paa $2\frac{1}{2}$ Skp. L. Voldmesterhaven paa 10,000 Kv. Alen;⁴⁾ endvidere Kolonihaverne og

¹⁾ J. Begtrup: Forsøg til en Beskrivelse over Svendborg Kjøbstad, 1823.

²⁾ »Svendborg Amt« 1923 S. 238.

³⁾ se Forf.s Art. i Hist. Aarb. for Odense Amt 1927.

⁴⁾ Jordebog for Nyborg 1891—93.

og adskilligt flere Haver, bl. a. Præstegaardshaven med de gamle Træer m. m.¹⁾

Fra Faaborg hedder det, at der (1866) er 6 Gartnere.²⁾ 1840 købtes Prices Have af Farver Adolph til selskabelige Sammenkomster, især ved den aarlige Skyttefest — indført omkr. 1830 — og omkr. 1863 indrettedes der et offentligt Anlæg med en Flagstang m. m. I Omegnen af Byen virkede Gartner Erik M. Rasmussen flittigt i Tiden 1837—66, hvor han bl. a. anlagde Præstegaardshaverne i Horne og Svanninge samt en Mængde Bønderhaver deromkring.³⁾

I Ærøskøbing er der (1834) »almindelig en mindre eller større Have« ved hvert Hus⁴⁾, og noget lignende har naturligvis gældt Marstal og Rudkøbing, hvorfra der dog omtales Høstakke i »Haugerne«, hvilket kunde tyde paa en markagtig Anvendelse af dem.⁵⁾

Om Havebruget paa Landet meddeles følgende Bidrag fra Smaaøerne:

Fra Rise Præstegaard⁶⁾ paa Ærø hedder det, at »Haven er temmelig stor og ret vakker. Den har det ejendommelige ved sig, at her endnu voxer Skovplanter som Ukrud, f. Eks. ornithogalum luteum, der troer jeg, ogsaa kun findes her.«⁴⁾ Fra Bregninge Præstegaard sammesteds, at »Haven vilde utvivlsomt paa ethvert Sted gjælde for smuk. Den er rigt ud-

¹⁾ se nærmere Forfs Afhdl. i Saml. t. j. H. & T. 1927 S. 422—25 »Svendborg Amt« 1924 S. 53 ff.

²⁾ Schrøder: Meddelelser om Faaborg, 1866.

³⁾ Gartner-Tidende 1911 S. 129 ff.

⁴⁾ Hübertz: Beskrivelse over Ærø, 1834.

⁵⁾ Cancell. Skr. til Amtm. o. Svendborg Amt ⁶⁾/₁₁ 1832.

⁶⁾ Om denne Præstegaardshave, se nærmere »Meddelelser fra det kgl. danske Haveselskab« 1922 S. 33 ff.

styret med gode Frugttræer og andre Træer og er i det Hele den smukkeste paa Øen.«¹⁾ Allerede dengang har den haft sin smukke Allé af *Taxus baccata*, der nu er op imod 400 Aar gl. Embedets Indehaver var omkring 1800 Friederich Carl Monrad,

400-årig Tax-Allé i Bregninge Præstegaardshave.

som foran og senere er omtalt i nærværende. I mere Almindelighed hedder det (1834) fra Ærø¹⁾, at

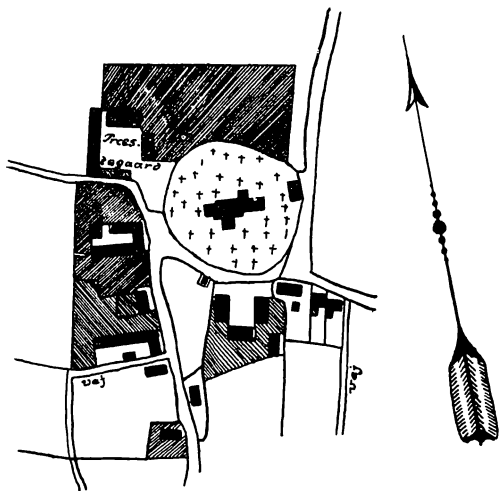
I nogle Tofter og Haver avles endel Sennop, der ikke blot er tilstrækkelig til Øens Forbrug, men endog giver en Udførselsartikel, som meget søges paa Als og i Hertugdømmene.

Løg, forskellige Aiter Kaal, Rødder og andre Havesager dyrkes til Afsætning paa Søbygaard, i Leby og hist og her paa Ærøeskjøbing Mark. Noget udføres ogsaa fra Øen, hvilket dog ikke tyder paa almindelig Overflod, da der til samme Tid indføres Hvidkaal, Peberrod og flere lignende Artikler fra Kjøbenhavn, Flensborg og fl. Steder..

¹⁾ Hübertz: Beskrivelse over Ærø, 1834.

Fra Taasinge hedder det c. 1822¹⁾ at

En Skolelærer i Vemmenæs, navnlig Niels Mortensen, har især gjort sig fortjent af Havevæsenet paa Thorseng, ved hos Bønderne at anlægge Haver, ligesom han og selv har en Have, der vel fortjener at fremstilles som Mønster for Bonden til Efterlignelse, og bestyrer desuden Dyrkelsen af en anden, i hvilken Skoleungdommen i Vemmenæs undervises i og anføres praktisk til en for deres tilkommende Bestemmelse passende

Kort over Rise, Ærø, c. 1800, øverst Præstegaardshaven

Hagedyrkning. Vemmenæs afsætter sine overflødige Haveprodukter, saasom Hvidkaal, Løg, Jordbær til Rudkjøbing og Trøense til Svendborg.

Megen *Kummen* er bleven avlet her i Bøndernes Haver; den dyrkes vel endnu, men betaler sig langt fra ikke som tilforn; under Krigens især var den for mange en meget betydelig Indtægtskilde.

Af *Humlehaver* ere i de sidste Aar mange, dog for det meste smaae anlagte, og jeg troer, at Øen snart ikke vil være langt fra at kunne forsyne sine Beboere med dette nyttige Product, hvis forøgede Anvendelse ved Øllets Tilberedelse uden Tvivl vilde være saare gavnlig for Sundheden.

Til de Næringsveje, som foruden Agerbruget og Hagevæsenet, især Frugtavl, yde Thorsengs Beboere deres Underholdning, henregner jeg . . .

¹⁾ Lund: Thorseng, 1822.

Paa Markerne ved Thorseng opgives der i 1806 at være dyrket 60 Td. L. med Hestebønner, Gulerødder, Kaal, Roer og Sennep.¹⁾

En samlet Oversigt over Havebrugets Stilling paa disse Tider faar man iøvrigt bedst af den Beretning, som udfærdigedes paa Foranledning af »Det kgl. danske Landhusholdningsselskab«, og som udgaves af dette i Serien: »Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i økonomisk Henseende«, og hvoraf skal gengives:

C. Dalgas' Amtsbeskrivelse, 1837.

Betydelige Haver haves ved alle Herregaarde, ja ved alle Præstegaarde og andre Gaarde, som eies af Mænd udenfor Bondestanden. En Have anses som en Fornødenhed, og megen Flid anvendes paa at producere af samme alt hvad der i vort Klima er tilveiebringeligt. Dog forsømmer man ikke heller det Behagelige for det Nyttige, og mangen stiv Hække har derfor maattet vige for Arboretter og Blomsterpartier af alle Slags ind- og udenlandske Væxter. Et af de smagfuldeste Anlæg af dette Slags, er den 20 Tdr. Land store Have ved Valdemar Slot, indrettet som den nu er af salig Generalleutenant Fr. Juel. Andre seværdige Anlæg ere Svanninge Præstegaardshave, anlagt af afdøde Pastor Fangel, Skjoldemosehave, anlagt af Proprietair Ridder Berg, Rødkildehave, anlagt af afdøde Justitsraad Lange, Blomsterhaven ved Hvidkilde, anlagt af Baron Overjægermester Holsteen, Haven ved Hesselagergaard, udvidet og forskjønned af nærværende Eier Proprietair Dons o. s. v.

Med Bøndernes Haver forholder det sig anderledes. I Almindelighed er en Bondehave ikke over 1 eller 2 Skp. Land i Omfang. Er den større, pløies i den og saas Hør eller Staldfodring (Vikkehave). Ikke desmindre er Havedyrkningen ikke ganske forsømt hos Bonden. Kun paa Smaaøerne kan dette siges at være Tilfældet. Men dette undtaget, træffer man dog i de fleste Bønderhaver Kartofler, Sennep, Grønkaal, Gulerødder, Petersillie, Rødbeder og Løg, men aldrig mere end til egen Fornødenhed, som snart er tilfredsstillet, da man endnu ikke ret har faaet Smag paa de sunde og lette Fødemidler en Have tilbyder, ja vel endog betragter det hele som noget overflødigt.

Det stadfæster sig saaledes, at saalænge Nydelsen af Havevæxter ikke bliver en Fornødenhed for Bonden, eller hans Ævner

¹⁾ Lund: Thorseng, 1822.

ikke tillade ham at anvende synderligt paa denne Nydelses Tilfredsstillelse, vil Havedyrkningen af ham blive anset som Luxusgjenstand. Afsætningen af Havevæxter i Svendborg Amt er meget indskrænket. Svendborg, Rudkøbing o. s. v. ere ingen Kjøbenhavn, og de fleste Borgere have desuden selv Haver. Det

Svaninge Præstegaardshave.

vilde derfor kun forraade Daarskab om Flere end for Tiden skeer, speculerede paa Afsætningen af Havevæxter.

Størst Fremgang hos Bonden gjør Havedyrkningen paa Thorseng, skjøndt vist nok Exempler paa en mere udvidet Havedyrkning ogsaa forekommer andre Steder. I Bjerreby Sogn paa Thorseng, have flere Bønder anlagt meget velindrettede Haver, som ere inddeelte i Quarterer til Humle, Kommen, Kaal, Supperurter og Blomster, og Hovedgangene ere beplantede med Frugttræer. Skolelærer Niels Mortensens Exempel og Virksomhed ere det især, denne Fremgang skyldes. Ogsaa tilskrives den Høeghs Anvisning, som i en Række af Aar har været indført som Læsebog i Sognets

Skoler. I de andre to Sogne af Landet findes vel ikke saa mange, men dog nogle ret vakre Bønderhaver. Paa Langeland frydes den Rejsende ved adskillige meget pene Haveanlæg som støde umiddelbar til Landevejen i de nordlige Sogne af Landet. Overraskende var det Forf. at høre en Bondekone i Humble Sogn, gjøre Undskyldning for at Gangene i hendes Have ikke var saa rene som de kunde være. I Fyen beflitter Skolelærer Knuchen paa Kogtved Mark sig meget paa Havedyrkning, saa at han endog sælger Gulerødder, Hvidkaal, Humle o. s. v. Overhoved foregaa mange Skolelærere Bønderne med et godt Exempel i den paagjældende Henseende. — Paa Veien imellem Kirkebye og Steenstrup har en lille Avlsmand, hvis Navn Forf. beklager ikke at kjende, en stor Haveplads som strax falder i Øjnene. Denne Mand, fortæller salig Tommerup, tog i de 2 Aar han som Soldat laae i Helsingør, Plads hos en duelig Gartner. Han arbejdede med Lyst og Eftertanke. Da han derpaa blev fri for den faste Tjeneste, og Gartneren gjerne vilde beholde ham, forblev han hos ham saalænge han skulde give Mynstring, og blev derved fuldkommen udlært. Han planter og poder nu Træer, som han sælger til Egnens Folk, og derved, samt ved Salget af Gulerødder, Løg, Kirsebær, alle Sorter Kartofler og en Mængde Peberrod, udbringer han af sin Have meer end af Avlingen. — For en Deel Aar siden har Arvefæster Peder Rasmussens Hustru af Grønderup ved Trolleborg, faaet en Præmie af det Kongelige Landhuusholdnings-Selskab for Anlægget af en hensigtsmæssig, nyttig og velvedligeholdt Have. Men, siger Pastor Knap, hvem det Anførte skyldes, Exemplet er ikke efterfulgt.

Det hvorved Haverne i Fyen især udmærke dem, er Mængden af Frugttræer. Der gives Haver, selv ved de mindre Gaarde f: Eks. paa *Krumstrup*, Maegaard o. s. v., hvor i et godt Aar avles et Par Hundrede Tønder Frugt. Ja, Kirsebær, Abrikoser, Færskener, Viindruer og Morbær frembringes undertiden i stor Overflødighed. Paa Hindemæe har saaledes Hr. Proprietair Mourier i nogle Aar havt saa mange Kirsebær, at det er faldet ham vanskelig at faae dem plukkede. Dette Held er Aarsag i at Frugthaverne bestandig udvides. Paa Bøgeskovgaard er saaledes for ikke længe siden plantet flere Hundrede Frugttræer, og paa Maegaard er Frugthaven betydelig forøget. Selv hos Bønderne florerer Frugttrækulturen. De fleste, ja saa at sige alle Bønder have nogle Frugttræer, og flere plantes hvert Aar¹⁾. Ja, Nogle have saa betydelige Frugthaver, at en Mængde Frugt sælges. Fornemmeligen udmærke sig i saa Henseende i Fyen, *Baroniet Lehn*, hvor salig Kammerherre *Lehn*, for 50 til 60 Aar siden vakte Sands for denne Sag, ved at uddele forædlede Træer til sine Bønder. I Skaarup Sogn ere og en Deel gode Frugthaver, ja ved Landsbyen *Skaarupøre*, træffer man endog fritstaaende

¹⁾ Herfra maa dog Smaaøerne undtages, hvor Bønderne slet ikke befatte sig med Træfrugtkulturen.

Frugtræer midt i Kornmarkerne eller paa den lave Klint ved Strandbredden, saa at Grenene hænge ned over Havet, naar dette stiger til Foden af Klinten. Disse Træer nedstamme fra de Kratskovene, som forhen have staaet her, og i hvilke Skovæbler eller vilde Pærestammer ved at podes ere blevne forædlede. Siden er Krattet borttryddet, men de forædlede Træer har man viseligen ladet staae. I Egnen af Nyborg skal *Kullerup By* i Ellested Sogn og *Sandager By* i Gislev Sogn have de bedste Frugthaver. Paa *Hou* eller den nordlige Ende af Langeland haves mange gode Frugtræer, og deres Ial tiltager hvert Aar over hele Øen. Paa *Thurø*

Parti fra Bregninge Præstegaardshave, Ærø.

har hver Mand een eller to Frugthaver. Men Hovedsædet for Træfrugtavlen i Svendborg Amt er *Thorseng*. Ved hver By, hver Gaard, ja hvert Huus findes Frugthaver. Alene Skipperbyen Troense har et Hundrede Frugthaver. I Aaret 1819 anslog man Tallet af Frugtræer paa Thorseng til 12 á 13000 Stk. Siden ere vel et Hundrede Træer plantede aarlig, saa at maaskee nu 14 á 15000 Frugtræer haves paa Øen. Indtægten af Frugthaverne, bemærker Consistorialraad Lund, er i gode Aar saare betydelig, sikkert fra 2 til 5000 Rbd. for hele Thorseng. Ikke sjeldt er Frugten Huusmandens bedste Indtægt.

Den meste og bedste Frugt, som falder i Bønderhaverne, er Æbler, dog ere Pærer ingenlunde sjeldne. En Deel af Frugten bestaaer af tidligmodne søde Sorter, eller simpel Madfrugt. Men der haves ogsaa fine Sorter. Saaledes paa Thorseng: Sommer-

og Vintercalviller. Cardinaler, Paspommerouges, Løgæbler, Figenpærer. Sommerpærer, Bergamotter etc. Paa Thurø: Graapærer, Bergamotter, Citronæbler, Jernæbler o. a. Omkring Svendborg har man Gravenstener, Pigeons, Nonnetitter, Maegaardsæbler (Topæbler), Bergamotter, Kaiserinder, Hængepærer (Taffelpærer) o. s. v. I det senere Aar er Bestræbelsen især gaet ud paa at plante fine Sorter.

Saadvidt muligt bliver Frugten plukket, i det mindste er dette opgivet Forf. at skee paa Thorseng. Er Frugten i lav Priis, presses Most, dog meest af den umodne Frugt, som falder af. Mosten drikkes istedet for Øl, eller bruges til at dyppe Grød i. Smagen er forskellig, efter som Behandlingen og Frugten have været. Efter en Anviisning, som for nogle Aar siden fulgte med Statstidenden, blev paa Valdemar Slot tillavet Æbleviin, som eet Aar gammel, var udmærket god. I adskillige Huusholdninger tørres Æbler og Pærer til eget Brug, men denne Anvendelse af Frugten er ikke almindelig. Enten sælges den, bruges til Most, eller gives Svinene og Køerne, hvilke sidste skulde malke godt derefter.

Fine Kirsebær sees sjældent endnu i Bønderhaverne. Derimod har man i Kissendrup By, Flødstrup Sogn, længe havt Kirsebærhaver af de saakalte Bønderkirsebær, et Slags smaa, sorte, sure Kirsebær, som især ere tjenlige til Tørring, og for memmeligen anvendes til dette Brug. Mangan Huusmand løser 50 til 60 Rbd. af sin Kirsebærhave. Bærrene sælges enten grønne (friske) eller ovtørrede. Tørre kjøbes de af Kjøbmændene, og grønne, føres de tiltorvs. Men undertiden slaar denne Avl aldeles feil, fordi Blomsterne beskadiges af Nattefrost. Træerne lader man skjøtte sig selv. De giver stedse friske Skud og en Mængde Udløbere, som trænge sig frem imellem en Hob Skarnstyder. Paa nogle Steder, siger Hr. Proprietair Mourier, ville disse Træer slet ikke trives, og for Nogle, f. Eks. Hr. Fenger paa Maegaard, der har saa fortrinlige spanske Kirsebær, bærer de slet ikke. Dette stadfæstes af Hr. Rasmussen paa Bøgeskovgaard, som bemærker, at han har nogle af disse Træer, men som næsten intet bære. Iøvrigt udbreder dette Slags Kirsebærtræer sig meer og meer især i Vinding Herred. Paa Frørup Mark saa Forf. hos en Udflytter, et temmelig betydeligt Anlæg deraf. I Herrested Sogn have allerede, ifølge Hr. Pastor Selmer, enkelte Haver ydet flere Skjepper tørrede Bær.

Simple Blommer og Kvæger gives der en Deel af i Bønderhaverne. Sidstnævnte anvendes til Tørring, og foretrækkes i saa Henseende første. Hos Pastor Selmer i Herrested tørres hvert Aar en Deel Svedskeblommer, som man giver Fortrinet for franske Svedsker. Men naar de smaa sorte Kirsebær undtages, strækker al saadan Tørring ikke videre end til eget Brug.

Det falder ikke vanskeligt fortiden at skaffe sig gode Frugttræer i Svendborg Amt. I den vestlige Deel af samme, faaes unge Træer meget let og for godt Køb fra Als. I den østlige

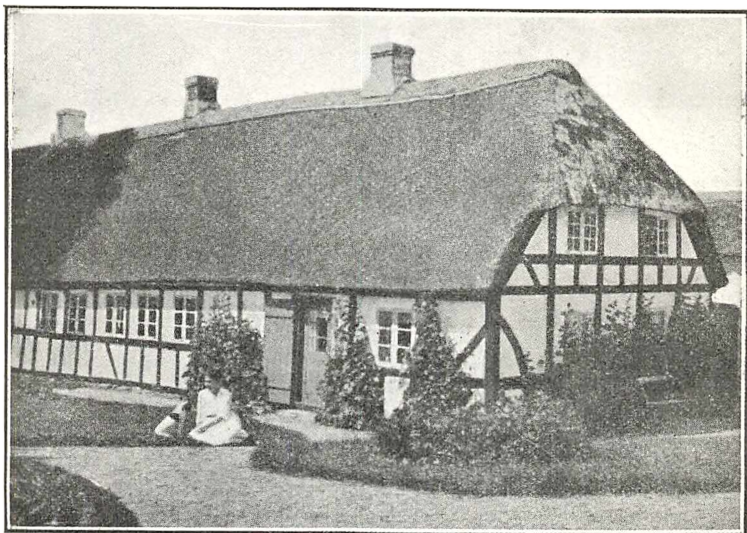

Gadeparti med Forhaver i Bregninge, Ærø.

Typisk Bondehave. (Efter Maleri af Fritz Syberg 1891—93).

Deel har Hr. Rasmussen paa Bøgeskovgaard i Skaarup Sogn, en Planteskole paa 2 á 3 Tusinde forædlede Æbler, Pærer, Blommer og Kirsebærstammer. Prisen er 1 Mk. for hvad der er tjenligt til Udplantning, en saare billig Betaling. Men hidtil har Afsætningen været ubetydelig. Sandsynlig er denne Indretning ikke ret bekjént endnu — Hvorledes man i Steenstrup Sogn kan faae unge forædlede Træer er allerede viist. Paa Langeland i Snøde Sogn, har Hr. Møller Leth en meget vel forsynet Planteskole, hvorfra mange have faaet Træer, som de have været

Fra en typisk Bondehave med Stokroser op ad Væggen.

særdeles vel fornøiede med; Hr. Leth har ved dette Anlæg og ved at opforædle mange unge Træer, bidraget meget til Anlægget af Frugthaver i det nordlige Langeland. — Skolelærer Frederichsen i Tranekjær har ligeledes en god Planteskole og en lignende findes i Tryggeløv. Afsætningen har været god. Paa Strynø opelsker Pastor Petersen i sin Have unge Frugttræer, i den Hensigt at overlade dem til Beboerne, og derved fremme den paa Strynø saa forsømte Træfrugtavl. Nogle Herregaardsgartnere i Fyen, have ogsaa smaa Baumskoler. Mange Bønder baade paa Langeland, Thorseng og i Fyen opelske Frugttræer deels paa Kjærnestammer, deels paa vilde Stammer fra Skoven, som de selv forædle eller faae en Herregaardsgartner til at pøde. I saa Henseende kan anføres Fæstegaardmand Hans Hansen af

Glorup Gods, Frørup By, som, ifølge Hr. Skolelærer Binnesbøl, har plantet 150 Frugttræe i sin Have og forædlet en stor Deel af dem selv. . . . Paa Thorseng kan man næsten bestandig faae unge podede Stammer. Mange unge Træer ere ellers førte til Thorseng fra Lübeck, Odense, Hofmangave og i den senere Tid fra Træskolerne ved København.

Mærkelig er den Maade paa hvilken Træer, som ikke bære eller som give maadelig Frugt, ompodes eller, som det paa Thorseng kaldes, *gjøres om*. Grenene afsauges paa 2 til 4 Tommers Tykkelse og ædlere Frugtquiste indpodes, undertiden 30 til 50 Quiste i eet Træ. Dette lykkes meget godt, og om faa Aar har man et nyt Træ med herlige Frugter . . .

Betræffende forædlede Skovæblestammer, bemærker Hr. Proprietair Fenger, at de hos ham bære ligesaa godt som podede Kjærnestammer, og formoder han at de ere mere haardføre. I een af Mægaards Løkker, østen for Gaarden, staaer der 4 store, paa vilde Stammer podede Æbletræer, udsatte for Østenvinden directe fra Stranden. De bærer næsten hvert Aar, og ofte saa rigeligen, at man har havt 20 Tdr. Æbler og derover af bemelte 4 Træer. Det er af de rødtoppede Gjemmeæbler.

Snareorme ere undertiden slemme ved de unge Frugttræer i Fyen. Skolelærer Knuchen paa Kogtved Mark har saaledes mistet flere Træer, som vare ødelagte af disse slemme Gjæster. Dog lader det til, at dette Onde er i Aftagende, siden der er saaret Kløver imellem Træerne. I Haven ved Rødkilde er der plantet Vedbende imellem Frugttræerne: Vedbenden skal nemlig trække Ormene til sig. Skolelærer Holm i Skaarup har forsøgt at indgnide Træstammerne med Quægsølvsalve. Men om dette hjælper, kan endnu ikke med Sikkerhed siges. Indgnidningen er foretaget i October Maaned . . .

Mens Hør, Hamp og endog Kartoffelavl i denne Afhandling udelukkende betragtes fra et Landbrugs synspunkt, gælder dette ikke Humlen, og Beretningen om denne Dyrkning meddeler om stærke Fremskridt.

Humleavlen tager betydeligen til i Svendborg Amt, især i den Deel deraf, som ligger i Fyen, hvor adskillige meget betydelige Humleanlæg findes. Saaledes paa *Sludegaarden* under Baroniet *Holkenhavn*, hvor Hr. Haae har en Humlehave paa 1500 Stænger. Paa *Juulskov*, hvor Proprietair Langkilde har et Humleanlæg stort 14350 Kv. Alen. Paa *Liselund*, hvor Hr. Cancelliraad Haastrup midt i sin Skov har et Humleanlæg omtrent af samme Størrelse som foregaaende. Paa *Trolleborg*, hvor maaskee 2 Tdr. Land ere beplantede med Humle, Paa *Præstegaarden i Vesterhæsing*, hvor Pastor Becker i en lille Skov har et Humleanlæg paa 900 Stænger. Hos Jens Andersen i *Vesterhæsing*,

som ved sin Gaard har indrettet en Humlehave paa 350 Stænger. Hos Proprietair Langkilde paa Kroghenlund, Amtsprovst Bredsdorf i *Vesterskjærninge*, Hr. Jacob Møller, Eier af *Strandskovgaard* ved Nyborg, Degnen, Hr. Henrichsen i *Giislev*, Kromanden sammesteds m. fl., der alle have store Humlehaver. Gode Humlehaver, dog ialmindelighed kun beregnede paa Huusbehov, haves desuden næsten ved alle Præstegaarde og Herregaarde. Ogsaa mangfoldige Bønder have Humlehaver, og ere istand at forsyne sig selv med Humle, ja Nogle kunne endog sælge 1 a 2 Lpd., dog maae Mange endnu købe. Paa Langeland er Humleavlen ikke heller forsømt. Mangen Bonde har en Humlehave paa 100 til 200 Stænger, dog er Øllet ialmindelighed ikke saa godt humlet som i Fyen. Paa Thorseng gjør Humleavlen god Fremgang, men paa Smaaøerne frembringes næsten slet ingen Humle. Mangel paa Stænger er her, ligesom paa Sydspidsen af Langeland, til stor Hinder for Humleavlens Opkomst Ogsaa mangler ialmindelighed Læ. De Humlearter, som dyrkes, ere: Brunsvigsk Humle, den langkoppede Engelske, og almindelig Dansk Humle.

Om Humleavlen paa Sludegaard giver Hr. Haae følgende Underretning: Jordarten er god Tørv i Underlaget, men for oven er Tørven temmelig løs, hvilket er afhjulpet ved et godt Lag Leer, af det gule, deie Slags. Pladsen ligger i Læ for alle Vinde, omgiven af Bakker og Skov. Humlen holdes godt reen imellem Raderne, for Qvækgræs, derimod skader Skarntyden ikke, om dem og staaer i temmelig Mængde. Vores Humlehave har ingen Gjødning faaet undtagen at den er overstrøet med Boghvedeavnur og Smaafoder, som bliver paalagt om Efteraaret, naar Humlen er plukket. Stængernes Længde har været imellem 10 á 12 Alen. Dog er der altid nogle imellem, som ere længere og tykkere, til at sætte iflæng, hvor man ser Humlen blive stærk, for at forhindre de Stænger, som gaae paa Held, fra at falde. Den Ende af Stangen, som skal i Jorden, bliver rettet flad, for bedre at staae fast, naar Humlen begynder at tynges. Imellem Stængerne er 7 á 8 Quarteer. Trende af de kraftfuldeste Ranker maa hver Stang have, de øvrige afrives, for ei at tage Næringen fra hine. Naar Ranken naaer Stangens Høide, afhugges Toppen. Humlen plukkes sidst i September og tørres paa Loftet ved flittigt at omrøres. Jo hurtigere Tørringen skeer, jo smukkere bliver Humlen. For at bevare den maa den godt indpakkes, saa fast og tæt som muligt. Til dette Arbeide bruge vi en Presse, som har en Høide af 1 Alen og 1 Quarteer. Breden og Længden er den samme som Høiden, dog er Pressen i den ene Side lidt bredere end i den anden (omtrent 1½ Tomme). Disse to uligbrede Sider, som ere hinanden modsatte, ere indrettede til at tages af, for at skyde Pakken ud gjennem den bredeste Side. Ovenpaa Kassen er fastgjort to Iverbjælker ovenpaa hinanden, 4 Tommer i Quadrat, med 2 Skruegange i hver, til Skruer saa lange, at de naae Bunden af

Kassen. Til Pressen hører endnu et løst Laag som nogenlunde slutter i Kassen, dog uden at klemme, det maa gaa villigt op og ned. Vil man nu pakke Humlen ned, hefter man en Pose af samme Størrelse som Kassen. i denne, hvilket skeer ved Hjælp af nogle Smaasøm, som slaaes i Kanten af Kassen, kommer Humlen i Posen, lægger Laaget paa og skruer til, saalænge man kan dreie Skrueerne. Saaledes staaer Humlen tilskruet en halv Dag, efter at man flere Gange har skruet fastere til, hvorpaa Posen efterfyldes med Humle til Kassen er fuld. Vi havde i en Kasse af den opgivne Størrelse nedpakket fra 9 til 11 Lpd. Humle, men jeg troer, at kun halv saa store Kasser er bedre, da man faaer mindre Baller, som ere lettere at afsætte . . .

Humleanlægget ved Juulskov omtaler Hr. Langkilde med følgende Ord:

Humlen er lagt i Rader, 2 Alen imellem Raderne og 2 Alen mellem Planterne. Gjødningen, som udfordres, er ikke betydelig. Naar man hvert andet Aar om Efteraaret lægger en lille Klat Gjødning paa hver Plante, og om Foraaret nedhacker samme i Jorden omkring Humlen er dette tilstrækkeligt, og 16 å 20 Læs Gjødning paa en Plet som min, vil kunne gjøre det. Men Jorden maa skuffes og holdes tilstrækkelig reen om Foraaret og Sommeren, ligesom ogsaa Udløberne, om Foraaret maa bortskjæres. Mere end 3 eller i det allerhøjeste 4 Ranker bør der ikke være ved en Stang, de øvrige tages bort. At kappe Rankerne, naar de have naaet Stængernes Høide, er ikke nødvendigt. Stængernes Høide og Førlighed retter sig efter Humlens Kraft og Væxt, thi stærke og høie Stænger til fiin og svag Humle, er skadeligt. Naar Humlen er ret kraftig, kan en Stang paa 7 å 8 Alen være passelig. Der kan i forskjellige Aar være stor Forskjel paa Productionen. Hos mig har samme varieret imellem 20 og 90 Lpd., men aldeles mislykket har Humlen aldrig, da mit Anlæg er meget godt beskyttet for Vestens og Nordenvinden. Selv ved en Avl af 20 Lpd., har jeg intet Stykke Jord, der bedre forrenter sig, naar der avles lidet er Prisen høi. Jeg har derfor isinde at udvide min Humleavl noget endnu, især da jeg ikke, som før, frygter for at avle mere, end jeg er istand tilgavns at tørre. Jeg har nemlig faaet Tørrestue indrettet i anden Etage, i et Hjørne, hvor to Lofter støde sammen, fra hvilke Humlen ved at aabne en Lem, kommer ned i Tørrestuen. Stuen holder i Længde 11 Alen og i Brede 6 Alen $3\frac{1}{2}$ Qv. m. Høiden fra Gulvet til Bjælkerne er 3 Alen 3 Qv.¹⁾ Om trent midt paa Gulvet staaer en Kakkellov uden Fod, med et temmelig langt Rør ud til Skorstenen. $2\frac{1}{3}$ Alen fra Gulvet er lagt Underlag midt over Stuen og langs med de to Vægge. Paa dette Underlag ligge Rammer, betrukne med simpelt Lærred, hvorpaa Humlen, efter at være i Forveien noget veiret paa

¹⁾ Denne Størrelse er aldeles vilkaarlig, thi Stuen var saaledes i Forveien.

Lofterne, bliver lagt for at tørres. Men over Kakkellovnen og Røret er aabent, for at Varmen destobedre kan stige op til Humlen. Naar denne i Forveien er passende loftveiret, kan jeg i een Dag tørre et Sæt Humle paa 5 a 6 Lpd. Jeg lader da Humlen falde paa Gulvet, som dertil er indrettet med fornødet Skillerum om Kakkellovnen, Her bliver Humlen liggende for end mere at tørres, og et nyt Sæt kommer paa Rammerne. Saaledes vedblives til man er færdig, eller der er kommen saa megen Humle ned, at den ikke kan rummes længere, hvorefter den bliver emballeret med en dertil indrettet Skruepresse. Varmegraden ved Tørringen kan jeg ikke bestemme, thi jeg har ikke dertil havt noget Thermometer, men jeg troer ikke at Varmen kan overdrives, thi jeg har havt saadan Varme, at et Menneske ikke længe holdt det ud i Kammeret, uden at dette har virket skadeligen paa Humlen. Under Tørringen maa Humlen nogle Gange røres, hvilket sker med en lang, dertil indrettet Rive, af et Menneske, som staar i den Aabning, der er over Kakkellovnen, og hvorfra han med Riven kan række til alle Rammer . . .

For 5 eller 6 Aar siden var Prisen paa Humle temmelig lav 1831: 11 Mk. pr. Lpd., og 1830: 1 Rbd. Siden er Prisen stegen. Pastor Beckers Humlehave, paa omtrent 2 Skpr. Land. indbragte 1833: 170 Rbd. i Brutto Indtægt, foruden hvad der blev afgivet til Husholdningen . . .

Sluttelig fremhæves det, at Humlen, naar den plejes godt, meget vel vil kunne konkurrere med den fremmede Humle. En enkelt Ejer af Humlehave lod sig deprimere af de sløje Humlepriser i en Aars række og nedlagde sin Have, der før havde haft 8000 Stænger (A. C. Rasmussen paa Stabbeshoved).

Af andre Havevækster af særlig økonomisk Betydning omtales flere, saaledes Kommenavlén paa Strynø, som dog nu begynder at aftage. Det meddeles om denne Avl, at

Kommenfrøet saaes om Foraaret ligesom Gulerodfrø, i særdeles god og veltilberedt Jord. Kommen maa holdes meget reen og luges til den Ende 2, 3 ja 4 Gange om Sommeren. Til Lugeingen betjener man sig af en tretandet Jerngaffel med Skaft af Træ. Man kalder det et Lugejern. Hvor Kommen staaer for tykt, maae de overflødige Planter oprykkes. Om Høsten gjødes ovenpaa, helst med Sommertang. Det skal være særdeles godt for Kommenplanterne. at de om Vinteren belægges med Sne. En god velpasset Kommenhave kan vedblive at give Grøde i 30 Aar, og derover uden at omlægges eller omgraves. Kom-

men regenererer sig ved Selvsaaning. Man afskjærer den med Knive. Grøden lader man staae saalænge paa Roden til Kornene ere brune, men den maa da afskjæres med største Forsigtighed, helst om Morgenen tidligt, eller om Aftenen silde, medens Duggen virker. I Blæst og slet Veir tages Grøden strax i Hus, efterhaanden som den afskjæres, og kommer der en Storm paa, medens den endnu groer og er moden, maa den strax skæres af og tages ind, hvad enten det er Nat eller Dag, da Frøet ellers falder af. Er Vejret godt, naar Kommen afskjæres, lader man den ligge paa Ageren en Dagstid. At høste Kommen før end den er moden, saaledes som skeer med Raps, er skadeligt eller dog til Tab, eftersom Frøet da svinder meget ind. Tages Grøden strax i Huus, spredes den tyndt paa Loen, for at tørres noget. Stænglerne blive derpaa dygtig rystede med Haanden, hvorved næsten alt Frøet falder af. Derefter bliver slaget paa dem med Stokke, saa at Resten maa følge. Paa en Plads af 1000 Kv. Alen kan vel avles 2 á 3 Tdr. Kommen. I Aaret 1833 kostede 1 Skp. Kommen 3 Rbd. Stundom koster den kun 2, ogsaa 5, eftersom Kommen lykkes i Norge og Tilførsel derfra finder Sted. Med Stænglerne bages, og de give en god Aske, dog tørres de i Forveien. Man bruger dem ogsaa til Koste.

Pastor Krarup giver følgende Underretning om Kommenavlen paa Thorseng. Kartoffler bruges ialmindelighed til at rense Jorden. Naar Kartofflerne ere optagne, gjødes og graves. Næste Foraar graves igjen, og Kommenfrøet saaes temmelig tykt i Rader, $2\frac{1}{2}$ Quarteer fra hinanden. Den tykke Sæd tjener til at qvæle Ukrudet, og til i en Deel Aar at vedligeholde Kommenpletten, da der saa stedse er Planter, som ikke have baaret, og kunde træde i deres Sted, som efter at have baaret gaee ud. At opelske Planterne i Beder, for siden at udplante dem, er et vidtløftigt og kostbart Arbeide. Med nogle Beder har jeg forsøgt denne Fremgangsmaade, men blev kied deraf, da denne Kommen bar mindre, paa lige stor Plet, en den radsaaede.¹⁾ En radsaaet Kommenplet, som er vel gjødet, før end Kommen bliver lagt, og første Sommer i det mindste to Gange rensed med en Haveskuffe imellem Raderne, siden een Gang hvert Foraar rensed for Græs ved Hjælp af en Kommenklods, kan med Fordeel benyttes i 6 Aar.²⁾ Første Gang Kommen bærer, kan 1 Skp. Land give 12 Skp. Kommen, men dette tager med hvert Aar af, saa at i 6te Aar sjelden haves meer end 2 Skpr. Paa en lille Plet i Marken, har jeg for mange Aar siden gjort Forsøg med at saae Kommen ligesom Kløver i Byg. Den kom op, men

¹⁾ Forf. har engang avlet, efter saaledes udplantet Kommen, 4 Skp. paa 144 Kv. Alen.

²⁾ Ved en Kommenklods forstaaes en smal Hakke elller Kradser, som paa den modsatte Side af Bladet har ti smaa Grene, saa at man efter Behag kan bruge hvilken af Delene man finder for godt.

blandet med Græs og al Slags Ukrud. At saae Kommen i Marken, hvor der er stort Vildt, gaar ligesaa lidt an, som at saae Raps. Efter begge Væxter, er Vildtet lige begierligt. For 5 til 6 Aar siden (1825 og 26), da 1 Tønde Kommen ikke kostede meer end 6 å 8 Rbd., indskrænkede Mange deres Kommenavl. Nu, da Prisen igjen betydelig er stegen, tiltager Dyrkningen af Kommen paa ny.

Endelig omtales Dyrkning af Kanariefrø hos Pastor Østrup paa Langeland m. fl. Valmuedyrkning sammesteds og Peberroddyrkning paa Beyerholm. Om Tobaksdyrkningen hedder det: at den har fundet Sted hos Hr. Henrichsen i Gislev. Han har aarligt frembragt 300 til 500 Pd., som han selv har tilberedt og solgt til Bønderne. I Svendborg begyndte under Krigen Dyrkning af Tobak, men dette ophørte snart ganske. I Nyborg ernære paa denne Tid 2 Gartnere sig ved deres Fag.

X. I Mands Minde.

Af H. C. Andersens Sange og Eventyr faar man det Indtryk, at Fyn i hans Tid har været stærkt præget af Havebruget, og siden da er Udviklingen gaaet fremad paa saa mange Maader, ikke mindst i Byerne. I det følgende skal der gives et Uddrag af en Række Beretninger om Havebruget, som er forfattet et Par Aar før 1900 af lokalt kendte Mænd og omhandlede de enkelte lokale Egne indenfor Amtet.

Fra Svendborg hedder det¹⁾:

Byen har udlejet 10 Tdr. L. Jord af Dronningemaen, der benyttes til Dyrkning af Grøntsager. Paa Torvet kommer mange Grøntsager og Blomster, ligesom Kransehandelen er en meget

¹⁾ iflg. Lærer Edv. Keld, Stephan Nyelands efterl. Man. Landbohøjsk. Bibl.

stor Artikel. Svendborg Gartnere dyrkede 80 Td. L. og der kommer aarligt følgende Antal paa Torvet:

Kartofler 2500 Tdr., Gulerødder 350 Tdr., Hvidkaal 40,000 Rødkaal 10,000, finere Kaal 50,000, Selleri 60,000, Porre 600,000, Peberrod 5000 Pd., Jordbær 30.000 Pd. i 30 Dage, Bærfrugt 10.000, Træfrugt 15.000, Meloner 10.000 Pd., Ærter 300 Td. Asperges 8000 Pd., Rødbeder 300 Td. og Løg 300 Td., Spinat, Salat Kørvel 50 Tdr., Kirsebær og Blommer 20.000 Pd., Radiser 1000.000 Bundter, Roer og Scorzonerrødder 100 Td.

Mange af de Stauder, som findes omkring i Haverne stamme fra Gartner Brun, som have faaet dem af Gartner Jacobsen paa Hæsedede ved Gisselfeldt.

Før havde man af stedsegrønne kun Liguster, Buxbom og Ilex; men i den sidste Trediedel af 18-Tallet er der jo kommen en umaadelig Mængde og de anvendes ofte foran de nye Villaer. I Begyndelsen af 18-Tallet var Haverne ofte omgivne af malede Træstakitter. Mange Lysthuse er Bræddehytter eller Tremmelysthuse, dækkede af Slynplanter . . .

Paa Christiansminde havde man før 2 Rækker Lysthuse af Hyld. I Haven til Rolighed var et Lysthus af Roser og Vedbend.

Afdøde Amtmand Greve Brochenhuus Schacks Have omkring Ørkildshus blev anlagt i engelsk Stil i 1867 og beplantet Foraar og Efteraar 1868. Den har et Areal af 8 Tdr. L. og er beplantet med meget haardføre Træer og Buske. Hvad der er finere, ere beplantet senere. Foran Slottet, der vender Gavlen imod Vejen, strækker sig en stor Græsplæne, der er aaben imod Syd for den herligste Udsigt til Byen, Sundet og Havnen.

Den største Have i Byen tilhører Kjøbmand Krøyer og er paa 1 Td. L. Den ligger i Byens Centrum og der er et prægtigt Morbærtræ og mange Decorationstræer . . .

I 1867 dannedes en Forskønnelseskommitte paa Foranledning af Amtsvejinspektør Husen og med Greven som Formand. Den fik i faa Aar anlagt Stier paa $\frac{1}{8}$ Mils Længde til et Beløb af 23,365 Kr. Flere af disse Stier ere nu blevne til Gader.

Der er 3 kommunale Skove: Høje Bøge, Caroline Amalieslund og Christiansminde. 1883 anlagdes en Spadseresti langs med Stranden og 1888 en Dampskibsbro.

Faaborg.¹⁾

Her paa Egnen er der i de sidste Aar sket store Fremskridt, navnlig i de sidste 25 Aar, og særligt paa Frugtavlens Omraade. Af Bærfrugter til Concervesbrug er der for enkelte Landmænds Vedkommende plantet Arealer paa $\frac{1}{2}$ til 1 Td. L.

Af offentlige Anlæg findes her to: Voigt Minde paa 3 Td. L.

¹⁾ iflg. M. Egelund Leonhard, Stephan Nyeland efterl. Man. Landbohøjsk. Bibl.

og Egelund, overdraget Byen 5. Juni 1884. Lagonis Minde i Byen er 6 Skp. L.

Der findes 7 Gartnere.

Fra Nyborg.¹⁾

Da Nyborg indtil 1870 har været omgivet af Fæstningsvolde, har den begrænsede Byggeplads ikke tilladt Anlæg af Haver.

I. C. Eltzholtz, Gartner paa Brahe-Trolleborg
1831—1880.

Før dette Aar fandtes der indenfor Voldene kun ganske enkelte Haver af nævneværdig Størrelse, hvoraf særlig maa fremhæves Commandantens Have samt et Par andre, der ligeledes tilhørte Garnisonen og vare overladte til Officererne til Brug.

Udenfor Byen fandtes derimod allerede den Gang adskillige større og mindre Haver, der i sin Tid ere blevne anlagte paa Kommunens Jorder og fremdeles udlejes til Private, for saa vidt de ikke er overgaaede til Selvejendom. Især maa der frem-

¹⁾ iflg. Ernst Petersen og K. D. Knudsen, pens. Lærer, ¹⁹⁾ 97 Steph. Nyelands efterl. Man.

hæves de saakaldte Kolonihaver, der ifølge Regeringens Opfordring blev anlagte 1831, og siden da udlejes til uformuende for en Betaling af 50 Øre aarlig pr. $\frac{1}{2}$ Skp. L. Der findes for Tiden 70 Stkr.

Efter Voldenes Sløjfning er der bleven Plads til Anlæg af Haver i Byens Udkant, og ved de fleste nybyggede Huse findes nu ogsaa saadanne, der dog paa faa Undtagelser nær ikke have stort Areal. Der er en for c. 20 Aar siden anlagt Have lidt udenfor Byen, hvis to efter hinanden følgende Eiere have anvendt meget paa dem. Det er afdøde Consul Clausen og nu afdøde Kjøbmand Carl Hansen.

Noget offentligt Anlæg findes her ikke i Byen.

Her er 6 betydeligere Gartnere.

Af Asparges dyrkes her en Mængde. Her findes udenfor Byen de bekendte røde Valmuer, og i Byen nogle gamle, mægtige Morbærtræer. To ugentlige Torvedage med rigelig og billig Forsyning er her baade af og med Grøntsager og Frugt.

Fra Tranekjær og Omegn.¹⁾

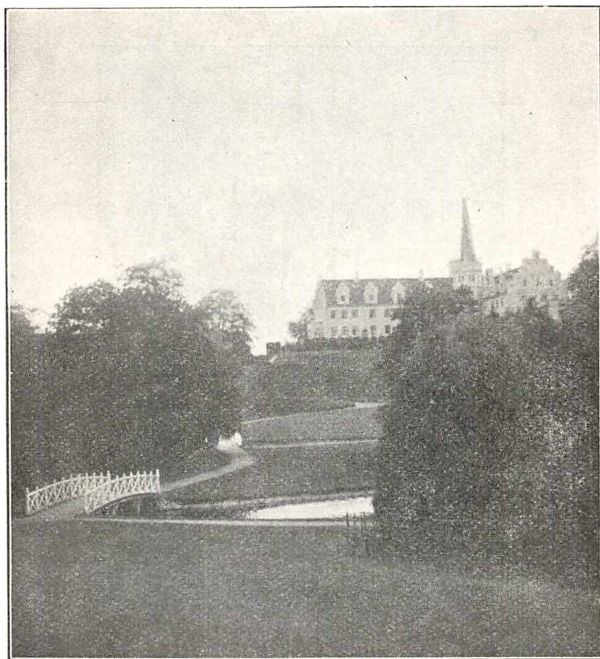
Kyndighed i Havebrug hos Befolkningen eksisterer kun undtagelsesvis nu. Alt gaar op i Kvægavlen og Andelsmeierierne og Slakterierne og saa den altopslugende Politik. Men dermed er Havebruget ikke gaaet tilbage, som det er gaaet med Vævningen og Husfliden. Alt faaes nu let for Penge, istedet for at fremelske det selv, og her findes ikke faa Gartnere omkring her paa Landet, som anlægger, beplanter og tilser Haverne. Ved de mange mindre Bøndergaarde findes nu gode Haver paa 3—4 Skp. L., som med Hensyn til Urter, Frugt og Blomster intet lader tilbage at ønske. Frugtens rette Anvendelse har i de sidste Aar taget et uhyre Opsving. *Kulegravning* mangler de fleste Steder ved Havernes Anlæg, og kun faa planter eller tiltrækker selv. Det er saa godt som alle Steder, at Husmødrene sørger for Haverne, og den holdes pyntelig og net, og der lægges alle Steder Vægt paa god Træfrugt, og denne sælges. Bærfrugten syltes, dog laves en Del Ribsvin med Tilsætning af Sukker og Sprit desværre. Et Par Gaardmænd paa Øen have haft gode Planteskoler og selv en stor Frugthave. De have dog bedst passet sig selv og forsynet Folk med Frugttræer og Buske til gode Priser ligesom Handelsgartnerne. Gid Skolelærerne, som forud have nogen Kyndighed i og Sans og Interesse for Havebruget og Frugtavlens . . . maa faa Kursus i Havebrug. Dertil hører saa, at de have baade Evne og Villie til derefter ved Foredrag at vække Sandsen og Interessen hos Egnens Beboere; men her gjælder det om at faa de Rette i Tale. Det er Kvinderne. Ved det første Foredrag, her blev holdt om Havebrug, troede disse, at det var en Slags lærd Landøkonomi, som

¹⁾ iflg. Lærer Knudsen, Steph. Nyel. efter. Man.

Nakkebølle.

Skolelærerne nu skulde tale om. Ved senere Foredrag var det navnlig Kvinderne, der mødte. Havebruget vil blive Fremtidens Husflid for Kvinderne. Betale sig vil det ikke altid, men pynteligt og pænt vil det blive med Tiden. Enkelte større Mergel- og Grusgrave med Aabning mod Syd og Øst blive nu opdyrkede; de stejle Sidevægge dægges med Espaliertræer, og Bun-

Tranekær Park.

den dyrkes med forskellige Havesager; men navnlig med Jordbær, og det Hele ligger jo varmt. Mange Arbejds mænd kjøbe sig ofte en lille billig Moselod og bygger sig her et Hus, opdyrker Lodden og avler udmærket Peberrod m. m. I mange Smaahaver dyrkes Solsikker med Held og give i varme Somre en god Høst, og det er jo et fortrinligt Hønsfoder.

Torvehandelen ødelægges for Smaafolk af Herregaardsgartnerierne, som af og til komme til Torvs med et Læs, og skal have solgt til enhver Pris.

Fra Sydlangeland.¹⁾

Ved *Vestergaard* er Haven i forrige Aar omlagt og forsynet med mange og gode Frugttræer, baade til fritstaaende og som Espalier. Der er ogsaa plantet mange Sirbuske og blomstrende Træer. I Lindelse Sogn er Herregaarden *Mariendals* Have forsynet med mange gode Frugttræer, ogsaa som Espalier. I Præstegaardshaven er gammel og meget tilgroet og trænger til betyde-

C. A. Rasmussen, Gartner paa Tranekær Slot
1874-1919.

lig Udluftning. Mod Syd er Espalier med Frugttræer og $\frac{1}{2}$ Vin, men den mangler Pasning. Bøndernes Haver ere velholdte, og een Husmand har større Havebrug og sælger i Rudkjøbing. I Humble Sogn har Herregaarden *Skovsgaard* en gammel Have med mange gode Frugttræer, mod Vest en stor Plantning af Naaletræer. Der er en rød Kastanie og en Blodbøg. Ved Herregaarden *Frederiksberg* findes en ældre velanlagt og velpasset Have med mange gode Frugttræer og navnlig en Deel sjeldne Naaletræer, og mod Syd støder Haven til en lille Skov.

¹⁾ iflg. Pastor Højrup, Humble, Steph. Nyel. efterl. Man.

Præstegaardshaven er stor med mange baade ældre og yngre Frugttræer, sjældne Naaetræer og Roser i Mængde. Der er en kæmpemæssig Marechal Niel (Slyngrose) paa Lademuren og ogsaa en stor Gloire de Dijon. Disse to Roser give over 1000 Roser i Blomstringstiden paa næsten een Gang. Særlig godt passet er en Husmandshave i Byen *Hesselbjerg*. Den er lille, men saa omhyggelig holdt. Manden oculerer selv sine Roser. Ved Lægeboligen i Humble findes en velholdt lille Have med mange Roser. I Fodsløtte Sogn findes Herregaarden *Hjortholm*, der findes en ældre vel vedligeholdt Have, hvortil der holdes Gartner. Der er et mindre Drivhus. Fra denne Have sælges en Deel til Rudkjøbing med Jordbær og Kjøkkenurter.

Fra anden Kilde meddeles om samme Egn:¹⁾

Efter mit Skjøn har Havebruget her paa Sydlangeland i de sidste 40 Aar havt jevn god Fremgang. De fleste af Bondestandens Haver ere anlagte og beplantede med mere rigtbærende og tidssvarende Frugtsorter, som afgive endel til Salg. Handelsplanter og Urter dyrkes kun lidt mere end til eget Brug. Her har været dannet en Exportforening, men da den gav et daarligt Resultat, gik den ind igjen, og gav altsaa ikke Stødet til større Udvidelse af Havebrug. Husmandshaverne ere gjerne paa 1 å 2 Skp. L., kun enkelte større. I min Have findes eet å to Hundrede Frugttræer foruden Planteskole, som rimeligvis har bidraget en Del til Frugtavlens Fremme. Grundet herpaa er Arealet ogsaa en Del større, c. 2 Td. L. Da Tiderne nu see ud til at være i Tilbagegang, er det nu ogsaa mærkeligt for mig, da Afsætningen langtfra ikke er saa stor, som tidligere, uagtet jeg altid har solgt Frugttræer til lavere Priser, 50—75 Øre for et Træ, der er 2 å 3-aarigt.

Om det nordlige Langeland:²⁾

Egelykke, der tilhører Grevinde Lerche, har nu en henrivende Have eller snarere Park. For 10 Aar siden var Haven ganske forsømt eller aldeles uden Stil. 1891 anlagde Inspektør Flindt Park og Have, der hvor den nedrevne Gaard havde ligget. Udfor Hovedbygningen strækker sig nu en prægtig Græsplaine, der er prydet med de forskjelligste Grupper — exotiske og hjemlige — noget for hver Aarstid. Ja det er virkelig ganske utænkeligt, at Dygtighed, og ganske vist ogsaa utroligt Arbejde, har kunnet forvandle en stenet Gaardsplads og Byggetomter til en saa frodig og smuk Park. Drivhuset er delt i to

¹⁾ iflg. Brev fra Hans Michelsen til Pastor H. Sabro i Magleby Afskrift i Steph. Nyel, efterl. Man.

²⁾ iflg. Optegnelser i Stephan Nyelands efterladte Manuskript, uden Kildeangivelse.

Blomsterafdelinger og et Vinhus og særligt det sidste giver det smukkeste Resultat, man kan tænke sig. Det var nu Grevindens Have. Den fattige Forpagter har ogsaa en Have; men den er nyttig mere end smuk. Paa en jævn Skraaning mod Syd har vi 150 Frugttræer mest Dværg- og Espalier, og de nu 7 Aar gamle Træer bærer de dejligste Frugter. Haven er ikke smuk, skriver jeg, men alligevel . . .

Nedergaard Parken er meget stor, den gaar over i en Lystskov, som strækker sig helt ned til Stranden. Haven der, er ogsaa med Plainer; men den sænker sig lidt terrasseformigt. Der er to Plainer i Flugt med henrivende Blomsterrabatter eller Dekorationer, yderst stilfulde og konsthæderige. Til begge Sider findes der tætte smaa Skove. Af disse højtidelige, alvorfulde Kjemphuja, Taxtræer og alle de mange som almindelige Mennesker ikke kjender Navnene til. Hovedbygningen har en smuk Veranda med Slyngrøser, og de skulde vide, hvor dejligt det er om Sommeren . . .

Den 3die Herregaard med Park og Have er *Stensgaard*, men den ejer sin Ynde i næsten fuldstændig udyrket Tilstand, — hvad den har gjort næsten al den Tid, man husker . . . Der er en Proprietair *Jacobsen* i Daglykke. Hans Gaard ligger lige nedenfor en Bakke, og der, hvor der for 8 Aar siden kun var bar Mark, der ligger nu den mest henrivende Have. Saa smagfuld og nyttig paa samme Gang. Det er aldeles nydeligt, som han har vist at beplante disse bratte Skraaninger, der enkelte Steder ere saa slette, at man ikke næsten kan gaa der. En gammel Eg er saa pænt kommen med i den unge Have og nu staar den og glæder sig over alt det, der vokser op imod før, da den stod i en Ødemark, Aar efter Aar pint mere og mere af Plovfugerne . . .

Hele Langeland er een Have, ogsaa her nordpaa. Man skulde blot see de Husmands- og Bøndergaards-Haver. Det er Roser og atter Roser, Gyldenlak og Frugt. Ja en Fylde og Frugtbarhed . . .

Fra Rudkøbing fremhæves særligt Apotekerhaven:¹⁾

Rudkøbing Apotekerhave har været Have i mindst 200 Aar, hvad jeg kan slutte af et gammelt Træ, en ægte Castanie, som staar i Midten af Haven. Det vides, at der har været Apothek i Stedet i 200 Aar. Træet er i Stammeomfang ved Jorden 15'10" og en Alen fra Jorden maaler det 1'11" i Omfang. Kronen, som overalt gaar helt ned til Jorden dækker en Cirkel med en Diameter af 38'. Som Regel bærer det rigelig god Frugt, der er fuldmoden, ifjor 118971 f. Eks. 70 Pd. I meget kolde Somre vokser Træet noget mere sparsomt end ellers. Der findes i Rud-

¹⁾ iflg. Apotheker Ove Bauer, Rudkøbing, ²⁰/₂ 1898 og Gartner Rasmussen, Ribbjerg, ²⁹/₈ 1897. i Step. Nyel. efterl. Man.

kjøbing mange dejlige Morbærtræer. I Apothekehaven findes et, der er c. 100 Aar, som i solrige Efteraar giver c. 200 Pd. fuldmodne Bær.

Her er ikke mange store Haver i Byen, men paa den anden Side er her ogsaa meget faa Huse uden Haver, mindre Stykker Jord, hvor der dyrkes Frugt- og Grøntsager samt lidt Blomster.

Præstegaardshaven er stor og gammel, men indeholder intet af Interesse. Derimod indeholder den gamle Borgmesterhave flere interessante Planter.

Her findes tre Handelsingartnerier, — det ene fra 1875, det andet fra 1886^{3/4}.

Her er Torvedage Tirsdag og Lørdag med Forsyning for By og Land, men daglig Handel med Trækvogne.

Af offentlige Anlæg findes Ørstedsparken, som holdes af Forskønnelsesforeningen, der har anlagt Haven i Parkstil. Af døde Borgmester Sager har skjænket Rudkjøbing Grunden, og det er hans Have og Mark, Anlægget er udført paa. Forskønnelsesforeningen maa betale Asylet Leje derfor, da Gaven egentlig er givet til dette.

Samme Forening har anlagt og vedligeholder en stor Del beplantede Spadsereveje omkring Byen.

Fra Langeland udføres en god Del Frugt, saaledes efter Opg. af Toldv. i Ærøskøbing:

til Udlandet	til Indlandet
1895 Intet	3,722 Td. 200 Pd.
1896 699 Td.	5,539 »
1897 135 »	1,977 »

Den Familie, der har virket mest for Frugtavlen, er Familien Rasmussen i Ribbjerg nær ved Rudkjøbing. Frugtavlen har altid været betydelig her paa Langeland og er tiltagen saare meget i de sidste 40 Aar, idet der er sket stor Udvidelse af Frugthaverne. I Lykkeby, paa Skebjerg og Kadsebølle er plantet meget. Frugthaven paa Ribbjerg blev udvidet for 45 Aar siden til 8 Td. L. Ifjor solgtes 186 Td. Frugt herfra. Her er nu 6 betydeligt store Frugthaver i Ribbjerg.

Fra Ærø, særligt Ærøskøbing, hedder det¹⁾:

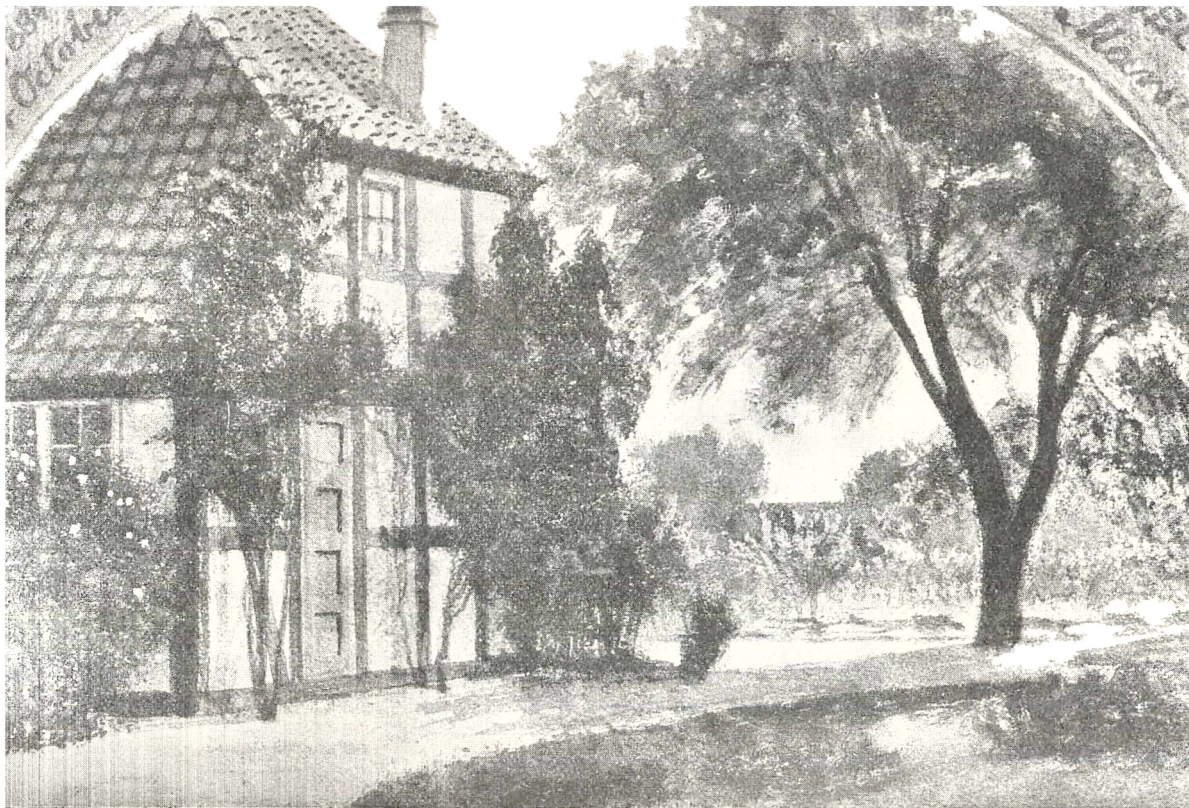
I de sidste 30 Aar er Havebruget skredet frem paa Øen i en meget betydelig Grad, baade med Hensyn til Skjønhedssans og Frugtav. Navnlig har Landboforeningen skaffet gode Frugttræer fra Fyen, som der er saa megen Dampskibsfart med.

For godt en Menneskealder siden var Havevæsenet fuldstændig forsømt, man formelig foragtede at anvende den frugtbare Jord til Havebrug.

¹⁾ iflg. Sagfører Steenstrup. Ærøskøbing, ^{16/2} 1897 i Steph. Nyel. efterl. Man.

Marstal Forhaven til Præstegaarden, tilvenstre.

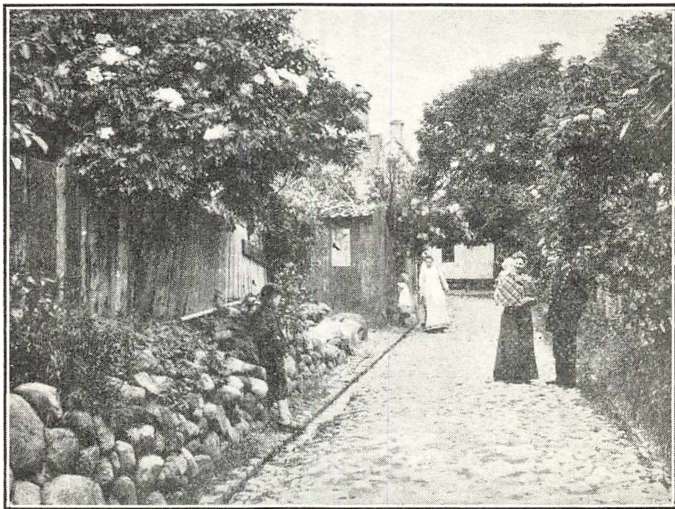

Marstal Præstegaardshave 1884.

En ung Gartner Olsen har anlagt en ret stor Frugthave her ved Byen paa 8 Td. L. Foruden denne er her en halv Snes Haver paa 1-3 Td. L. og mange Smaahaver.

Ved Haven er i de senere Aar opstaaet et nydeligt Anlæg. Folk i Byen og Sparekassen have sat det igjennem.

En Halv Fjerding Vej fra Byen er et gammelt Anlæg paa 3-4 Skp. l., og nu i disse Dage projekteres et nyt Anlæg paa Møllebakken ved Ærøskjøbing med henrivende Udsigt over en Del af Øen samt over Havet til Fyn, Thorseng, Langeland og og Smaaøerne.

Marstal i vore Dage.

Ved Marstal Havn er i de senere Aar paabegyndt en smuk Plantage, og 1000 Alen herfra gjør en Gæstgiver sig store Ansættelser for at faa et Anlæg, hvor der allerede er store Beplantninger.

Her er mange Gaardmænd og Husmænd paa Øen, der have anlagt forholdsvis storartede Haver, de største paa 1 à 2 Td. L. Paa Øen findes 4 Gartnerier.

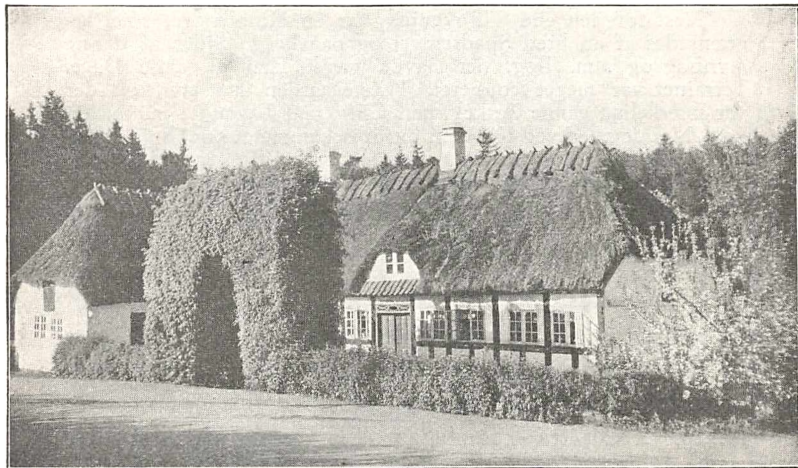
I Posthusets Have i Ærøskjøbing findes vist Landets største og frugtbareste Morbærtræ. Det maa være gammelt, har nedliggende Grene. Her findes ogsaa paa Øen store, uægte Acacie-træer og Sølvpopler, der tjene som Sømærke.

Torveforholdene i Ærøskjøbing ere smaa, men i Marstal mange

Gange større, da der er sammentrængt henved 6000 Mennesker paa Tjerdedelen af en Kvardratmil og der er hjemmehørende flere hundrede Skibe, der

Ringe.¹⁾

Udviklingen med Hensyn til Havebruget synes just ikke at ske hurtigt. Man kan i Almindelighed sige, at Havebrugets Standpunkt ikke er fremrykket stort i de sidste 15 Aar. Ved de mange Nybygninger i Ringe By havde de fleste Beboere Smaahaver i Reglen $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ Skp. L. Kjøkkenurter til Sommer-

Have ved fyensk Husmandshjem.

brug, lidt Blomster, medens de sjældent kunne forsyne sig for Vinteren. Enkelte Frugttræer findes overalt.

Haverne paa Bøndergaardene ere i Reglen holdt i gammel Stil. De ere 2 à 3 Skp. L. store. Der er flere gamle Frugttræer og enkelte nyplantede. Som et enkelt Exempel paa Fremgang kan nævnes Sognefogedens Have, især holdt af den næstældste Søn, som Jordbruger og Gaardbestyrer. Denne Have er bragt under bedre Kultur og udvidet med en Planteskole for Frugttræer, Tjørn og Roser.

Møller E. Hansen, Rynkeby, har udvidet sin Have, saa den er c. 1 Td. L., men af dette Areal er c. 6 Skp. L. beplantet med unge Frugttræer. Det sidstnævnte Exempel er udenfor den al-

¹⁾ iflg. F. Jacobsen i Steph. Nyel. efterl. Man.

mindelige Bondestands og her maa man søge, hvis man vil finde Noget, som skulde kaldes fremragende Havebrug og større Have. Apothekets Have i Ringe er bleven udvidet af Apotheker Zarthmann til 10 Skp. L. Lægernes Haver ere gode, og den ved Villa Nybo er c. 2 Td. L. Læge Bloch, Villa Rosenhøj, er 4 á 5 Skp. L. Læge Ørsted har en mindre Have. Gartneren paa Ny Guldhøj har 2 Td. L. Ejeren er Sognefogedens yngste Søn.

Om Præstegaardshaven i Ringe hedder det fra o. 1850:¹⁾

Vest for den ene Udbygning var en Humlehave, som begrænsedes af en bred Spadserevej og paa begge Sider af denne Avnbøg og alm. Bøg, der havde været Hæk i gamle Dage. Terrainet var meget couperet. Præstegaarden laa lavt, og der var mærkelige gamle Anlæg med Cirkler af Lavendel m. m. og høje Nøddetræer ved Kjøkken og Spisekammeret samt høje Træer med Lysthuse vis a vis Præstegaarden, hvor der var en Bakke, som gik helt til Kirkegaarden. Hele det øvre Stykke var beplantet med Frugttræer og Frugtbuske for deraf at uddele Frugten. Der var en Høj og Damme med Fisk. Kjøkkenhaven var i Lavningen ved den anden Udbygning.

Om Præstegaardshaven i Ollerup hedder det, at den er 3 Td. L. stor og indeholder bl. a. et Tuliæpantræ, Robinier, Abies Nordmannian, 4 store Kirsebærtræer, en Nøddegang, Plataner, Hængepæretræ m. m.¹⁾ Og fra Præstegaardshaven i Nørre Broby tales der om, at »det store Pæretræ nærmest ved østre Udlænge« endnu ved c. 1900 kaldes Mormors Træ²⁾ Frugttræerne i Kværndrup Præstegaardshave stamme for en stor Del fra den Tid, da Provst Wøldike³⁾ boede her, ligesom de fleste af Sognets Frugttræer i det hele taget er leverede eller podede af denne i Frugtavl saa kyndige Mand.⁴⁾ I samme

¹⁾ iflg. Optegnelser i Steph. Nyel. efterl. Man., uden Kildeangivelser.

²⁾ Lomholt: Bidrag til Nr. Broby Sogns Historie, 1918.

³⁾ Om Wøldike, se Johannes Tholle: Danske Gartnere; Aarsbog for Præstø Amt 1926 S. 88—91.

⁴⁾ iflg. privat Meddelelse fra Hr. Pastor Valerius, Kværndrup, 4/4 1924.

Præstegaardshave er der dog ogsaa høje Bøgehække, Lysthuse samt enkelte Træer som stammer fra c. 1800 (se foran).

I Nr. Broby var der iøvrigt ved de »allerfleste Bopæle, baade Gaarde og Huse« en »Humbleplet.« »Undertiden saas den anbragt i eller ved en lille Skovplet«, og det var i de Tider ikke sjældent, at et Barn i Humleplukningens Tid forsømte Skolen for at »pille Humle«. ¹⁾ Dette var dog ikke ulovligt, men tværtimod tilladt ifl. Kirke- og Undervisningsministeriets Skrivelse af ⁴/₇ 1860.

Havebruget paa Taasinge gik noget tilbage, da Kammerherrens Træer begyndte at blive gamle; men omkring 70-80-erne begyndte man atter at plante, og Beretningen fra c. 1900 lyder da ogsaa ret trøstig: ²⁾

Nu er der igjen frodige Haver med prægtige unge Frugttræer og navnlig i Troense er det ikke ualmindeligt, at man tilplanter hele den ved Huset liggende Mark eller Toft paa indtil 6 Skp L. med Frugttræer, — navnlig siden Udmarken er tagen fra Fæstehusene, og der ikke kan holdes en Ko paa Toften alene. -

En tidlig Sommerpære, der plukkes i Høst, hører tilligemed Graapæren til de Sorter, man mest planter, endogsaa undertiden i Hegnene om Markerne, og der sælges aarlig heraf for mange Tusinde Kroner.

Det er et dejligt Syn i Blomstringstiden at se de store Frugthaver ved Gaarde og Huse i Blomst. Taasinge er skjøn forud, men dette gjør den endnu skjønnere.

Dyrkningen af Kjøkkenurter strækker sig ikke ud over det almindelige og i Reglen kun til Familiens Behov og knap nok det. Paa denne Mangel maa Handelsgartneriet bøde.

Der er dog enkelte, især Skippere, der dyrke det meste af deres Have med Etageløg og sælge de store med betydelig Fordel, da de ere tjenlige længe før de andre Løg. Smaaløgene eller Luftløgene gemmes Vinteren over og plantes tidligt paa Vaaren. Enkelte store Løg gjemmes for at faa Luftløg til næste Aar at plante.

Der findes ved mange Gaarde pænt anlagte Blomstehaver,

¹⁾ Lomholt: Bidrag til Nr. Broby Sogns Historie 1918.

²⁾ iflg. Lærer Michelsen, Thurø, Steph. Nyel. efterl. Man.

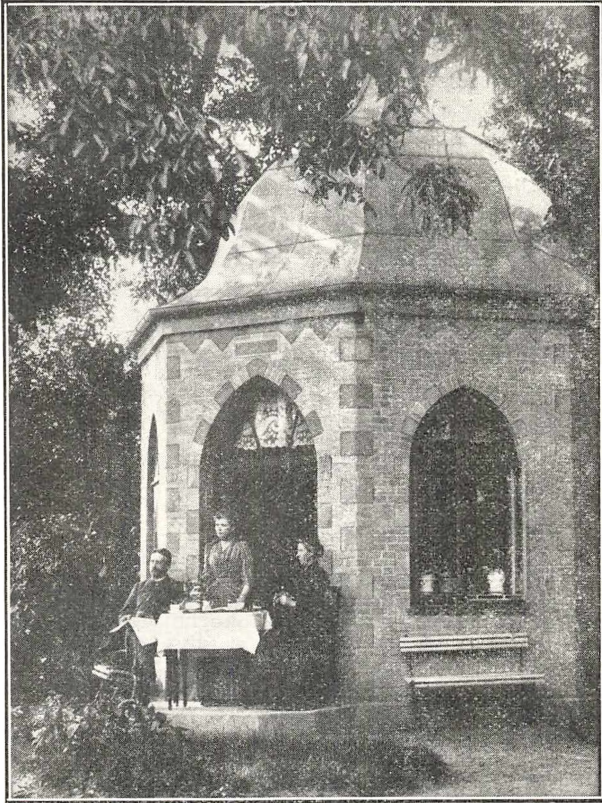
som passes godt. I denne Henseende har en gammel Skolelærer Mortensen især gjort sig fortjent af Havevæsenet, idet han allerede i 1800-Tallets Begyndelse dels ved sin Skole anlagde en Mønsterhave og dels beredvillig hjalp Bønderne med at anlægge og passe deres Haver. For 40 Aar siden var saadanne store og smukke Haver almindelige i Bjerreby Sogn, hvortil Vemmenæs hører, og de findes endnu om end de mange sirlige Buksbomkanter og Masser af Blomster ikke stemme med Nutidens Smag.

XI. Lokale Frugtsorter.

Af Havens Nytteplanter er der ingen, der i interiør og eksteriør Henseende har saa stor Betydning som Frugttræerne; der er vel ej heller nogen Plante, der har naaet at kunne betage et Menneske som et blomstrende Æble eller Kirsebærtræ, og ingen Plante har heller kunnet byde en saadan Overflødighed af spiselige Frugter som Frugttræerne. Til Frugthøsten har man Aaret rundt set hen med Længsel og Forventning, — saavel de store som de smaa har glædet sig til den Dag, der kunde spises af de Frugter, som fødtes af Sommerens Sol og Havens Muld. Det gælder i de store Haver, hvor man maatte regne med Haven som en Indtægtskilde, og det gælder ikke mindre i de smaa Haver, hvor det ene Træ var det oplivende Moment i Havens Regioner.

Dette gælder naturligvis i særlig Grad en Egn, hvor Frugtavlens gode Kaar, og hvor den gennem Tiderne er udviklet til en saa høj Grad af Fuldkommenhed, som der er Tale om for Svendborg Amts Vedkommende. Og her gælder det ganske særligt, at det er de lokale Sorter, der er kommen til at præge Havernes Frugttræbestand. Fra gammel Tid har Kærneudsæd og Hjemmepodning af Frugttræer været

brugt som den eneste Formerings- og Forædlingsmaade, og Hjemmepodning og Kærneudsæd har væ-

Havepavillon i Bøye Kromanns Have, Marstal c. 1880.

ret Hvermands Syssel i umindelige Tider. Naar en Haveejer opdagede en særlig god Sort i sin Have, har Naboer og Genboer og Slægt og Venner trindt omkring faaet Podekviste til deres Kærnestammer, og

Frugtsorten er bleven udbredt og har formaaet at præge en hel By og Egn. Af denne Hjemmekultur er en lang Række lokale Frugtsorter fremstaaet, — nogle er kun kendt paa Egnen, andre ud over Landet. Den hidtil bedst kendte lokale Frugtsort fra Amtet er »Filippa«, der ikke blot trives godt i sin Hjemegn, men som ogsaa har gaaet sin Sejersgang ud over det øvrige Land. Paa en Udstilling i Aarhus 1920 havde en Afdeling fra Amtet følgende Sortsrepræsentanter: Spilmoseæble, Kroghsæble, Rødkildeæble, Æbledronningen, Krydderæble, Kommensæble og Tikøbæble¹).

I det følgende skal der redegøres for nogle af de Frugtsorter af lokal Oprindelse, som er kendt, og hvis Historie m. m. er beskrevet, idet man skal fremhæve den Betydning for Folkemindeforskningen, som denne Gren fra Hjemstavnsкультуrens store Træ har sat i Verden, og som trænger til endnu mere Belysning. Vi vil, begyndende med Frugten over alle Frugter: Æblet, tage Sorterne hver for sig²):

Alexandraæble : Modertræet til denne Sort skal være saæet af Kerne af Møller Jacobsen, Røde Mølle, ved Nyborg 1843 efter Opfordring af Kammerherre Riegels paa Snoghøj. Af flere Tusinde gav kun to Træer gode Frugter, og af disse to skulde ovennævnte være det ene. Den nuværende Ejer, Søn af Tiltrækkeren, benægter dog dette, idet han tillige hævder, at Sorten er kommen tilfældigt frem paa det nævnte Sted, og at den bar Frugt første Gang 1863, hvorfor den fik Navn efter Prinsesse Alexandra, som formæledes det nævnte Aar.

Modertræet, som eksisterede endnu 1913 danner en smuk, høj, hvælvet Krone, og det er haardført, sundt og meget trælevet.

Annas Æble : Denne er en ret ny Æblesort, der er tiltrukket af den bekendte langelandske Frugtavl, Gaardejer Rasmussen i Rifbjerg. Moderfrugten er Langelands hvide Pigeon. Æblet har faaet Certifikat af Det kgl. d. Haveselskab.

Anna Eltzholtz : Sorten er en Frøfrugt fra Glorup Have, til-

¹) Danmarks Frugtavl, 1925.

²) C. Matthiesen : Dansk Frugt, I—IV.

Rise Præstegaardshave. (Kroketspil c. 1922).

trukket af daværende Overgartner Ditlev Eltzholtz, (se S. 172) altsaa i Halvfjerdserne. Alt tyder paa, at Sorten er et Barn af Rød og Hvid Vinterpigeon.

Arreskovæble: Sorten skal være kommen frem af Kærne i Gaardejer Christen Pedersens Have i Brændelydinge i Brahetrolleborg Sogn. Det blev udbredt omtrent ved Midten af forrige Aarhundrede af den daværende Gartner Hansen ved Arreskov Slotshave, og det fik 1860 Sølvmedaille af Selskabet til Havedyrkn. Fremme. Det er maaske i Familie med Gul Graastener.

Casper Wegeners Astrackan: Stammer rimeligvis fra Egnen ved Kværndrup, hvor Pastor J. Wøldike virkede (se foran S. 185)

Barths Æble: Denne Sort gaar ogsaa under Navn af Holzlufgaard Rosenæble, og der findes ældre Træer af Sorten i Haverne ved Boltinggaard, Langkildegaard og flere andre Haver paa Ringegnen. Hvorvidt Sorten ellers er dansk, vides ikke med Bestemthed.

Bredstedts Æble: Stammer fra Udsæd af Filippa-Æblekærner foretagen hos Gaardejer H. R. Rasmussen i Ribbjerg paa Lange-land. Den er opkaldt efter Handelsgartner H. C. Bredsted (se om denne: Aarvog f. Odense Amt 1926 S. 109.)

Vemmenæs Æble: Sorten er antagelig funden af Pastor J. Wøldike paa Taasinge. Den har ogsaa vokset i Kværndrup Præstegaardshave sammen med de andre Wøldikeske Sorter.

Broholmsæble: Denne Sort er fremkommen af Kærne i Broholms Have i Begyndelsen af 18-Tallet, og Kærnen skal være lagt af den nuværende Besidders Bedstemoder, den blev imidlertid først kendt og udbredt efter at Frugten havde været udstillet paa en af Haveselskabets Udstillinger 1866 og kort efter (i No. 1 1867) blev beskrevet i Dansk Havetidende. Nu er den udbredt over hele Landet. Kaldes ogsaa Broholms Pigeon.

Egeskovæble: Stammer antagelig fra Gartner Nielsen, Egeskov.

Filippa: Sorten er tiltrukket c. 1880 af Frk. Filippa Johansen, Datter af Lærer Johansen i Hundstrup; man mener, at den stammer fra Kærne fra et Graastenstræ. I 1888 fik Sorten 1ste Klasses Certifikat af Det kgl. d. Haveselskab. Det er den berømteste, mest udbredte og bedste af de lokale Frugtsorter.

Fru Glahns Æble: Dette Æble er kommen frem midt i Tredserne i Præstegaardshaven paa Strynø, mens Pastor Glahn var Præst paa Øen. Det unge selvsaaede Træ voksede op imellem et ældre Graastenertræ og et Hvid Vinterkalviltræ, og da der ingen andre Æbletræer fandtes i disse to Træers umiddelbare Nærhed, ligger det nær at antage, at Frøplanten er Barn af et af disse eller maaske af dem begge. Da Præsten forflyttedes til Moseby paa Falster, tog Fru Glahn det lille Træ med sig og plejede det, hvorefter det hurtigt bar Frugt.

Frørupæble: Modertræet staar i Hjulmand Claus Rasmussens Have i Frørup By, Det er kommen frem paa Stedet for c. 50

Aar siden af en Kærne, og det staar, hvor det oprindeligt voksede frem, paa et Havegærde. Det bærer rigt hvert Aar.

Generalæble: De ældste Træer af denne Sort menes at stamme fra General Juuls Tid, og Træerne staar alle paa Taasinge. Sorten træffes vist nok ikke uden for denne Ø. Den hører til Øens bedste Handelssorter.

Graabommer: Denne gamle Sort træffes ligeledes kun paa Taasinge, hvor der findes store Træer af den i alle gamle Haver. Den hører rimeligvis hjemme paa Øen.

Faaborg Graastener: Denne Varietet af Graasteneræblet er fremkommen ved Udsæd af Graastenerkærne, der er foretaget c. 1825 i en privat Have (i Faaborg?) Modertræet er senere falden for Nybygning.

Grevinde Ahlefeldts Æble: Modertræet til Sorten staar i en Gaardmandshave i Lindelse — det er podet og c. 100 Aar gl. — Stammens Tværmaal var 1913 c. 50 cm. Det staar indeklemt mellem en gammel Ask og et gammelt Pæretræ. Der har eksisteret flere Træer af Sorten, men der er nu (1913) kun eet.

Rifbjerg Gylling: Er ogsaa en langelandsk Sort, der er fremkommen i R. H. Rasmussens Have i Rifbjerg. Den er fremkommen paa Gaarden i Rasmussens Faders Tid (antagelig c. 1810). Er tidligere kaldt Rifbjerg Rosenæble.

Hannes Æble: Er en Frøfrugt fra Gaardejer Henrik Jensens Have i Svindinge Mark ved Nyborg. Den er tiltrukken i Firserne.

Hejreæble: Gammel taasingsk Sort, hvis Oprindelse nu er ukendt. Er almindelig paa Øen, hvor den træffes som store, gamle Træer i omtrent alle Haver. Er næppe kendt andre Steder i Landet, maaske Svendborgegnen undtagen.

Henrik Jensens Æble: Er fremkommen sammesteds som Hannes Æble. Det er en Frøfrugt, der var udstillet i Haveselskabets Have i København 1884 og bærer Navn efter Tiltrækkeren.

Hesselagergaardsæble: Stammer fra den Gaard, hvorefter den har faaet Navn. Har tidligere heddet Gult Taffelæble.

Holstenschusæble: Stammer fra et Frøæble i Holstenschus Have. Da Gartner Johansen i 1880 kom som Gartner til Holstenschus, fandt han under nogle gamle Linde nedslaaet nogle Vildstammer, som det formodentligt havde været Meningen at pode og plante ud. De fik imidlertid Lov at blive liggende, og Johansen forlod Pladsen 1885. Da han i 1908 atter overtog Pladsen, viste det sig, at af Vildstammerne, som endnu voksede i Krogen, bar det ene dejlige Frugter. og Sorten fik da dette Navn.

Espe Hvidtop: Er tidligere kaldt »Pastor Hansens Seedling«, Det antages, at Sorten er fremkommen i Espe Præstegaardshave.

Hægeræble: Er en gammel taasingsk Sort, der er nær beslægtet med Borgherreæblet og rimeligvis er et Barn af dette. Træffes næppe udenfor Øen.

Kammaæble: Er fremkommen af Kærner fra en Graastener

c. 1847. Træet begyndte at bære 1853 uden Podning, og det staar endnu i Faaborg.

Klæsøæble: Modertræet menes at have staaet i samme Have paa Langeland, som Grevinde Ahlefeldts Æble staar i, men

Fra Rise Præstegaardshave, Ærø.

Træet er ryddet eller faldet. Sorten er en Del udbredt paa Eggen af Lindelse.

Kadsebølleæble: Er en Frøfrugt fra Byen af samme Navn paa Langeland.

Langelandsæble: Om denne Sort vidste man længe kun dette, at den var kommen til Gammel-Køgegaard fra Tølløse, men hvorledes og hvorfra den var kommen til sidstnævnte Sted, var

der ingen der vidste. Tilfældet kom her Pomolog C. Matthiesen til Hjælp, idet en Dattersøn af Gartner Ehrenreich paa Gl. Køgegd. engang indentificerede Frugten som stammende fra det Træ, hvorom hans Bedstefader havde fortalt, at det var kommen fra Langeland, og det bærer derfor med Rette Navn af Langelandsæble.

Hjortholm Marieæble: Stammer fra Herregaarden Hjortholm, hvor Modertræet har staaet i et Krat paa Gaardens Mark. Rasmussen i Ribbjerg fik Podedkviste af Træet og udbredte Sorten.

Mathildeæble: En ny Sort udsendt fra samme Frugtavler Rasmussen.

Paaæble: Er en af de gamle taasingske Sorter, hvis Navn man har forsøgt at forklare som det »podede Æble«. Almindelig paa Øen.

Paraplyæble: Er funden paa Kværndruppegnen hos Chr. Vævers og Hans Henriksens. Maaske stammende fra eller voksende i Kværndrup Præstegaardshave.

Egeskov Parmain: Er rimeligvis et Frøæble, og er bleven bekendt gennem Gartner Nielsen paa Egeskov.

Rifbjerg Skarlagen Parmain: Tiltrukken af Gaardejer R. H. Rasmussen i Ribbjerg.

Langelands hvid Pigeon: Er rimeligvis hjemmehørende paa Nordlangeland.

Pipling fra Taasing: Gammel taasingsk Sort, som er meget almindelig i Troense og Omegn.

Faaborg Reinet: Modertræet staaer i en Præstegaardshave i Nærheden af Faaborg.

Ærø Guldreinet: Sorten er et Barn af en Cox' Orange og fremkommen af Kærne i Handelsgartner Boserups Have i Ærøskøbing lidt før 1900.

Lindhardt's Reinet: Sorten stammer fra et gammelt Frøæbletræ i Gaardejer Lindhardt Hansens Enkes Have i Taarup (Frørup Sogn). Modertræet er siden ryddet af Byggehensyn; men det er formeret, og et ungt Træ findes bl. a. i Frørup Skoles Have.

Hillerup Høst-Rosenæble: Har rimeligvis hjemme i Hillerup; men kendes ogsaa fra Kværndrup Præstegaardshave.

Skønheden fra Langelang: Er en nyere Sort, tiltrukken af Gaardejer Rasmussen i Ribbjerg.

Frørup Sommetæble: Stammer fra en Kærne i Vilhelm Rasmussens Enkes Have i Frørup, og Modertræet er sine 30—35 Aar gl.

Svanningeæble: Er kommen frem i Svanninge, og var udstillet i Faaborg i Efteraaret 1913.

Svindingeæble: En ældre Sort, hjemmehørende i Svindinge ved Nyborg. Træffes i Østfyn og paa Langeland i mange Haver.

Tranekær: Sorten er funden i Illebølle Skov paa Langeland i en Plantning. Frugten blev første Gang plukket 1877 og prøvet af Slotsgartner Rasmussen paa Tranekær, hvorefter

man ompodede et Træ i Slotshaven, og dette Træ bar 1881 Frugter, som viste sig at have tabt den oprindelige vilde Smag. 1889 blev Sorten under ovenstaaende Navn bragt i Handelen af Mathiesens Planteskole i Korsør, og den har nu faaet en Del Udbredelse.

Tullebølleæble: En ældre Sort fra Landsbyen Tullebølle paa Langeland.

Rise Præstegaard, Ærø. Kig igennem Lunden. 1918.

Langelands Vildling: Stammer rimeligvis fra Langeland og er kendt fra Valdemar Slots Have, hvorfra der 1912 udstillede Frugter af Sorten.

Hvidkilde Voksæble: Et gammelt Træ af Sorten staar i Frederik Juuls Skoles Have paa Taasinge og er smaa 100 Aar. Den daværende Lærer paa Stedet, hvis Broder var Gartner paa Hvidkilde, havde faaet Træet derfra.

Ydun Æble: Funden i Landet paa Taasinge.

Ærøæble: Hjemmehørende paa Ærø.

Ørstedæble: Gammelt Træ, der er funden som saadan i Ørsted Præstegaardshave allerede 1896.

Bedstefars Æble: Gammel Sort, som har hjemme paa Rødkilde mellem Faaborg og Svendborg og er udbredt i Hjemegnen.

Bordsdorf-Bastard: Fremkommen af Kærne i Gartner Leonhards Have i Faaborg.

Høstriver: Gammel Taasingsort — udføres i Mængde fra Øen om Efteraaret.

Rifbjerg Høstæble: Tiltrukken af Grdr. R. H. Rasmussen.

Diernisse Kalvil: Det formentlige Modertræ staar i en gammel Have tæt ved Holstenshus, og det ejes af en Husmand Øxenhave. Sorten er ellers ukendt paa Eggen.

Kommensæble: Sorten har været dyrket nord for Faaborg i over 200 Aar. Rimeligvis har den Navn af, at det oprindelige Modertræ har staaet i et Kommenstykke.

Morbroders Æble: Frugten af et Frøæble paa Kirstinelund ved Faaborg.

Nørre-Brobryæble: Modertræet staar i Enke Ane Niensens Have, Nørre-Brobry Mark, og er omtrent 70 Aar gl.

Bometter: Modertræet stammer fra en Podekvist, som Oldefaderen til P. Andersen, Gislev Holme pr. Ørbæk, i sin Tid hentede i Gislev Præstegaardshave. Et nyt podedes af P. Andersen kort før det gamle faldt.

Brandsbyæble: Stammer fra Hjortholm Herregaard, hvor den er kommen frem af Frø.

Dronningeholmæble: Stammer fra et c. 40 Aar gl. Frøtræ i Svendborg.

Ingrid Mariæ Æble: Stammer fra et Frøæble, der 1912 fremkom hos Gartner Mose i Glamsbjerg.

Jens Kusk' Æble: Gammelkendt Lokalsort fra Faaborgeggen, opkaldt efter en Kusk paa Holstenshus.

Lars Lybos Æble: Stammer fra en Kærne og voksede i Fiskehandler L. Hansens Have i Faaborg.

Lindevadæble: Fremkommen af Kærne hos Proprietær Lange i Lindevad ved Vester Skærning c. 1885.

Vester-Aaby Pigeon: Udbredt Sort i Vester-Aaby.

Humble Guldreinet: Modertræet vistnok i Præstegaardshaven i Humble.

Søllinge Reinet: Modertræet i Præstegaardshaven i Søllinge.

Søllingæble: Maaske hjemmehørende i Søllinge.

Vester-Skærningæble: Der fandtes c. 1913 kun eet Træ af Sorten, og det er nu c. 75 Aar gl.

P æ r r e r.

Alserpære: Almindelig Sort i de ældre Haver paa Taasinge, hvor der træffes meget store og gamle Træer af Sorten.

Faaborg Alpepære: Modertræet, som er c. 160 Aar gl. staar i Gartneriet »Virkelyst«s Have ved Faaborg.

Mostpære fra Kindstrup: Modertræet staar i Smed Lars Larsens Have i Kindstrup By, og det anslaaes til at være c. 300 Aar gl. Sorten træffes overalt i de omliggende Byers Haver, og har man set et Træ, faar man let Øje for hvor de staar. De skal alle være Podninger fra det gamle Kindstruptræ. Modertræet

maalte i 1889 i en Alens Højde over Jorden paa Stamme 3,56 M., og Kronens Gennemsnit var 16, dens Højde 12 m.

Svindingepære: Fremkommen af Rodskud af et andet Træ hos Gaardejer Henrik Jensen, Svindinge Mark, for c. 40 Aar siden.

Blommer.

Eltzholtz's Reine Claude: Er tiltrukken af afdøde Gartner

Gammelt Valnøddetræ (tilvenstre) i Rise Præstegaardshave, Ærø, c. 1918.

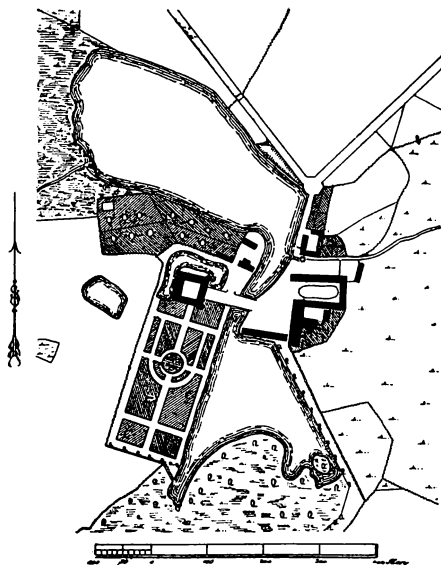
J. C. Eltzholtz paa Brahetrolleborg omkring Midten af forrige Aarhundrede.

Enkelte Træer udover de nævnte.

Af saadanne skal nævnes det c. 150 Aar gl. Æbletræ i en Have i Troense, som regnes for Landets største Æbletræ, et Eksemplar af Sorten Grøn Vinter Rambour.¹⁾ Fra denne Egn er ogsaa de mange

¹⁾ M. Gram: Oversigt over Frugtavlens Standpunkt . . , 1919 S. 140.

Valnøddetræer karakteristiske, og i Postmesterens Have i Ærøskøbing findes uden Tvivl Landets største Morbærtræ.

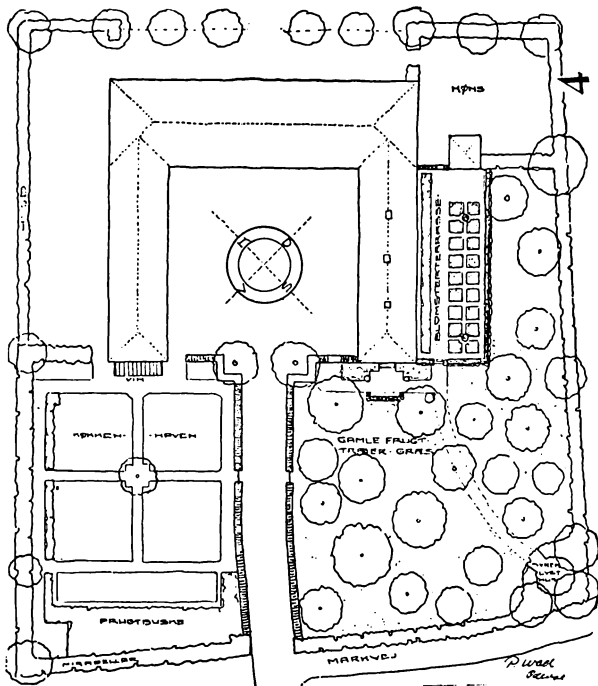

Haven ved Sandholt, c. 1800.

XII. Stilformernes Udvikling.

Skønt vort Kendskab til Middelalderens Klosterhaver er ret ringe, skønner vi dog, at disse har været anlagt efter ret primitive Regler, og den ældste Illustration af en Have, som den Side 100 gængivne af Holmegaard Kloster, viser os i al sin Ufuldkommenhed en meget primitiv, men dog regelmæssig Inddeling af Haven. Igennem den følgende Tidsperiode indtil op imod 18de Tallet, herskede den saakaldte franske Have-

stil overalt, og Minder herom har vi i mange gamle Alleer, Trærækker, Parterrester osv. — saaledes som f. Eks. Glorup var en god Repræsentant for denne Periode, og saaledes som ogsaa Planen Side 197 viser

P. Wad.: Nyere Haveplan.

os Stiltypen. Med Frihedsideernes Gennembrud og i Romantikens Aand omskabtes imidlertid i Begyndelsen af 18-Tallet en Mængde af vore Haver, store som smaa, til den landskabelige Havestil, der baade igennem Præstegaards- og Herregaardshaver blev det Eksempel, hvorefter Almuen anlagde deres Haver, og som de

omstaaende Billeder giver Eksempler paa. Vi kender fra vore Dage endnu denne Stilform, der er almindelig brugt baade i de gamle Landsbyer og i Købstæderne.

Nu bærer det atter over imod det regelmæssige, hvad ogsaa den omstaaende Plan bærer Vidne om, og saafremt ikke alle de gamle hyggelige, men misforstaaet anlagte Haver skal gaa i Glemmebogen, bør der gøres et Arbejde for at tegne deres Stilformer op. Hver Egn er ofte præget af sin Haveanlægger, der med sin Rivestage dannede sine Snirkler og Sving og hvad enten han ellers var Smed, »Spillekant« eller Tækkemand, kunde erhverve sig et sandt Ry som Haveanlægger. Disse Typer paa Almuehaver bør registreres, tegnes og samles, — der kan derud af bringes mangt et interessant Træk af den Hjemstavnskultur, der gemmer sig under Navn af Bolig- og Havekultur.

Frederiksberg, den 24. November 1927.

Johannes Tholle.

UDDRAG AF REGNSKABET

FOR

» SVENDBORG AMTS HISTORISKE SAMFUND «

FRA $\frac{1}{12}$ 1926 TIL $\frac{31}{12}$ 1927.

Beholdning $\frac{1}{12}$ 1926 Kr. 5.29

INDTÆGT:

Aarsbidrag fra 613 Medlemmer = 1210.00
Portogodtgørelse = 278.50
Salg af ældre Aarg. af »Svendb. Amt« = 45.00
Statstilskud = 300.00
Tilskud fra »Fyens Stifts patriotiske Selskab« = 25.00
Foreløbig udl. af Kassereren = 127.38

Ialt.. Kr. 1991.17

UDGIFT:

C. Schönemanns Bogtrykkeri for »Svendborg Amt« 1925 m. m. Kr. 1464.25
Honorar til Lærer Albert Thomsen = 130.00
Porto ved Udsendelse af »Svendb. Amt« = 279.08
Ekspedition af samme = 50.00
»Dansk historisk Fællesforening« = 30.00
En Krans til P. R. Møllers Baare = 16.50
Fragt, Porto og en Kliche = 21.34

Ialt.. Kr. 1991.17

Efterset og godkendt.

Vejstrup, d. 24. Jan. 1928.

L. Faurby Stengaard.

Birkely Vejstrup, d. 2. Jan. 1928.

Thøger Dissing.

riske Møder, især naar vi skal have Historikere fra Hovedstaden, koster mange Penge, og »Samfundet« har ingen. Lokale Talere samler almindeligvis kun ringe Tilslutning. Engang har undertegnede tilbudt at tale uden Vederlag ved et historisk Møde; men Tilbudet blev ikke modtaget.

Imidlertid, i indeværende Aar skal der blive holdt et historisk Møde i Tilslutning til en Generalforsamling, som vi nu maa have.

Siden vor sidste Meddelelse til Medlemmerne er Forfatteren *Peder R. Møller* død. Han var fra første Færd af Medlem af Bestyrelsen, og han var levende interesseret i »Samfundets« Arbejde, ligesom han ogsaa har skrevet gode Bidrag til »Svendborg Amt«.

Vi vil mindes denne Mand med Glæde og Taknemmelighed.

Bestyrelsen vil gerne gøre opmærksom paa det nye Maanedsskrift »FYNSK HJEMSTAVN« udgivet af Lærer *H. C. Frydendahl*, Krarup v. Espe. Det er et ualmindelig smukt udstyret lille Skrift, som bringer gode og fornøjelige Bidrag om den fynske Øgruppens Natur, Folkeliv og Folkeminder. Naar det bestilles hos Udgifveren, koster det kun 1 Kr. 25 Øre Kvartalet frit tilsendt. Lærer Frydendahl har faaet godt begyndt; maatte han nu have Held til at samle saa mange Holdere til sit Blad, at det kan fortsættes.

Vi har fremdeles liggende mange Hundrede Bind af ældre Aargange af »Svendborg Amt«, og vi vil meget gerne realisere dette Lager. Som Bøgerne ligger, gør de jo intet Gavn. De indeholder mange værdifulde og interessante Afhandlinger.

Nuværende og ny tiltrædende Medlemmer kan faa dem til en Pris af 50 Øre å 1 Kr. pr. Bind, saalænge Oplag haves.

Ny Indmeldelser i »Svendborg Amts historiske Samfund«, mulige Bestillinger paa ældre Aargange — Indsendelse af Afhandlinger til Aarbogen samt andre Henvendelser vedrørende »Samfundet«s Virksomhed kan rettes til undertegnede.

»Birkely«, *Vejstrup i Marts 1928.*

P. B. V.

Thøger Dissing.

Indhold.

	Side
1. Aug. F. Schmidt: Helligkilder i Svendborg Amt...	3
2. Albert Thomsen: Fra Svenskekrigenes Tid	39
3. Johannes Olsen: Svendborg Felberedere	79
4. Johannes Tholle: Haver og Havedyrkning i Svendborg Amt gennem vekslende Tider	90
5. Uddrag af Regnskabet for »Svendborg Amts historiske Samfund«	200
